

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI PROGRAMI

ESKİ TÜRKÇEDE MENTAL FİLLER

DOKTORA TEZİ

Kuban SEÇKİN

ŞUBAT - 2019

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI PROGRAMI**

ESKİ TÜRKÇEDE MENTAL FİLLER

DOKTORA TEZİ

Kuban SEÇKİN


Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem USTA

ŞUBAT - 2019

TRABZON

ONAY

Kuban SEÇKİN tarafından hazırlanan “Eski Türkçede Mental Fiiller” adlı bu Çalışma 29.03.2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği /oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Programı’nda doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi		Karar		İmza
Unvan - Adı ve Soyadı	Görevi	Kabul	Red	
Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ	Başkan	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	
Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR	Üye	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	
Doç. Dr. Talip DOĞAN	Üye	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	
Doç. Dr. Erhan DURUKAN	Üye	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	
Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem USTA	Üye	<input checked="" type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

Prof. Dr. Yusuf SÜRME
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca KTÜ - Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanan bu Çalışma'da yararlanılan kaynakların tümüne eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her tür yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Kuban SEÇKİN

15.02.2019

ÖN SÖZ

Fiiller, varlıkların hareketlerini karşılayan kelimelerdir. Bir fiilin karşıladığı hareket, uzamsal bir şekilde gerçekleşebileceği gibi tamamen zihnin derinliklerinde de oluşabilir. Türk dili üzerine yapılan çalışmalarda fiillerin semantik özelliklerine pek değinilmemesi, uzamsal olmayan fiillerin de “kılış, oluş, durum” fiilleri gibi kategorilerde değerlendirilmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla bu çalışmada “düşün-” gibi sadece zihinde gerçekleşen fiillerin “otur-” gibi fiziksel hareketlerden farkının ortaya koyulabilmesi; “bil-, inan-, karar ver-, öğren-, sev-, unut-, vb.” mental fiillerin Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Eski Türkçe dönemi metinlerinde de tanıklanabileceği ve bu sayede Türk dili temelinde mental fiillerin kuramsal çerçevesinin belirlenebileceği ön görülmüştür.

Çalışmanın amacı, Türkçenin yazı ile takip edilebilen ilk dönem metinlerinden tespit edilmiş fiil örnekleriyle “mental fiil” kavramının çerçevesini belirlemek, güncel Türk dili gramerlerinde ve sözlüklerinde fiziksel harekete dayalı fiillerin yanı sıra sadece zihinde gerçekleşen hareketleri karşılayan fiilleri semantik sınıflandırmanın, özellikle mental fiillere de yer vermenin gerekliliğini vurgulamaktır. Bu bağlamda öncelikle fiillerin karşıladığı hareketlerin hangi şartlarda zihinsel hareketi işaretlediği belirlenmeye çalışılmıştır. Bunun için edim bilimi, psikoloji, ruh bilimi, dil bilimi, dil bilgisi, tıp ve davranış bilimi gibi alanlarda konu ile ilgili çalışmalar taranmıştır. Elde edilen veriler ışığında mevcut mental fiil kavramı sorgulanmış, mental fiillere ait farklı bir sınıflama ortaya konulmuştur. Belirlenen her bir alt kategori için dönem metinlerinden örnek fiiller bağlamlarıyla beraber izaha çalışılmıştır. Farklı disiplinlerin verilerinden hareketle mental fiil kavramına semantik ve pragmatik temelli bir bakış açısıyla yaklaşmıştır.

Her türlü fikir teatisine açık olan, çalışmanın son hâlini almasında bilgisini ve emeğini esirgemeyen, bu yolda benimle beraber yürüyen, ilk doktora tezi öğrencisi olmaktan kıvanç duyduğum tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem USTA'ya şükranlarımı sunuyorum. Bana çalışmanın huzur verici bir eylem olduğunu öğreten hocam Prof. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR'a, farklı bakış açılarıyla çalışmaya katkıda bulunan, tıkağım noktalarda görüşlerine başvurduğum Doç. Dr. Erhan DURUKAN'a, lisans yıllarımdan itibaren desteğini her zaman hissettiğim, çalışmanın fikir aşamasında ilk kıvılcımı yakan Doç. Dr. Oğuzhan DURMUŞ'a minnetlerimi sunarım. Son olarak, çalışmamı ve hayatımı kolaylaştıran eşim Pelin SEÇKİN'e ve her daim yanımda olan aileme teşekkürü borç bilirim.

Şubat, 2019

Kuban SEÇKİN

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
ÖZET	VII
ABSTRACT	VIII
TABLolar LİSTESİ.....	IX
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	X
KISALTMALAR LİSTESİ	XI
GİRİŞ	1-3

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TÜRK DİLİNDE FİİLLER	4-14
1.1. Türkiye Türkçesinde Fiil Tanımı ve Tasnifleri	4
1.2. Diğer Türk Dillerinde Fiil Tanımı ve Tasnifleri	7
1.3. Mental Fiiller.....	10

İKİNCİ BÖLÜM

2. ESKİ TÜRKÇEDE MENTAL FİİLLER	15-143
2.1. Algı Kavramı	20
2.1.1. Algı Fiilleri	24
2.1.2. Eski Türkçede Algı Fiilleri.....	33
2.2. Duygu Kavramı.....	38
2.2.1. Duygu Fiilleri	46
2.2.2. Eski Türkçede Duygu Fiilleri	52
2.3. İdrak Kavramı	87
2.3.1. İdrak Fiilleri.....	90
2.3.2. Eski Türkçede İdrak Fiilleri.....	94
2.4. İrade Kavramı	121
2.4.1. İrade Fiilleri	124
2.4.2. Eski Türkçede İrade Fiilleri	128

SONUÇ	144
YARARLANILAN KAYNAKLAR	161
ÖZ GEÇMİŞ	174



ÖZET

Fiiller genel olarak, kılış (iş), oluş ve durum olarak üç gruba ayrılmaktadır. Ancak böyle bir tasnif, zihinsel ve duygusal sürecin yoğunluğunu gerektiren bazı fiillerin ayırt edilebilmesini güçleştirmektedir. Nitekim hareket bakımından zihinsel farklılık arz eden “düşünmek” fiili, “koşmak, yürümek, vurmak, atmak” gibi fiillerle; yoğun duygusal sürece sahip olan “sevinmek, ağlamak” gibi fiiller ise “uyumak, uzanmak, oturmak” gibi duygu yoğunluğu bulunmayan fiillerle aynı kategoride ele alınmaktadır. Ancak nitelikli bir tasnif için, zihinsel ve duygusal yoğunluğa sahip fiillerin farklı bir başlıkla isimlendirilmesi gerekmektedir. Alanyazında bu gereklilik üzerinde duran yakın dönem çalışmalarında söz konusu fiiller için “mental fiil” terimi kullanılmaktadır.

Mental fiiller, dil bilimi çalışmalarından önce daha çok insan psikolojisi ile ilgili alanlarda çalışmalara konu olmuştur. İnsanların iç dünyaları ve/ya zihinsel algılamalarını ifade ederken kullandıkları fiiller incelenmiş; bunların hangi yaşlarda ne maksatla kullanıldığı belirlenmiş, söz konusu fiillerin metinlerdeki yansımalarına yer verilmemiştir.

Bu tezde, ilk olarak fiil ve mental fiil kavramı etraflıca ele alınmıştır. Psikoloji ve dil bilimi alanlarında daha önce çalışılan bu konu üzerinde bir kavram tartışması yapıp mental fiil kavramı ve kategorileri belirlenmiştir. Tezin ikinci aşamasında Eski Türkçe dönemine ait belli başlı metinler taranmış, metinlerdeki mental olma hüviyetine sahip fiiller bağlamlarıyla birlikte örneklenmiştir. Son olarak tespiti yapılan mental fiiller belirlenen kategorilerde değerlendirilmiş ve mental fiillerle ilgili istatistiksel sonuçlara ulaşılmıştır. Böylece Türkiye Türkçesinde de hâlihazırda kullanılan bu yapıların Türkçenin yazıyla takip edilebilen ilk dönemlerinden itibaren nasıl kullanıldığı belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mental Fiiller, Orhun Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi, Bağlam.

ABSTRACT

Verbs are mainly grouped as action, being and state verbs. Yet, such a classification makes it difficult to differentiate the verbs which require the intensity of a mental and emotional process. As a matter of fact, the verb "think" is considered to be falling into the same category with the verbs like "run, walk, hit, throw" just like emotionally strong verbs such as "love, cry" are considered to be in the same category with the verbs "sleep, lie, sit" which do not reflect this intensity. However, for a successful classification, the verbs that have mental and emotional intensity must be classified separately. In the literature, recent studies focusing on this necessity name such verbs as "mental verbs."

Mental verbs have been the subject of studies in areas related to human psychology before the studies of linguistics. The verbs people use to express their inner world and/or perception have been studied; it has been identified at what age and for which purpose they are used; yet, the reflections of these verbs in written works haven't been analyzed.

In this thesis, the concept of verb and mental verb was discussed in detail. On this very topic which has been previously studied in the fields of psychology and linguistics, a concept analysis was done and the concept of mental verbs was identified and categorized. In the second part of the thesis, certain texts belonging to Old Turkish era will be scanned, the verbs which reflect the characteristics of mental ones in those text pieces were exemplified along with their contexts. Finally, identified mental verbs were evaluated according to the previously determined categories, and statistical findings about mental verbs were achieved. Thus, how these structures, which are already available and used in Turkish of Turkey have been used dating back to the early written works in Turkish was studied.

Keywords: Mental Verbs, Orkhon Turkic, Old Uigur Turkic, Karakhanid Turkic, Context.

TABLULAR LİSTESİ

Tablo Nr.	Tablo Adı	Sayfa Nr.
1	Bazı Türk Dili Gramerlerinde Fiil.....	5
2	Viberg'in Algı Fiilleri Tablosu.....	24
3	İbarretxe-Antuñano ve Gunnarsdóttir'in Algı Fiilleri Tablosu.....	25
4	Kamchybekova'nın Algı Fiilleri Tasnifi.....	27
5	Türkdil'in Algı Fiilleri Tasnifi.....	28
6	Hirik'in Algı Fiilleri Tasnifi.....	28
7	Yıldız'ın Algı Fiilleri Tasnifi.....	29
8	Şahin'in Algı Fiilleri Tasnifi.....	30
9	Eski Türkçede Algı Fiilleri.....	38
10	Araştırmacıların Temel Duygu Tasnifleri.....	44
11	Benzer Tasniflere Sahip Çalışmalarda Duygu Fiilleri.....	49
12	Eski Türkçede Duygu Fiilleri.....	83
13	Şahin'in Türkmen Türkçesindeki İdrak Fiilleri Tasnifi.....	92
14	Yıldız'ın İdrak Fiilleri Tasnifi.....	93
15	Eski Türkçede İdrak Fiilleri.....	118
16	Eski Türkçede İrade Fiilleri.....	141
17	Mental Süreçler ve Örnekler Tablosu.....	147
18	Eski Türkçede Mental Fiiller.....	149

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil Nr.	Şekil Adı	Şekil Nr.
1	Viberg'in Algı Hiyerarşisi.....	25
2	Plutchik'in Duygu Çemberi.....	43
3	Yıldız 2016'da "İrade Fiilleri" Olduğu Düşünülen Kategoriler.....	126
4	Mental Süreç Şeması.....	145
5	Mental Süreç Döngüsü.....	146



KISALTMALAR LİSTESİ

Açp	: Aç Pars Hikâyesi
AH	: Atebetü'l-Hakayık
BK	: Bilge Kağan Abidesi
bk.	: Bakınız
Çaş	: Çaştani Bey Hikâyesi
Çev.	: Çeviren
Çoy	: Çoyr Yazıtı
Dan	: Dantıpalı Bey Hikâyesi
Ed.	: Editör
Edg	: Edgü Ögü Tigin – Anyıg Ögü Tigin
Haz.	: Hazırlayan
Hua	: Huastuanıft
Ihe	: İhe Hüşotu Yazıtı
Irk	: İrk Bitig
Kar1	: Karabalgasun I Yazıtı
KB	: Kutadgu Bilig
KÇ	: Kül İç Çor Yazıtı
Kör	: Körüm Bitig
KP	: Kuanşı İm Pular
KT	: Kül Tigin Abidesi
MS	: Maytrisimit
Muk	: Mukaddes Tavşan Hikâyesi
Myb	: Maymunlar Beyi Hikâyesi
Ong	: Ongin Yazıtı
Sev	: Sevrey Yazıtı
Suc	: Suci Yazıtı
Şin	: Şine-Usu Yazıtı
Tar	: Taryat Yazıtı
Tes	: Tes Yazıtı
TY	: Tonyukuk Abidesi
Uçi	: Üç İtigsizler
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

Fiil kavramı temelde “hareket”i ifade etmektedir. Kişinin eylediği her harekette mental bir arka plan mevcuttur. Ancak alanyazında fiiller, karşıladığı hareketlere göre kılış (iş), oluş, durum fiilleri olarak sınıflandırılmakta; “düşün-, karar ver-, özle-” gibi zihinsel yoğunluğu fazla olan ya da sadece zihinde gerçekleşen hareketler için ayrı bir kategori yapılmamakta, özellikle Türkiye Türkçesi için fiillerin semantik sınıflandırmalarının sınırlı sayıda olduğu dikkat çekmektedir.

Son yıllarda psikoloji, dil bilimi gibi disiplinlerde konu ile ilgili yapılan çalışmalarda zihinsel yoğunluğu fazla olan ya da sadece zihinde cereyan eden olayları karşılayan fiillere “mental fiil” denmektedir. Bu çalışmada söz konusu mental fiil kavramıyla ilgili yapılan çalışmalar değerlendirilerek mevcut Türkiye Türkçesi gramer kitaplarında ayrı bir başlık olarak henüz yer almayan mental fiil kavramı tartışılmıştır. Mental fiil tanımı geliştirilmiş, yeni bir tasnif yapılmış ve mental fiil teorisi kurulmuştur. Bu teori, Türk dilinin bilinen ilk yazılı metninin bulunduğu “Eski Türkçe Dönemi”nden metinlerde yer alan örneklerle desteklenmiştir. Böylece Türkiye Türkçesinin temeli olan bir dönemde mental fiillerin tespit edilebilmesiyle günümüz semantik çalışmalarına katkı sağlayabilmek hedeflenmiştir.

Çalışmanın örneklemini “Eski Türkçe” döneminden yazılı metinler oluşturmaktadır. Orhun ve Eski Uygur Türkçelerinin “Eski Türkçe Dönemi” içerisinde ele alınması ortak kabul iken Karahanlı Türkçesinin bu döneme dâhil edilip edilmemesi ile ilgili iki görüş bulunmaktadır. Bu konuda İslamiyet’in kabulünü, yeni bir kültür çevresine girilmesini ve dolayısıyla söz varlığındaki değişimleri esas alan görüş, Karahanlı Türkçesini Orta Türkçe döneminin başlangıcı olarak kabul etmektedir. Orta Türkçe dönemini Moğol istilası ile başlatan, Türk dilini dönemlere ayırmada din değişikliğinin yeterli bir ölçüt olmadığını ve Uygurların farklı dinleri kabul etmiş olmalarına rağmen dil bilgisel yapılarının değişmediğini, dolayısıyla ses ve şekil bilgisindeki değişimleri esas alan görüş ise Karahanlı Türkçesini Eski Türkçenin son dönemi, Uygur Türkçesinin devamı olarak kabul etmektedir. Bu çalışmada dillerin dönemsel sınıflandırmasında dilbilgisel niteliklerin ölçüt olarak alındığı görüşten hareketle Karahanlı Türkçesinde kullanılan fiillerin Uygur Türkçesindeki fiillerle yapısal ve semantik açıdan etkileşimde olduğu düşünülmüş; Karahanlı Türkçesi, Eski Türkçe dönemi içerisinde ele alınmıştır. Çalışmanın amacı “Eski Türkçe Dönemi” içerisinde yer alan bütün mental fiilleri tespit etmek ya da bir mental fiil sözlüğü oluşturmaktan ziyade mental fiillerin tüm kategorilerini örneklendirmek, her dönemi temsil eden ve çalışmanın teorisine katkıda bulunacağı düşünülen fiillere ulaşmak olduğundan söz konusu dönemlerde yazılmış olan bütün metinler taranmamıştır.

Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde alanyazındaki fiil tanımları ve tasnifleri üzerinde durulmuş, daha sonra “mental fiil” kavramı ve içeriği ile ilgili yerli, yabancı dillerde yapılan çalışmalardan bahsedilmiştir. Böylece alanyazın esasında mental fiil kavramının çerçevesi çizilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde mental fiil kategorileri tartışmaya açılmıştır. Öncelikle, hareketi karşılayan fiillerin hangi şartlarda fiziksel, hangi durumlarda zihinsel hareketi karşılayacağı ile ilgili görüşler ortaya konmuş, fiilin mentalliği ile ilgili ölçütler belirlenmeye çalışılmıştır. Daha sonra zihinsel süreç içerisinde kaç aşama olabileceği tartışılarak “algı, duyu, idrak, irade” aşamaları belirlenmiştir. Mental süreçte belirlenen her bir aşamanın diğerinden farkı ve birbirleriyle ilişkileri ortaya koyulurken alanyazındaki kullanımlarından da bahsedilmiş, bu çalışmanın alanyazından farkı açıklanmıştır. Son olarak Eski Türkçe döneminden fiil örnekleriyle, ilgili mental süreçler desteklenmiştir. Fiiller, kullanıldıkları dönemlerden (Orhun, Eski Uygur, Karahanlı Türkçesi dönemlerinden hangilerinde kullanılıyorsa) birer örnek bağlam içerisinde verilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın geçerlik/güvenirlik açısından test edilmesi amacıyla *Edgü Ögü Tigin Anyıg Ögü Tigin* adlı Uygur metni, mental fiillerin çalışmadaki kuramsal çerçevesi ile birlikte tez izleme komitesine teslim edilmiş; bağımsız olarak metin içerisinde mental fiillerin tespit edilip kategorilere ayrılması istenmiştir. Toplanan mental fiil örnekleri konusunda ayrıca mülahazalar edilmiş, büyük oranda mutabakat sağlanmıştır.

Fiillerin olumsuz şekilleri ayrı birer hareket olduklarından madde başı sayılmıştır (düşün-, düşünme-). Fiillerin fiilimsi ekleri alarak cümlede isim, sıfat, zarf görevlerinde kullanıldığı örnekler, fiilin karşıladığı hareketin semantik olarak devam etmesi sebebiyle madde başı olarak belirlenmiştir (anlap, bilmiş, sakınıp, yüleşürgeli vb.). Fiillerin edilgen durumları, etken durumlarına kıyasla “hareketin gerçekleşmesi” bakımından bir değişiklik göstermediğinden aynı fiilin edilgen versiyonu ayrı bir madde başı olarak kabul edilmemiştir (eşidil-, körül-, anlaşıl- vb.). Söz gelimi “Ali, Ayşe’yi seviyor.” ve “Ayşe -Ali tarafından- seviliyor.” bağlamlarında olduğu gibi aynı fiilin etken ve edilgen kullanımlarında farklı bir hareket oluşmamış; edilgen yapılı fiilin kullanıldığı cümlede özne konumu değişse de “Ali’nin Ayşe’yi sevmesi” durumu söz konusu olmuştur. Edilgenlikten farklı olarak fiillerin dönüşlülük durumu da dikkate alınmış, birleşik fiillerde dönüşlü olma durumuna göre fiilin mental fiil olup olmaması belirlenmiştir (mutlu etmek/mutlu olmak).

Dönemlere göre ses değişimleri yaşayan fiiller, kullanıldıkları dönemdeki durumlarına göre madde başı yapılmıştır. Fiil birden farklı yapıda, metinlerde kullanılıyorsa fiilin her hâli madde başına eklenmiştir. Fiillere anlam vermede önce kullanıldıkları metinlerin dizin bölümü, sonra geçtikleri döneme ait sözlükler veya bağlamda cümleye kattığı anlam dikkate alınmıştır. Benzer şekilde bağlamları verilen metinlerin Eski Türkçe versiyonlarında yazım ve noktalama hususunda

ilgili kaynaktaki orijinaline bağlı kalınmıştır. Eski Türkçe metinlerin Türkiye Türkçesine aktarımı konusunda ise mümkün olduğunca alınan kaynağa sadık kalınmış ancak anlamın daha iyi verilebilmesi adına bazı çevirilere müdahalede bulunulmuştur.

Sonuç bölümünde mental fiillerin ve alt kategorilerinin tanımları yapıldıktan sonra çalışmanın istatistiksel, semantik, pragmatik ıktıları paylaşılmış; tez, yararlanılan kaynakların listesiyle son bulmuştur.



BİRİNCİ BÖLÜM

1. TÜRK DİLİNDE FİLLER

1.1. Türkiye Türkçesinde Fiil Tanımı ve Tasnifleri

İsimler varlıklara işaret ederken fiiller varlıkların hareketlerine işaret eder. Türkçe Sözlük'te¹ (2011: 873-874) fiil, "Olumlu veya olumsuz olarak çekimli durumlarda zaman kavramı taşıyan veya zaman kavramı ile birlikte kişi kavramı veren kelime, eylem." şeklinde tanımlanmıştır. Vardar'ın Dilbilim Terimleri Sözlüğü'nde (2002: 97) ise eylem maddesinde "1. Geleneksel dilbilgisinde öznenin yaptığı ya da konusu olduğu işi, oluşu, kılışı vb. öznenin durumunu varlığını ya da yüklemle özne arasındaki bağıntıyı kişi, sayı, zaman kavramlarını içererek belirten gösterge. 2. Yapısal dilbilimde, çevresiyle belirlenen, kişi, sayı ve zaman belirtileriyle tanımlanan, dizim kurucu (eylem dizimi) öge." olarak ifade edilmiştir. Bu iki sözlükten başka birçok araştırmacı Türk dili gramerlerinde fiili tanımlamış ve/ya tasnif etmiştir.

Ergin (2006: 280-281), fiilleri "hareketi karşılayan kelimeler" olarak tanımlamış ve "Kâinata biri nesne, diğeri hareket olmak üzere iki unsur vardır. Nesnelere canlı, cansız, maddi, manevi bütün varlıklar ve mefhumlardır. Hareketler ise nesnelere zaman ve mekân içindeki yer değiştirmeleri; oluşları, kılışları, duruşları; hülâsa her türlü faaliyetleridir. Kâinata bulunan bu iki unsur arasındaki bu fark onların dildeki karşılıkları olan isimler ve fiilleri de birbirinden kesin çizgilerle ayrılan dil birlikleri hâline sokmuştur." demiştir.²

Korkmaz (2009: 525-566), fiil için "dil'in vazgeçilmez bir temel birimi" tanımını yapmış, fiilin iş ve hareket bildiren önemli sözcükler olduğunu vurgulamıştır. Karşıladıkları hareketler ile zaman ve mekân kapsamı içinde, somut ve soyut nesne / kavramlarla ilgili her türlü oluş, kılış, kılınış ve durumları bildirdiklerini ekleyerek fiilleri yapısı bakımından (basit, türemiş, birleşik), içerik bakımından (oluş, kılış, durum), anlam bakımından (esas, yardımcı), kılınış biçimleri bakımından ve çatı bakımından (fiil özne bağıntısı, fiil nesne bağıntısı) olmak üzere beş grupta incelemiştir.

¹ Bundan sonra Türkçe Sözlük için "Sözlük" ifadesi kullanılacaktır.

² Her ne kadar fiillerin semantiğine dair bir tasnif yapmamış olsa da Ergin (2006: 406), iç içe birleşik cümle bahsinde şöyle bir açıklama yapar: "Bir cümleyi kendilerine bir cümle unsuru olarak alan fiiller, bilhassa *bil-*, *gör-*, *görün-*, *say-*, *sayıl-*, *san-*, *zannet-*, *addet-*, *hisset-*, *farz et-*, *duy-*, *işit-*, *um-*, gibi duygu fiilleridir. Böyle kanaat, zan, duygu fiillerinin bir cümleyi kendilerine cümle unsuru olarak aldıkları çok görülür."

Banguoğlu (2007: 408-410) da fiili “bir kılış, bir durum veya oluşu, ‘toplu bir deyimle’ olup biteni (process) anlatan kelime” olarak tanımlamıştır. Fiillerin ifade ettiği olup bitenin niteliğine göre adlandırılabileceğini belirtmiş ve onları kılış (al-, taş-, kaz-), durum (yat, sus-, bekle-), oluş (doy-, uza-, karar-) fiilleri şeklinde sınıflandırmıştır. Ayrıca fiilleri anlamlarına göre geçişli ve geçişsiz, kullanışlarına göre bitmiş/çekimli ve yatık/çekimsiz fiiller olarak incelemiştir.

Gülensoy (2005: 401-407), hareketi karşılayan kelimelere “fiil” dedikten sonra fiillerin isimler gibi tek başlarına kullanılmayacağını ve dilde daima çekimli olarak bulduklarını söylemiştir. Fiilleri yapılarına göre basit, türemiş, birleşik; çatılarına göre etken, edilgen, dönüşlü, işteş, meçhûl; nesnelere göre geçişli, geçişsiz şeklinde sınıflandırmıştır.

Hacıeminoğlu (1991: 14-15), Türk dilinde kelimelerin daha başlangıcında isim ve fiil olarak iki kısma ayrıldığını söyleyerek fiili, “hareket, oluş ve tavır bildiren sözler” olarak tanımlamıştır. Fiilleri yapılarına göre kök, türemiş, birleşik; muhtevalarına göre hareket, iş, oluş, tavır bildiren; durumlarına göre asıl, yardımcı; kullanışlarına göre nihai fiil, fiil ismi, mastar, sıfat, zarf; fail ile ilgilerine göre etken, ettirgen, edilgen, işteş; nesne ile ilgilerine göre geçişli, geçişsiz, dönüşlü; mahiyetlerine göre olumlu, olumsuz, iktidarî olarak daha geniş bir sınıflandırmaya tabi tutmuştur.

Tablo 1: Bazı Türk Dili Gramerlerinde Fiil

ÇALIŞMA	FİİL TANIMI	TASNİFİ / İNCELEMESİ
Adalı, 1979	Varlıkların ancak belli işletim ardılları aracılığıyla ortaya konulabilen bağımlı öncülleri	-
Aksan, 1976	Devinme, oluş, kılış, durum gösteren ögeler	Kılış ve görünüş, biçim, ekeylem, çatılar, kişi kavramı, sayı ve cins, kip ve zaman, soru, olumsuzluk; yardımcı eylemler ve eylemsiler
Bilgegil, 1964	Gerçek veya itibarî varlıklarla niteliklere bağlanmak şartıyla bir eylemin zaman içinde vuku bulup bulmamasıyla ilgili haber yahut dileği veya – eylem söz konusu edilmeksizin – gerçek ve itibarî varlıklarla nitelikler hakkında verilen hükmü ifade eden kelimeler	Anlamına göre: 1. Olumlu 2. Olumsuz 3. Soru 4. Olumsuz soru
Demir, 2006	Varlıkların yaptıkları işleri, hareketleri, kılışları, içinde buldukları durumları ya da onlarla ilgili oluşları zamana, biçime, kişiye bağlı olarak anlatan sözcükler	Anlamına göre: 1. Kılış 2. Durum 3. Oluş

Tablo 1: (Devamı)

ÇALIŞMA	FİİL TANIMI	TASNİFİ / İNCELEMESİ
Demir ve Yılmaz, 2006	Hareket, oluş, kılış bildiren kelimeler	-
Dizdaroğlu, 1963	Eylem(hareket) bildiren sözler	Fiillerin zamanlarına, yapılarına ve çatılarına göre
Ediskun, 1993	Varlıkların yaptıkları işleri zamana, biçime ve kişiye bağlayarak anlatan kelimeler	Fiillerde zaman, biçim ve kişi
Eker, 1998	Bir iş, oluş, hareket, durum bildiren, kişi ve zaman kavramı veren sözcükler	Yapı, çatı, geçişlilik-geçişsizlik, yapma/olma/bildirme
Gencan, 1979	Varlıkların yaptıkları işleri, devimleri, kılışları ya da onlarla ilgili oluşları, yargıları zamana ve kişiye bağlayarak anlatan sözcükler	1. Edim 2. Zaman 3. Kip 4. Kişi 5. Çatı
Hengirmen, 1998	Bir iş, oluş, hareket, durum bildiren, kişi ve zaman kavramı veren sözcükler	Eylemin yapısı, çatısı, çekimi ve kipleri; birleşik zamanlı eylemler, ek eylem, eylemsiler, ulaçlı birleşik eylemler, yardımcı eylemler.
Koç, 1996	Devinim, iş, oluş, kılış, yargı belirten, tümcenin yüklemi	Eylemlerde zaman, kişi, sayı kavramı, ek eylem, eylemsi
Özkan vd., 2001	Olumlu veya olumsuz olarak bir kılışı, bir oluşu veya bir durumu anlatan yani hareket ifadesi taşıyan kelimeler	1. Görevleri bakımından 2. Kullanışları bakımından 3. Çatıları bakımından 4. Yapıları bakımından
Paçacıoğlu, 1987	Hareketi karşılayan kelimeler	Fiil çekimi, ek fiil

Özetle bugüne kadar yapılan gramer çalışmalarında Türkiye Türkçesi grameri için fiil tanımı farklı kelimelerle ifade edilse de genel olarak hareketi karşılayan, kılış (iş), oluş ve durum bildiren, kip ve şahıs ekleri ile çekimlenip cümlede yüklem görevini alan bir sözcük türü olarak tanımlanmıştır. Fiillerin yapısı, özne ve nesne ile ilişkisi bakımından çatısı, farklı kip ve şahıs ekleriyle çekimlenişi; ek fiiller, fiilimsiler detaylı olarak anlatılmıştır. Fiiller; yapılarına, nesne alabilme durumuna ve hareketin oluşumuna göre değerlendirilmiş ancak semantik bir sınıflandırma yapıldığında fiillerin sadece olumlu, olumsuz ve soru şekillerinden bahsedilmiştir. Yapılan fiil

tasniflerinde genellikle fiillerin ediniminde veya kullanımındaki zihinsel evrelere dikkat edilmediği, hareket bakımından zihinsel farklılık arz eden “düşün-” fiilinin, “koş-, yürü-, vur-, at-” gibi fiillerle; yoğun duygusal sürece sahip olan “sevin-, ağla-” gibi fiillerin ise “uyu-, uzan-, otur-” gibi duygu yoğunluğu bulunmayan fiillerle aynı kategoride ele alındığı görülmüştür. Örneğin “otur-” ile “düşün-” fiilleri kılış ya da durum fiili olarak adlandırılır. Ancak “otur-” ve “düşün-” fiillerinin ifade ettiği hareket, aynı şekilde gerçekleşmemektedir. “Otur-” eylemi gözle görülebilir bir biçimde varlığın fiziksel olarak hareket etmesini işaretlerken “düşün-” eyleminde söz konusu hareket zihinde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla “düşün-, anla-, hatırla-, üzül-, arzu et-” gibi hareketin zihinde gerçekleştiği tanıklanan bu tarz fiiller için farklı bir adlandırma yapılmalıdır. Nitelikli bir tasnif için zihinsel ve duygusal yoğunluğa sahip fiillerin farklı bir başlıkla isimlendirilmesi gerekmektedir.

1.2. Diğer Türk Dillerinde Fiil Tanımı ve Tasnifleri

Diğer Türk dillerinde ilgili gramer çalışmalarında da fiil konusu ele alınmış, fiillerin zaman ve şahıslara göre çekimleri, fiilimsiler, fiil çatıları vb. incelenmiştir.

Biner, *Başkurt Dili Grameri*'nde (2014: 95-126) bir durum, hareket veya oluşu anlatan kelimeye “fiil” demiş ve fiillerin oluşumu, çekimi, olumsuzluk kategorisi, birleşik hâli, çatıları ve fiilimsiler konularına değinmiştir. Özkan ise *Gagauz Dili Grameri*'nde (1996: 143-177) fiili “varlıkların her türlü yapma ve olma durumlarını karşılayan; iş, oluş ve hareket bildiren kelimeler” olarak tanımlamıştır. Fiillerin çatılarını, zaman ve şahıs çekimlerini açıklamış ve fiilimsilere değinmiştir.

Kazımov, *Müasir Azərbaycan Dili – Morfolojiya* (2010: 159-161) isimli çalışmasında semantik bir sınıflama yapmış, işitme, görme ve düşünce süreçleri ile ilgili fiilleri ayrı başlıklarda değerlendirmiştir. Kazımov'a göre “fiiller zengin mana hususiyetlerine maliktir” ve “lügevi manalarına göre” şu şekilde gruplara ayrılabilir:

1. *İş Fiilleri*: Fiillerin bu grubu şahsın, eşyanın işini, hareketini, meşguliyetini bildirir. İş fiillerinin ifade ettiği işin icrası neticesinde nenede ciddi değişiklikler meydana gelir: sök-, tik-, qaz-, uçur-, ak-, kes-, yığ-, eğ-, bük-, boğ-, yon-, doğra-, xırdala-, qurdala-, od vur-, divan tut-, dara çek-, hazırlık gör-. İş fiillerinin ekseriyeti tesirli olur.

2. *Hareket Fiilleri*: Bu gruba dâhil olan fiiller insanın ve başka canlı ve cansız varlıkların hareketini bildiren sözlerdir: get-, yeri-, addımla-, durman-, çap-, üz-, avar çek-, yola düş-, baş çek-, sürüş-, yan al-...

3. *Nutuk Fiilleri*: Bu gruba dâhil olan fiiller insanların nutuk faaliyeti, başka canlı ve cansız varlıkların nitelendirilmesi ile bağlı işlenen sözlerdir: danış-, de-, söyle-, qışqır-, bağır-, din-, dillen-, qaqqılda-, horulda-, boşboğazlık et-, kişne-, mele-, çağır-, anqır-, lağlağı et-, ses-küy sal-, and iç-, dile gel-, dua et-, yaltaqlan-...

4. *Tefekkür Fiilleri*: Kaydedilen fiiller insanın ağıl, düşünce, tefekkür tarzı ile bağlı işlenen lügevi vahidlerdir. Başka canlı ve cansız varlıklar kişileştirildiklerinde onlara da ait olabilir:

düşün-, anla-, hatırla-, duy-, derk et-, başa düş-, fikirleş-, fikrinden geçir-, karara gel-, tessevvür et-, hayale gel-, arzula-, yada sal-, yadında sakla-, kulağına sırğa ele-...

5. *Görme Fiilleri: Fiillerin bu grubu görme süreci ile bağlı olan sözlerden-fiillerden ibarettir. İnsanlara ve başka canlı varlıklara ait olabilir: bak-, dikkat yetir-, nazar sal-, gözle-, göze gel-, göz koy-, göz dik-, tamaşa et- gözden kaçırma-, seyret-...*

6. *İşitme Fiilleri: Bunlar işitme süreci ile bağlı olup işitme organları ile kabul edilen mefhumları bildiren fiillerdir: işit-, dinle-, duy-, kulak as-, kulak ver-, kulak ardına vur-, kulağına değ-...*

7. *Hal-Vaziyet Fiilleri: Bunlar şahsın, eşyanın hal-vaziyetini bildiren fiillerdir: kıvrıl-, kızar-, ağar-, sarar-, azarla-, hırslan-, küfürleş-,, avazı-, gıcıklan-, pisleş-, iyileş-, küflen-, köhnel-, iyi-, soluh-, üzül-, tazelen-, ölezi-, turşu-, lahla-, acıgılan-, sağal-...*

Ercilasun'un editörlüğünde yayımlanan *Türk Lehçeleri Grameri* (2012) adlı eserde incelenen Gagavuz, Türkmen, Özbek, Yeni Uygur, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Nogay, Tatar, Başkurt, Kırım-Tatar, Karaçay-Malkar, Kumuk, Altay, Hakas, Tuva ve Çuvaş Türkçelerinde fiiller sadece çekimleri ile ele alınmış, fiiller ile ilgili herhangi bir tasnif ya da tanımlama yapılmamıştır. Ancak sadece Saha (Yakut) Türkçesinde (Kirişçiöglü, 2012: 1265) fiiller nesnelere her türlü hareketini karşılayan kelimeler olarak tanımlanmıştır. Azerbaycan Türkçesinde kısmında ise fiillerin basit, türemiş ve birleşik şeklinde yapısal bir tasnifi yapılmıştır. Ayrıca fiiller karşıladıkları anlamlar bakımından şu şekilde bir sınıflandırmaya tabi tutulmuştur (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2012: 202-203):

1. *Hareket Fiilleri,*
2. *İş Fiilleri,*
3. *Nutuk-Konuşma Fiilleri,*
4. *Düşünme (Tefekkür) Fiilleri,*
 - a. *Düşünme (Tefekkür) Fiilleri,*
 - b. *İşitme Süreci ile İlgili Fiiller,*
 - c. *Görme Süreci ile İlgili Fiiller,*
5. *Hal-Durum Fiilleri.*

Kartallıoğlu ve Yıldırım'ın yaptığı tasnif Kazımov (2010)'un tasnifine benzemekle birlikte ondan farkı işitme ve görme süreçleri ile düşünme fiillerini tek bir başlık altında değerlendirilmiş olmasıdır. Yapılan bu semantik sınıflamada "Düşünme (Tefekkür) Fiilleri" başlığı mental sürecin algı ve idrak aşamalarını kapsar niteliktedir. Azerbaycan Türkçesinde fiillerin semantiği üzerine Kuliyev'in yaptığı çalışmada (1998) mental fiiller ayrıca "Ruhsal durum fiilleri" başlığında ele alınmış ve dokuz alt başlıkta incelenmiştir:

1. *Konuşma Fiilleri (danışmak, geplemek, konuşmak, anlatmak, gürrüñ bermek ...),*
2. *Algılama Fiilleri*
 - a) *Görsel Algılama Fiilleri*
 - b) *İşitsel Algılama Fiilleri*
 - c) *Koku Alma Algı Fiilleri*
 - d) *Tat Alma Algılama Fiilleri*
3. *Düşünme Fiilleri (cognition)*
 - a) *Düşünme Sürecini Anlatan Fiiller (düşün-, oylan-)*
 - b) *Düşünme Faaliyetinin Sonucunu Anlatan Fiiller (oyla-, san-)*
4. *Duygusal Durum Fiilleri (Affection)*
 - a) *Nesnenin Kuramsal Halini Anlatan Mantıksal Anlamsal Alt Grup (incin-, gücen-, darıl-*

- b) *Bastırılmış Fiziksel ve Ruhsal Durumdan Olumlu Duruma Geçiş Anlatan Mantıksal Anlamsal Alt Grup*
- c) *İnsanın Ruh Halini ve Onun Duygusal Heyecanını Anlatan Mantıksal Anlamsal Alt Grup*
- d) *Korku, Endişe, Memnuniyetsizlik, Sevinç vs. Nedeniyle Oluşan Heyecanı Anlatan Mantıksal Anlamsal Alt Grup*
- e) *Utanmak, Çekinmek Merkezli Mantıksal Anlamsal Alt Grup*
- f) *Korkunun ve Heyecanın Sebep Olduğu Gerginlik Durumunu Anlatan Mantıksal Anlamsal Alt Grup*
- g) *Cesur Hale Gelme Merkezli Mantıksal Anlamsal Alt Grup*
- h) *Nesnenin Heyecanlı Durumdan Sakin ve Dengeli Duruma Geçişini Anlatan Fiiller*
- ı) *Beklenmeyen ve Algılanamayan Bir şeyin Bıraktığı etkiyi ve Etkinin verdiği Hissini Anlatan Mantıksal Anlamsal Alt Grup*
- 5. *Duygusal Yaşamı Anlatan Fiiller*
 - a) *Dışarıdan Olumsuz Psikolojik Etkinin Sebep Olduğu Duyguyu Anlatan Fiiller*
 - b) *Küsmeye, Hakaret İyitime, Acı çekme, Günlük Sıkıntıların Sebep Olduğu Memnuniyetsizlik Duygusunu Anlatan Fiiller*
 - c) *Ruhsal veya Fiziksel Acıyı Anlatan Fiiller*
 - d) *Olumlu Bir duyguyu Yaşamı Anlatan Fiiller*
 - e) *Memnuniyetsizlik Anlatan Fiiller*
- 6. *Duygusal ilişki Fiilleri*
- 7. *Arzu Fiilleri*
- 8. *Hissetme Fiilleri*
- 9. *Ses Fiilleri.*

1994 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yapılan *Türk Gramerinin Sorunları* toplantısında Barutçu Özönder (2011: 168), fiillerin semantik olarak sınıflandırılmasının hangi prensiplere göre yapılacağını tespit edilmesi gerektiğini vurgulayarak bu konuda Tatar gramerinde yapılan tematik bir fiil sınıflandırmasını örnek vermiştir. Buna göre Tatar Türkçesinde fiiller şu şekilde tasnif edilmiştir (Zakiyev, 1993: 73-75):

- 1. *Hareket Fiilleri*
 - a) *Hareketin Yönünü Bildiren Fiiller,*
 - b) *Hareketin Şeklini Bildiren Fiiller.*
- 2. *İş Fiilleri*
 - a) *Konkret, Duyulan İşleri Bildiren Fiiller,*
 - b) *Mücerret İşleri Bildiren Fiiller.*
- 3. *Proses Fiilleri*
 - a) *Konkret Prosesleri Bildiren Fiiller,*
 - b) *Abstrak Prosesleri Bildiren Fiiller,*
 - c) *Tabiat Olaylarını Bildiren Fiiller.*
- 4. *Durum Fiilleri*
 - a) *Fiziki Durum Bildiren Fiiller,*
 - b) *Psşik Durum Bildiren Fiiller.*
- 5. *Davranış, Tavrı Fiilleri*
- 6. *Hareket Tarzını Bildiren Fiiller.*
- 7. *Ses Fiilleri*
 - a) *Cansız Varlıkların Seslerini Bildiren Fiiller,*
 - b) *(İnsan Dışında) Canlı Varlıkların Seslerini Bildiren Fiiller,*
 - c) *İnsan Seslerini Bildiren Fiiller*
- 8. *Konuşma Fiilleri*
- 9. *Düşünme Fiilleri*
- 10. *Hissî Kavrayış/ İdrak Fiilleri*
- 11. *Taklidî Fiilleri.*

Sarıyev ve Güder (1998: 40-48), fiilleri “bir davranış, çalışma, kılış, hareket ve bir iş” olarak tanımladıktan sonra Türkmencede fiil yerine *işlik* teriminin kullanıldığını belirtmişlerdir. Yapılarına göre fiilleri asıl ve türeme, nesne veya öznenin etkisine göre geçişli ve geçişsiz olarak ikiye ayırmışlar; daha sonra Türkmencedeki fiilleri anlam özelliklerine göre on alt başlıkta incelemişlerdir. Bu sınıflandırmanın ilk defa yapıldığını, daha farklı bir sınıflandırmanın da yapılabileceğini vurgulamışlardır:

1. Hareket Anlatan Fiiller (Hareket Anlatan İşlikler): *gel-, gımlıda-, aylan-, gez-, gir-...*
2. İş, Çalışma, Emek Anlatan Fiiller (İş Anlatan İşlikler): *işle-, süpür-, gur-, nağışla-...*
3. Nutuk Anlatan Fiiller (Sözleşiş İşlikleri): *ayt-, di-, yaz-, habar ber-, maslahatlaş-...*
4. Durum Anlatan Fiiller (Yagday Anlatan İşlikler): *dur-, otur-, hayran kal-, gızar-...*
5. Gözlem Anlatan Fiiller (Görüş Anlatan İşlikler): *gör-, bak-, seyret-, nazar ayla-...*
6. Ses Anlatan Fiiller (Ses Anlatan İşlikler): *bagır-, ağla-, seslen-, takırda-, kikirde-...*
7. Fikir, Düşünce Anlatan Fiiller (Pikir Anlatan İşlikler) *düşün-, bil-, oylan-, pikirlen-...*
8. İşitme Ve His Anlatan Fiiller (Eşidiş Ve Duygu Anlatan İşlikler): *duy-, bil-, eşit-...*
9. Nezaket Anlatan Fiiller (Gatnaşık Anlatan İşlikler): *görüş-, karşılaş-, tanışdır-...*
10. Eksiklik Anlatan Fiiller (Defekt Anlatan İşlikler): *döv-, boz-, yurt-, yarıl-...*

Şirin ise (2016: 445-552), “tarihî Türk dilleri ile yazılmış Eski Türk Yazıtları'nın” söz varlığını incelediği çalışmasında alışlagelmişin dışına çıkarak kelimeleri tematik olarak “konu alanlarına göre” bir sınıflandırmaya sokmuş, fiilleri de kendi içerisinde yirmi üç kategoride incelemiştir. Bu kategoriler içerisinde mental fiil terimini kullanmamış olsa da “Duygu, Zihin” başlığı altında duygu (ruhsal durum) fiilleri ve akıl, zihin fiillerinden bahsetmiştir.

Fiillerin semantik sınıflandırması Türkiye Türkçesi gramerlerinde tam anlamıyla ele alınmamasına rağmen bazı çağdaş Türk dili gramerlerinde fiiller konusunda semantik bir ayırımın çok önceleri yapılmaya çalışıldığı görülmektedir. Ayrıca Türkiye Türkçesi için yapılan gramer çalışmalarında diğer çağdaş Türk dilleri gramerlerinin göz ardı edildiği anlaşılmaktadır. Ancak son zamanlarda hem Türkiye Türkçesi için hem de diğer Türk dilleri için fiiller ve mental fiiller farklı kategorileriyle sorgulanmaya ve metinlerden örneklerle tanıklandırılmaya başlanmıştır.

1.3. Mental Fiiller

Vendler, *Verbs and Times (Fiiller ve Zamanlar)* adlı çalışmasında fiillerin kendilerine ait gerçekleşme zamanları olduğunu belirterek farklı kılımlı özellikleri olduğunu belirtmiş, aslında semantik olarak farklı özellikler gösteren fiillerin bir tasnifini de yapmıştır (1957, 149): Hareketlilik (activity), üstesinden gelme (accomplishment), başarımlı (achievement) ve durum (state). Vendler'in yaptığı bu sınıflama alanyazında yapılan ilk semantik sınıflamadır. Vendler'in çalışmasında “Mental Fiiller” olarak ayrı bir başlık yoktur ancak durum (state) grubunda yer alan “sev-, hoşlan-” gibi fiiller mental fiillerin bir kısmını içerir. Doğrudan mental fiil çalışmaları ise edinim ile başlamıştır.

Mental fiiller konusunda ilk çalışmalar daha çok insan psikolojisi ve edinim çerçevesinde yapılmış, insanların iç dünyası ve zihinsel algılamalarıyla ilgili olarak bu tarz fiilleri hangi yaşlarda ve ne maksatla kullandıkları incelenmiştir. Bu bağlamda Marilyn Shatz, Henry Wellman ve Sharon Silber (1983: 317-319) çocuk gelişiminde zihinsel/mental bir hareket bildiren fiillerin ne zaman ve nasıl edinildiği üzerinde durmuşlardır. Çocukların dil özelliklerinin onların zihinsel hayat kavrayışında bir ölçüt olduğunu, 3-4 yaşlarındaki çocukların mental fiilleri zihinsel durumları/süreçleri ifade etmek ve iletişimleri yönlendirmek için kullandıklarını tespit etmişlerdir. Yine aynı konuda yapılan diğer bir çalışmada Papafragou (2007) çocukların “at-, koş-” gibi fiziksel hareket ifade eden fiilleri iki yaşından önce anlayıp kullandığını; “düşün-, bil-” gibi fiilleri ise üç yaşının sonuna kadar kullanmadıklarını ve dört yaşının ortalarına kadar diğer fiziksel hareket ifade eden fiiller arasındaki farkı kavrayamadıklarını iddia eder.

Çocukların zihinsel gelişiminde mental fiillerin rolü veya bu tarz fiillerin edinimi konularında yapılan çalışmalardan başka dil çalışmalarında da mental fiil kavramı incelenmiştir. Halliday (1990:131), mental fiilleri fonksiyonlarına göre *algılama (perception)*, *etki (effection)* ve *idrak (cognition) fiilleri* şeklinde bir sınıflandırmaya tabi tutmuştur. Mental etkinliğin bir süreç (mental process) içerisinde gerçekleştiğini ve süreçte yer alan algılama için “görme (seeing)”, etkileme için “hissetme (feeling)” ve idrak için “düşünme (thinking)” aşamalarının varlığını vurgulamıştır.

Mental fiilleri sınıflandıran çalışmalardan biri de Croft’un (1993) “Case Marking and The Semantics of Mental Verbs” adlı çalışmasıdır. Croft (1993: 55), mental fiiller için *psikolojik durum fiilleri (psych verbs)* teriminin de kullanıldığını belirtmiş ve *algılama (peception)*, *idrak (cognition)* ve *duygu (emotion) fiilleri* olarak üç türünden bahsetmiştir.

Booth ve Hall (1995a ve 1995b) ise mental fiilleri, “tür itibarıyla hareket kavramını ifade etmesi gereken fiillerden zihnin derinliklerinde gerçekleştirenler” olarak belirledikten sonra zihinde gerçekleşen bu hareketin belirli bir oluşum sırasıyla olduğunu vurgulamışlardır. Onlara göre mental fiiller sırasıyla şu aşamalardan geçer: *Algı (perception)*, *tanıma (recognition)*, *anımsama (recall)*, *anlama (understanding)*, *ileri idrak (metacognition)* ve *değerlendirme (evaluation)*.

Andrew Goatly (1997: 83), mental sürecin *düşünme*, *hissetme* ve *algılama* ile ilgili üç yönde ortaya çıktığını söylemiştir. Morley (2000: 95) de mental süreci *hissetme (sensing)* olarak tanımladıktan sonra bu sürecin yine *algılama (perception)*, *etkileme (affection)* ve *idrak (cognition)* süreçlerini içerdiğini belirtmiştir.

Montgomery (2002), çalışmasında mental fiiller ve semantik gelişimi üzerinde durmuş ve mental fiilleri *arzu (desire/want, wish)*, *inanç (belief/know, think)* ve *niyet (intention/gonna) fiilleri* şeklinde sınıflamış ve örneklendirmiştir.

Biber, Conrad ve Leech fiilleri semantik açıdan hareket fiilleri (activity), iletişim fiilleri (communication), mental fiiller, ettiren fiiller (causative), oluş fiilleri (occurrence), varlık veya ilişki fiilleri (existence or relationship), görünüş fiilleri (aspect) şeklinde sınıflandırmıştır. Mental durum ve aktiviteleri gösteren fiillere mental fiil tanımını yaptıktan sonra bu tarz fiillerin kesinlikle fiziksel hareket içermediğini vurgulamışlardır (2003: 106-109).

Halliday, 1990 tarihli eserinin güncel baskısında (2004: 208) daha önceden *algı* (perception), *duygu* (affection), *idrak* (cognition) olarak üçe ayırdığı mental fiillere *istek/niyet* (desideration) başlığını da ekler.

İngilizcenin fonksiyonel gramerini yazan G. Lock'a göre (2005: 105), mental süreç dört alt başlıkla bilinir: Birincisi “gör-, duy-, fark et-, hisset-, tat-, kokla-” gibi zihinsel hareketleri içeren *algıdır* (perception). İkincisi “hoşlan-, sev-, beğen-, özle-, kork- ve nefret et-” gibi fiilleri kapsayan *etkilenme* (affection) sürecidir. Üçüncüsü, “düşün-, inan-, bil-, şüphelen-, hatırla- ve unut-” gibi fiillerle ilgili bir süreç olan *biliştir* (cognition). Dördüncüsü ise “iste-, ihtiyacı ol-, niyet et-, arzula-, um- ve dile-” gibi fiillerle şekillenen *irade/istemdir* (volition).

N. P. Wanodyatama (2013), İngilizce cümlelerde görülen idrak fiillerini incelediği çalışmasında mental süreci tamamlayan dört tip fiilden bahsederken bunlara *algı*, *duygu/etki*, *idrak/biliş*, *istek/dilek* fiilleri demiştir.

Türk dili bağlamında mental fiil incelemeleri ise oldukça yeni, dolayısıyla az sayıdadır. Bu konuda dikkati çeken ilk çalışma Erdem'in (2004) Türkmen Türkçesindeki mental fiillere dair bildirisidir. Erdem (2004: 942), mental süreci duyu organları vasıtasıyla gerçekleşen “gör-, işit-, duy-” gibi fiilleri içine dâhil ettiği *algılama* (perception), duygulara veya olayların/durumların insan üzerine bıraktığı etkilerle ilgili olduğunu düşündüğü “gork-, hala-” gibi fiillerle örneklediği *etki* (affection), “pikirlen-, düşün-, bil-, övren-, aç-” gibi fiiller ile izah ettiği *idrak* (cognition) şeklinde üç grupta açıklamıştır.

Yaylagül (2005), runik harfli metinlerdeki mental fiilleri, kavramsal boyutta ve geniş bir biçimde irdelemiştir. Ancak mental fiiller ile ilgili net bir tanım yapmamıştır. Mental fiilleri *duyu fiilleri*, *duygu fiilleri*, *anı ve uslamlama fiilleri*, *açıklama fiilleri* olarak sınıflandırmış; incelemesini bu sınıflandırma üzerine yapmıştır. Bir başka çalışmasında da Yaylagül (2010), Türkiye Türkçesindeki duyu fiillerini anlamsal açıdan incelemiştir.

Biray'ın (2007), Kazak Türkçesi ve Denizli ağzında kök hâlinde yer alan benzer mental fiillerdeki çeşitli anlam farklılaşmaları üzerinde durduğu bildirisinde terimler farklı anlamlarla karşılanmaktadır. Biray, çalışmanın bir aşamasında mental fiiller için *idrak fiilleri* teriminin de

kullanılabileceğini belirtmiştir. Ancak “idrak fiili” terimi, alanyazında mental fiillerin alt başlığı olarak değerlendirilmektedir. Yine başka bir yerde mental fiil için *düşünme ve hissetme fiilleri* terimini kullanmıştır.

Şahin (2012a: 45-46; 2012b: 49-52), mental fiili, *bir mental süreç sonucu ortaya çıkan idrak ile, algılamayla, duygularla ilgili fiiller* olarak tanımlamış ve “*Zihin fiilleri birçok bilişsel süreci içerir. Bilinç, kendimizi ve çevremizi alguların, anıların ve düşüncelerin farkına varacak şekilde gözlemlemeyi; kendimizi ve çevremizi anlamayı; davranışsal ve bilişsel faaliyetleri başlatabilmemizi ve sona erdirmemizi sağlayacak şekilde denetlemeyi içerir. Mental fiiller, bilinçli yapılan eylemleri ifade eder. Mental fiiller genel olarak 1. İdrak fiilleri 2. Duygu Fiilleri 3. Algılama Fiilleri şeklinde üç grupta sınıflandırılabilir.*” demiştir. Şahin (2015), başka bir çalışmada da mental fiillerin akıldaki biliş, duygu ve algıyla ilgili fiilleri anlattığını; tamamen bilişsel ve zihinsel durumlarla ilgili olup fiziksel hareketi kapsamayacağını vurgulamıştır.

Gedizli (2013a ve 2013b), zihinsel etkinlikleri ifade etmede kullanılan mental fiil teriminin az sayıda araştırmacı tarafından ele alınmış olduğunu belirterek Türkiye Türkçesinin kök fiilleri içerisinde 64 adet³, türemiş fiilleri içerisinde ise 25 adet⁴ mental fiil olduğunu vurgulamıştır.

Kalkan (2016), mental fiil kavramının bir mental süreç sonucu ortaya çıkan “anla-, şayla- (sezmek, fark etmek)” gibi idrakler, “hüy-, arzaqla- (sevmek)” gibi duygular ve “baq-, kur- (görmek, bakmak)” gibi algılamalar ile ilgili olduğunu belirtmiş ve Başkurt Türkçesindeki mental fiilleri bu üç süreç içerisinde açıklamıştır. Dolati Darabadi (2018) de çalışmada benzer şekilde açıkladığı mental fiillerin Nehcü'l-Feradis'teki kullanımlarını örneklemiştir. Hirik de çalışmada “mental süreç temelli mental fiil sınıflandırması” yapmış ve mental fiillerin bir süreç içerisinde değerlendirilmesi gerekliliğini ortaya koymuştur (2018: 38).

Çalışmalardan takip edilebileceği üzere mental fiiller, önceleri insan psikolojisi ile ilgili olarak ele alınmıştır. İnsanların iç dünyaları ve/ya zihinsel algılamalarını ifade eden fiiller incelenmiş; bunların hangi yaşlarda ne maksatla kullanıldığı belirlenmiş, söz konusu fiillerin metinlerdeki yansımalarına yer verilmemiştir. Son zamanlarda farklı dil ve lehçelerde mental fiilin varlığı sorgulanmış ve metinlerden örnekler derlenmeye başlanmıştır.

³ Bunlar: acı-, ağrı-, aldan-, aldat-, an-, avun-, avut-, ay-, az-, barış-, bay-, bez-, bıç-, bil-, buyur-, cay-, coş-, çıldır-, danış-, davran-, de-, dire-, duy-, göy-, güven-, iste-, iv-, kan-, kavra-, kazan-, kıl-, kına-, kiskan-, kıvan-, kız-, küs-, oku-, on-, ona-, öğ-, öv-, sakın-, san-, sev-, sez-, söv-, söyle-, sus-, şaş-, tanı-, tap-, um-, unut-, ut-, uy-, ürk-, ürp-, üşen-, üz-, yalvar-, yasa-, yer-, yıl-, yor- (Gedizli, 2013a: 577).

⁴ Bunlar: aldan-, aldat-, avun-, avut-, barış-, buna-, çıldır-, danış-, davran-, güven-, iste-, kına-, kiskan-, kıvan-, oku-, sakın-, san-, sez-, söyle-, sus-, tanı-, ürp-, yalvar-, yarış-, yor- (Gedizli, 2013b: 13).

Yapılan çalışmalarda fiillerin edinimlerinde veya kullanımlarında zihinlerde yaşanan mental sürecin varlığına vurgu yapılmıştır. Söz konusu çalışmalardan hareketle temelde iki görüşün öne çıktığı belirlenmiştir.

Booth ve Hall (1995a ve 1995b) tarafından şekillendirilen birinci görüşe göre mental süreçte sırasıyla algı, tanıma, anımsama, anlama, ileri idrak, değerlendirme aşamaları görülmektedir. Yaylagül de çalışmasında (2005) buna dayanarak mental fiilleri *duyu fiilleri*, *duygu fiilleri*, *anı ve uslamlama fiilleri*, *açıklama fiilleri* olarak sınıflandırmış ve incelemesini kendi sınıflandırmasına göre yapmıştır. Yaylagül'ün yaptığı sınıflandırma Türk dilindeki mental fiiller ile ilgili çalışmalara kaynaklık etmiştir.

İkinci görüşe göre ise mental süreçte üç aşamadan söz edilebilir: algı (perception), duygu (emotion/affection) ve idrak (cognition). Halliday (1990), Croft (1993), Goatly (1997), Morley (2000), Erdem (2004), Şahin (2012a), Kalkan (2016), Dolati Darabadi (2018) gibi araştırmacıların mental fiil tasnifinde bu üç tip görülür ancak Halliday (2004), Lock (2005) ve Wanodyatama (2013) çalışmalarında bu üç aşamaya dördüncü bir başlık olarak istek/niyet(volition/desideration) fiillerini de eklemiştir.

Güncel araştırmalardan hareketle bu çalışmada zihinsel bir süreç içerisinde gerçekleşen mental fiiller; *algı*, *duygu*, *idrak* ve *irade* fiilleri olarak dört ana başlıkta incelenecek, mental fiil kavramı ve alt kategorileri ile ilgili kuramsal çerçeve çizildikten sonra Eski Türkçe dönemi metinlerinden elde edilen fiillerle bu bağlamda örneklendirilecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ESKİ TÜRKÇEDE MENTAL FİLLER

Fiilleri karşıladıkları hareketlerin fiziksel ya da zihinsel olması bakımından ayırt edebilmek için felsefeciler bazı epistemolojik ölçütler ortaya koymuşlardır. Bu ölçütler; *bilgiye doğrudan ulaşma, kişiye özel olma* ve *yanılsamazlıktır*. Örneğin kişi, dışının ağrması bilgisine doğrudan, hiçbir aracı olmadan ulaşırken dışının çürük olduğu bilgisi için bir uzman görüşüne ihtiyaç duyabilir. Yani dışın ağrmasına dair bilgi, doğrudan; dışın fiziksel durumuna ilişkin bilgi ise dolaylı olarak edinilmektedir. Ayrıca söz konusu dış ağrısı kişiye özeldir. Bir insanın dışının ağrması bilgisine ancak o durumu deneyimleyen özne tarafından erişilebilir. Ancak dışın çürük olması bilgisini sadece özne değil, o bilgiyi özneye aktaran uzman da bilebilir. Kişi, dışının ağrması konusunda yanılmaz. Eğer bir insanın dışı ağrıyor ağrıyordur, ağrıyorsa ağrıyordur. Bu konuda öznenin hata yapma olasılığı yoktur. Dolayısıyla zihinsel olanın epistemolojik ölçütleri *bilgiye doğrudan ulaşma, kişiye özel olma, yanılsamazlık* olarak gösterilebilir (Gödelek 2015: 9-11).

Bu epistemolojik ölçütler ilk etapta bir hareketin fiziksel mi yoksa zihinsel mi olduğu konusunda kişiye fikir verebilir. Ancak derinlemesine bakıldığında bütün zihinsel hareketlerin bu ölçütleri sağlayamadığı, bazı fiziksel hareketlerin de bu ölçütleri taşıdığı fark edilmektedir. Dış ağrısı örneğinden farklı olarak fiziksel bir hareket olan “otur-” fiilinde de kişi kendisi oturma eylemini gerçekleştireceği için bu konudaki *bilgiye doğrudan ulaşacak*, bu hareket yine *kişiye özel olacak* ve kişi söz konusu hareketin gerçekleşmesi konusunda *yanılsamaya düşmeyecektir*. Bundan hareketle söz konusu epistemolojik ölçütlerin daha çok bilginin fark edildiği, mental sürecin ilk aşaması olarak kabul edilen algılamayı ifade eden fiiller için daha uygun olduğu söylenebilir. Bu nedenle başka ölçütlerin tespitine ihtiyaç vardır.

Descartes (2002: 82-83), her tözün temel bir özneliği olduğunu “...ruhunki düşünce, cisminki de uzamdır.” şeklinde ifade ederken fiziksel olanla zihinsel olanın da bir ayrımını yapmaya çalışır. Ona göre zihinsel bir tözün bir uzama sahip olmaması gerekir. “Otur-” ve “düşün-” bu bakımdan karşılaştırıldığında, oturma hareketiyle öznenin uzamsal olarak bir değişikliğe gittiği, düşünmede ise uzamsal değişikliğin olmadığı görülür. İstenildiğinde düşünme işi yapılırken bir elin sadece işaret ve başparmaklarının açılıp çeneye götürülmesiyle düşünmeyi işaretleyen bir hareket yapılabilir. Ancak özne hiçbir uzamsal değişikliğe gitmeden düşünme eylemini gerçekleştirebilir. Dolayısıyla bu uzamsal hareket, *düşünmenin hareketi* değildir. Diğer yandan

oturma işi yapılırken özne istese de istemese de uzamsal bir değişikliğe gidecektir. Dolayısıyla zihinsel olanın bir ölçütü olarak *uzamsal olmama* düşünülebilir.

Alanyazında zihinsel olanın fiziksel olandan ayrılmasını sağlayan önemli özelliklerden bir diğeri “yönelimsellik” olarak belirlenmiştir. Gödelek (2015: 13) bu özelliği, “zihinsel olanın belli bir nesneye yönelmiş olması” ve “bu nesne veya içeriğin var olmasının gerekmemesi” olarak açıklar. Smith ve Kosslyn (2014: 11) de tüm zihinsel faaliyetlerimizin “bir şey” ile ilgili olduğunu söyler. Brentano (2009: 68) her zihinsel olgunun kendi içinde bir nesneye sahip olduğunu fakat bu nesnenin hepsinde aynı yolla gerçekleşmediğini söyler. Ona göre, temsilde bir şey temsil edilir, yargıda bir şey tasdiklenir veya reddedilir, sevgide sevilir, nefrette nefret edilir, arzuda arzulanır. Zahavi (2014: 168) ise yönelimselliği “eylerken bir amaç gütmek” olarak tanımlar ve şöyle açıklar: “Bilincin karakteristik özelliği, bilincin doğrultulmuş olmasıdır. Başka bir deyişle, algıladığımız ya da yargıladığımız zaman, hissettiğimiz ya da düşündüğümüz zaman, kendimizi bir şey hakkında ya da bir şeye *yönelik* bir zihin durumu içinde buluruz.”

“Otur-” ve “düşün-” fiilleri, yönelimsellik açısından incelendiğinde zihinsel olanın yönelimsel olduğu görülmektedir. Düşünme işi ya bir şey hakkında veya bir şey üzerine yapılacaktır. Yine “düşün- gibi karar ver-, kork-, dinle- vb.” mental fiillerde de yönelimsellik söz konusudur. Yönelimsel olmadan bir şey öğrenemez, hatırlanamaz, hissedilemez. Fiil, ancak yönelimsel olduğunda mental fiil olabilir.

Zihinsel hareketi ifade eden fiiller ile ilgili epistemolojik ölçütler dışında fiilin *uzamsal olmaması ve yönelimsel olması*, söz konusu fiilin mental fiil hüviyetine sahip olması için gerekli ölçütler olarak gösterilebilir.

Fiillerin karşıladığı hareketler bir süreç içerisinde gerçekleşir. Kişi, dış dünyaya ilişkin ilk girdilerini duyu organları vasıtasıyla edinir. Edindiği verileri tanıyıp diğer verilerle ilişkilendirir, daha sonra kullanmak üzere depolar. Bu şekilde algılanan, tanınan ve depolanan duyumlarla tekrar karşılaşıldığında zihin söz konusu veriyi anımsar. Eldeki verileri ihtiyaç hâlinde zihinde değerlendirir ve bir çıktı olarak fiziksel bir eyleme dönüştürür. Bu süreçte, *hareketlerin girdi ve çıktı durumlarını ifade eden* fiiller, fiziksel hareketi ifade ederken *girdilerin algılanması, tanınması, anımsanması, mukayese edilmesi, karara varılması* gibi durumları ifade eden fiiller, zihinsel hareketi tanımlar. Booth ve Hall (1995a ve 1995b) da zihinsel süreci sırasıyla algı, tanıma, anımsama, anlama, ileri idrak, değerlendirme olarak açıklar.

Mental fiillere dair alanyazında *duyu* ve *algı* kavramları arasında bir ayrım yapılmamaktadır. Ancak *duyu* ve *algı* aynı değildir. Nitekim *Sözlük*'te *duyu* (2011: 730), “İnsanların ve hayvanların, dış dünyanın uyarılarını görme, işitme, koklama, dokunma ve tatma organlarıyla algılama

yeteneği, duyum.” olarak tanımlanırken *algı* (2011: 93), “Bir şeye dikkati yönelterek o şeyin bilincine varma.” şeklinde izah edilir. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*’nde Akarsu (1975: 16) *algıyı*, “bir şeye dikkati yönelterek duyular yoluyla o şeyin bilincine varma olayı.” olarak tanımlar. Ona göre bir nesne duyular aracılığıyla algılanır ancak algı duyuşal izlenimlerden daha fazlasıdır, bilinçli bir farkına varmadır, duyumları bilince ileten bir olaydır.

Algı, zihnin edindiği duyumları bilince iletmeye noktasında duyuyu kavramından ayrılır. Söz gelimi kişi, bir odaya girdiğinde odada bulunan uyaranlar, duyuyu organları tarafından “girdi” olarak duyulanır. Ancak her biri algılanmaz. Odadaki masada bulunan eşyalara bakan kişi, baktığı her nesneyi fark etmeyebilir. Kişinin odağı, dikkati, bilinci neye yönelmiş ise onu algılar. Yine odaya giren diğer kişi odadaki kötü kokuyu sorana kadar koku algılanmayabilir. Hâlbuki kötü koku, onun algısından önce aynı şiddette odada bulunmaktadır. Aynı şekilde kalabalık bir okul kantininde dikkatini arkadaşına vererek onu arayan bir öğrenci, aynı kıyafetleri giyen onlarca öğrenciyi görmüyor, birbiriyle konuşan diğer çocukların konuşmaları arasında kendisine seslenen arkadaşının sesini işitip ona doğru ilerlemeye başlıyorsa uyaranlarla dolu bir kantindeki duyumlardan ihtiyacı olanı algılamış demektir. Dolayısıyla algı, duyumların çeşitli etkiler doğrultusunda işlenmesidir ve işlenecek duyumların seçiminde de dikkatin önemi büyüktür.

Smith ve Kosslyn (2014: 144)’e göre dikkat, çevremizde birbiriyle rekabet eden pek çok uyaran arasından seçim yapmamızı sağlayan, bu esnada bazı girdilerin işlenmesini kolaylaştırırken diğerlerinin işlenmesini engelleyen bir süreçtir. Herhangi bir anda başa çıkmak için çok fazla bilgi olduğunda dikkat, zihinsel süreci o an için en önemli girdiyi algılayıp daha ileri düzeyde işleme için harekete geçiren bir mekanizma görevindedir. Dolayısıyla bir odaya giren kişinin yaptığı bakma hareketi girdileri tarama olarak fiziksel, görme hareketi ise dikkati, odağı, yönelimselliği içermesi sebebiyle girdileri algılama olarak zihinsel bir harekettir. Odadaki sesin duyulması fiziksel, algılanarak nerede ve neye ait olduğunun tespit edilmesi ise zihinsel bir harekettir. Bu noktada, duyuyu organlarının girdileri sağlama işini ifade eden fiillerin, girdi fiili; bu girdilerin zihinde işlenmesi, algılanmasına dair fiillerin ise algı fiili olarak adlandırılması ve bu şekilde birbirinden ayrılması doğru olacaktır.

Mental fiil tasnifinde dikkati çeken değerlendirmelerden biri de mental sürecin sonuna işaret ettiği belirtilen fiillerin sınıflandırmasıdır. Booth ve Hall (1995a ve 1995b)’ın belirttiği mental sürecin sonunda bulunan değerlendirme aşaması, Yaylagül (2005) tarafından “...mental etkinlik sürecinin son halkasını oluşturan açıklama fiilleri...” şeklinde düşünülmüş, sürecin *açıklama fiilleri* ile sonuçlanacağı vurgulanmıştır. Yaylagül, açıklama fiillerine örnek olarak “alka- (övmek), ançula- (hürmet göstermek), ay- (söylemek, buyurmak), qol- (yalvarmak, istemek), ög- (övmek), ötlä- (öğüt vermek), ötün- (arz etmek), sözläş- (sözleşmek, konuşmak), te- (demek, söylemek), tilä- (dilemek), yalbar- (yalvarmak), yarlıka- (arz etmek)” fiillerini örnek göstermiştir (2005: 43-48).

Mental sürecin çıktığı aşamasını benzer şekilde değerlendiren Seçkin (2014: 926-928) Yaylagül'e ek olarak "çarla- (seslenmek, bağırarak), çumşa- (emir yollamak), çarlıg çumşa-/bir-/kıl- (emir yollamak)" fiillerini belirtmiştir.

Açıklama fiili olarak tespit edilen fiillere bakıldığında hareketin artık zihinden çıkıp fiziki bir harekete dönüştüğü görülmektedir. *Buyurma, çağırma, deme, konuşma, seslenme, söyleme* vb. hareketler, mental sürecin sonunda ortaya çıkan, fiziki hareket yoğunluğu olan, böylece *uzamsal olma* özelliği taşıyan fiillerdir. Bir kişinin bir başkasını çağırması, onunla konuşması, ona seslenmesi ya da emir vermesinde bir uzam söz konusudur. Bağlamına göre dileme, isteme, talep etme işleri uzamsal olmayabilir, zihinsel bir hareketi karşılayabilir. Ancak uzamsal olmayan bir seslenme ya da konuşma tasavvur edilemez. Tabii ki her hareketin mental bir arka planı vardır. Konuşmak için oldukça yoğun bir mental süreç söz konusudur. Ancak söz konusu hareket yoğun idrak ve irade süreçlerinden geçip artık bir uzama kavuşmuş, fiziki bir harekete dönüşmüştür. Nasıl ki insan zihinsel bir süreç geçirmeden oturma ya da koşma hareketlerini gerçekleştiremez ise buyurma ya da konuşma hareketlerini de yapabilmek için mental bir sürece ihtiyaç duyar. Ancak bu hareketler belirli bir uzamı olduğu sürece mental fiil olarak değerlendirilemez.

Mental sürecin son aşamasını karşılayan ancak belirli bir uzamı göstermeyen fiiller de mevcuttur. Halliday (2004), Lock (2005), Wanodyatama (2013) gibi araştırmacılar *irade fiilleri* dedikleri bu eylemleri *arzu et-, çok iste-, karar ver-, niyet et-, planla- razı ol- um-, vb.* fiillerle örneklemektedirler.

Girdi ve çıktı fiilleri ile mental fiillerin mental süreçle ilişkileri şu şekilde açıklanabilir: Kişi yeni aldığı evin tadilatını yaparken oturma odası için bir renk seçmek ister. Boyacı dükkânına gider. Girdi olarak kendisini uyaran renklerden kimini algılar. Algıladıkları arasından geçmiş duygu ve tecrübeleri anımsayarak bir muhakemeye girer. Odanın şekli, eşyaların rengi, evde yaşayan diğer kişilerin fikirleri ile birlikte kendi zihnindekileri değerlendirip bir renkte karar kılar. Eve gelir ve kararı doğrultusunda odayı boyamaya başlar. Algılama işleminden önce duyu organlarının girdi toplamasını ifade eden fiil(ler)le, kişinin karar verdikten sonra fikrini fiziksel eyleme dönüştürmesini (yani boyamasını) karşılayan fiil(ler) mental fiil değildir. Ancak girdi sonrası renkleri vb. algılama işinden başlayarak karar verme süreci sonrasına kadarki hareketleri işaretleyen fiiller, *algı, duygu veya idrak fiili ve irade fiili* olarak mental fiildir.

Girdi olarak kişinin karşısına çıkan uyaranların algılanması sonucu başlayan mental süreçte belirtildiği gibi duygular da yer alır. Fakirulloğlu (2016: 220), duyguların, insan hayatını doğrudan etkileyen ve uyumsal fonksiyonlara bağlı olarak bir uyaranın yol açtığı genel bir uyarılma hâlinin, mental süreçler tarafından değerlendirilmiş şekli olarak zihinde anlamlandırıldığını ve dilin yardımıyla ifade edildiğini söyler. Zihin tarafından gerçekleştirilen

duygu hareketlerinin dil vasıtasıyla karşılandığı fiillere “duygu fiilleri” denilebilir. Jackendoff (1990: 140), kişilerin duygularını ifade eden fiilleri *pozitif*, *negatif* ve *nötr* olarak üçe ayırır. Yaylagül (2010) ise bu fiilleri *olumlu*, *olumsuz* ve *bütünsel davranış tepkileri* olarak kategorilendirir. Şahin (2012a, 2012b ve 2013) de farklı tasnif denemeleri yapmıştır. İlk önce (2012a) duygu fiillerini “1. Şüphelenme, 2. Sevgi, 3. Nefret ve öfke, 4. Merak, 5. Kaygı, endişe, telaş, 6. Korkma, ürkme, çekinme, 7. Şaşırma, 8. Üzüntü, 9. Utanma, çekinme, 10. Affetme, 11. Coşku, 12. Pişmanlık, 13. Kibirleşme ve övünme, 14. Memnuniyetsizlik, 15. Memnuniyet, 16. Sakinleşme.” şeklinde on altı alt başlıkta incelemiştir. Daha sonra (2012b) bu sayıyı dokuz indirmiş; bir önceki tasnifinden “merak, affetme, coşku, kibirleşme ve övünme, memnuniyetsizlik, memnuniyet, sakinleşme” alt başlıklarını çıkarmıştır. Son olarak (2013) da duygu fiillerinin basit bir şekilde olumlu ve olumsuz olarak ikiye ayrılabilceğini söyleyerek Eski Türkçedeki duygu fiillerini on iki başlıkta incelemiştir: Bunlar: “sevgi, nefret ve öfke, korkma ve ürkme, kaygı-endişe-telaş-meraklanma, utanma ve çekinme, üzüntü, mutluluk, şaşırma ve hayranlık, pişmanlık, bağışlama, kötü niyet, şüphe”dir.

Kişinin duygularını olumlu ya da olumsuz olarak nitelendirmek, üzerinde düşünülmesi gereken bir sınıflamadır. *Sözlük*'te (2011: 1800) olumlu ve olumsuz, “yapıcı ve yararlı olan/olmayan, davranışları beğenilen/beğenilmeyen, onaylayan/onaylanmayan, gözetilen amaca uygun olan/olmayan” şeklinde tanımlanmıştır. Bir şeyin yapıcı ya da yararlı olması, gözetilen amaca uygun olması, beğenilmesi ya da beğenilmemesi bağlama ve özne konumuna göre değişecektir. Kişinin bir köpekten korkması, bir çocuğun babasından korkması, bir müslümanın Allah'tan korkması, bir kişinin karanlıktan, yükseklikten ya da yılandan korkması olumlu ya da olumsuz duygular olarak değerlendirilebilir. Bu durumda duyguların olumlu ya da olumsuz olarak kesin bir sınıflamasının yapılması mümkün görünmemektedir. Diğer yandan duyguların yalın ve birkaç duyguyu içinde barındıran bileşik duygu olarak düşünülmesi ise olasıdır. Merak duygusu *Sözlük*'te (2011: 1654) “bir şeyi anlamak veya öğrenmek için duyulan istek, düşkünlük, heves, kaygı, tasa” olarak tanımlanır ve birkaç duygunun bileşimidir. Yine pişmanlık duygusu da utanç, üzüntü, suçluluk vb. birkaç duygunun bileşimidir. Fakat üzüntü, korku, sevgi gibi duygular görece yalındır.

Mental sürecin en yoğun yaşandığı süreç anlama ve idrak etme sürecidir. Algılanmış girdilerin beyinde yerleştirilmesi, depolanması, ihtiyaç durumunda tekrar tekrar hatırlanması bu süreçte gerçekleşir. Kişinin idraki, Booth ve Hall (1995a ve 1995b)'ın mental sürecindeki sonraki aşamaları olan *ileri idrak* ve *değerlendirme* süreçlerini etkiler. Kişi zihnindeki depolanmış bilgilere göre iradesini kullanır, kararını verir ve daha sonra bu kararını fiziksel bir harekete dönüştürebilir. Kişinin verdiği kararlar daha sonra karşılaşılan yeni girdilerin algılanıp idrak edilmesinde bir ön yargı da oluşturabilir. İdrak, aynı zamanda kişinin algısını ya da duygusunu da etkileyebilir. Smith ve Kosslyn (2014: 327-328)'e göre duygusal tepkiler –nefret, üzüntü ya da sevinç– uyarılmanın

neden yaşandığına bağlıdır ve bunu belirlemek, idrakin bir parçasıdır. Duygu ve idrak birbirine bağlı süreçlerdir. İdraki dikkate almadan duyguyu, duyguyu dikkate almadan idraki incelemek pek olası değildir. Duygu ve idrakin sinir sistemleri ve davranışsal ifadeleri, birçok durumda birbirine bağlıdır. İdraki anlamak, duygunun rolü keşfedilmeden eksik kalır. Dolayısıyla mental süreçte duygu ve idraki bir sıralamaya sokmak ya da öncelemek anlamsızdır. Bazı yaşam tecrübeleri sonucunda köpektan korkan bir kişinin daha sonra uysal ve sevimli bir köpekle karşılaşp onun zararsız olduğunu idrak etmesi sonucunda artık köpektan korkmaması, idrakin duyguyu etkileyip değiştirebileceğine bir örnektir.

Smith ve Kosslyn (2014: 85)'e göre algı da tek yönlü çalışmamaktadır. Duyusal girdilerle edinilecek yeni bilgiyi algılayabilmek için hâlihazırda bildiklerimizle ilişkili olarak kişi önceden hazır durumdadır. Bilgi, duyu organlarından gelir ve analiz edilip depolanmak üzere üst basamaklara doğru geçer. Eş zamanlı olarak tecrübeler, inançlar, amaçlar, beklentiler doğrultusunda zihnin derinliklerinden duyu organlarına doğru bir bilgi akışı devam etmekte ve bu, söz konusu algılamayı da etkilemektedir. Dolayısıyla mental süreçte yer alan algı, duygu, idrak ve irade basamakları dizgisel bir sıra hâlinde değil döngüsel bir çember konumundadır. Her bir mental durum diğerini olumlu ya da olumsuz yönde etkileyebilme niteliğine sahiptir.

Özetle zihinsel hareketleri ayırmak için epistemolojik ölçütler olan *bilgiye doğrudan ulaşma, kişiye özel olma, yanılısamazlık* dışında *uzamsal olmama ve yönelimsellikten* bahsetmek gerekir. Bir hareket zihnin derinliklerinde gerçekleşiyorsa o hareketin gerçekleşeceği uzamsallık söz konusu değildir. Oysa fiziksel bir hareket uzamsal olmak zorundadır. Ayrıca zihinsel hareketin var olan veya olmayabilen bir nesnesinin olması, bilinçli veya amaçlı olması, kısaca *yönelimsel* olması diğer bir gerekliliktir. Zihinsel hareketin bir süreç içerisinde gerçekleştiği göz önüne alınırsa bu süreç girdi işlem sonrası başlayıp çıktı işlem öncesi son bulacaktır. Girdi işlemde karşılaşılan uyarılardan yönelimin olduğu kadarı algılanacak, bu algılar bir duygu uyandıracak, idrak edilip depolanacak, muhakeme edilip karara varılacak ve çıktı bir işlem olarak istenirse fiziksel bir harekete dönüşebilecektir. Bu girdi ve çıktı işlemlerin arasındaki yönelimsel olan fakat uzamsal olmayan sürece mental süreç, bu süreci ifade edebilen fiillere ise mental fiil denilebilir. Mental fiiller, kendi içerisinde *algı fiilleri, duygu fiilleri, idrak fiilleri* ve *irade fiilleri* olarak sınıflandırılabilir.

2.1. Algı Kavramı

Algı fiillerinin kavranması için öncelikle “algı”nın izah edilmesi gerekir. Kişinin dış dünyaya ilişkin ilk bilgilerinin edinimiyle, duyuların algılanmasıyla başlayan mental sürece işaret eden algı, *Sözlük*'te “bir şeye dikkati yönelterek o şeyin bilincine varma” şeklinde izah edilir (2011: 93). Felsefe Sözlüğü'nde ise “duyuların sağladığı duyusal uyarımlar aracılığıyla dışımızdaki varlıklar

hakkındaki bilgi edinme yetisi, bu varlıkların bilincine varma yeteneği, duyularımız aracılığıyla bizi kuşatan dünyaya ilişkin bilgi edinmenin karmaşık bir yöntemi, dünyanın duyuşsal uyarımlarını anlamlı deneyimlere dönüştürme süreci” olarak açıklanır (Güçlü vd., 2008: 52).

Köknel ve Özüğurlu, algıyı her türlü uyarıcının duyu organları tarafından alınıp beyinde işlevsel aşamalardan geçtikten sonra kendi içinde olup bitenler ve dışındaki dünya hakkında bilgi edinmesine yarayan, bilinçli ruhsal olaylar olarak tanımlar (1983: 73). Kamchybekova da algıyı dış dünyadan gelen uyarıların kendi bünyemizdeki hareket ve pozisyonunun anlaşılması olarak açıklar. Algılanan dünya ile kişi arasındaki bu bağlantının duyu organları vasıtasıyla gerçekleştiğini ve duyuları doğrudan veya dolaylı olarak algılamamızın mümkün olduğunu söyler (2010: 1).

Genellikle tanımlarda algı ve dış dünya ilişkisi öne çıkarılmakta ve algı “duyu organları vasıtasıyla *dış dünyanın bilincine varma*” şeklinde belirlenmektedir. Ancak algının iç dünya ile bağlantısına değinen yaklaşımlar da bulunmaktadır. Akarsu, algıyı “bilinçli bir farkına varma” olarak açıklarken iki tür algıdan söz etmektedir. Bunlardan biri dış dünyadaki nesnelere yönelen dış algı iken diğeri ise iç dünyanın gerçeklerine (ruhsal durumlar, ruhsal edinimler, ruhsal içerikler) yönelen iç algıdır (1975: 16). Geçmişte gerek Batı gerek Doğu kültüründe Akarsu’nun değindiği dış ve iç algı ayrımını hazırlayan görüşler bulunmaktadır.

Batı felsefesinde Locke, “doğuştan gelen bilgi” fikrini reddedip zihni boş, beyaz bir kâğıt gibi tasarlar; duyu organlarının duyulur nesnelere alanından edindikleri verileri zihne ilettiklerini ve böylece zihnin “sarı, beyaz, sıcak, soğuk, sert, tatlı” gibi tüm duyulur niteliklerin idelerini edindiğini söyler (2013: 78). Locke’a göre deneyim aracılığıyla zihinde çeşitli ideler, kavramlar, imgeler oluşur. “Dış dünyaya ait nesnenin bir anlamda zihinsel bir resmi” olan ideler, ya dış duyum adı verilen duyular vasıtasıyla aktarılır ya da iç duyum denilen algılama, düşünme, kuşku duyma, uslamlama, bilme, isteme gibi çeşitli zihinsel edimlerle edinilir (Gödelek 2015: 81; 83). Kant da duyu organlarının uyarıldığı dünyayı temel alarak insan varlığının mekân içindeki nesnelere tasarlamasına imkân veren duyarlık fonksiyonuna dış duyu derken varlığın zamanı algılamasına veya sezinlemesine imkân sağlayan duyarlık fonksiyonuna ise iç duyu demiştir (Cevizci 1999: 271).

Doğu kültüründe ise felsefeciler, zihinde duyu verilerini değerlendirecek beş ayrı merkezin olduğunu, tikel olan duyu verilerinin iç duyu ve algı güçleri tarafından değerlendirildikten sonra tümel bilgi hâline geldiğini savunurlar. Kelamcılar, objektif gerçekliği bulunmadığı gerekçesiyle iç duyu ve algı güçlerini kabul etmez, algılama olayının aracısız ve zihni bir işlem olduğunu söylerler. Mutasavvıflar, beş dış duyunun yanında birer bilgi kaynağı olarak *akıl, kalp, ruh, sır ve hafî* olarak beş iç duyunun varlığından bahsederler (Hökelekli, 1994: 10). İbn Sina’ya göre algı net bir biçimde

dış ve iç olmak üzere ikiye ayrılır: Dış algı güçleri beş duyudur. İç algı güçleri ise *ortak duyu, tasavvur gücü, tahayyül gücü, vehim gücü ve hatırlama gücü* (İbn Sina, 2013a: 149-151).

İster dış duyu güçleri ister iç duyu güçleri vasıtasıyla olsun kişi, dış dünyaya ilişkin girdileri bilinçli bir şekilde fark edip algılar. Bu, diğer süreçleri etkileyen bir süreçtir. Algı, özellikle idrak aşaması için hammadde sağlar. Smith ve Kosslyn'e göre sofistike ve karmaşık bir dizi işlem aracılığıyla "girdi" olarak kaydedilen ve beyin dış dünyayı yorumlama biçimi diyebileceğimiz söz konusu duysal uyarılar, hemen analiz edilmekte ve mevcut bilgiler kişinin idrak sürecine rehberlik etmektedir (2014: 50). Onan'a göre ise insan beynindeki anlama (idrak) süreci, duyu organlarının çevre tarafından uyarılmasıyla başlar. Onan, duysal verilerin örgütlenip yorumlanarak çevredeki nesne, olay ve mesajlara anlam verme süreci olarak algıyı tanımlarken algının idrak sürecine etkisine de vurgu yapar (2014: 81).

Algı ile idrak arasındaki akış tek yönlü değildir. Nitekim idrak de algı sürecini etkiler. Smith ve Kosslyn, algının tek yönlü çalışmadığını, aşağıdan yukarı olarak bilginin duyu organlarından gelip analiz edilip depolanmak üzere üst basamaklara doğru geçtiğini ve buna paralel olarak yukarıdan aşağıya doğru olarak tecrübeler, inançlar, amaçlar, beklentiler doğrultusunda zihnin derinliklerinden duyu organlarına doğru bir bilgi akışı olduğunu açıklar. Algı için her iki yönün de önemli olduğunu, algının idraki, idrakin de algıyı -içsel bilgiler, hedefler doğrultusunda- düzenleyebileceğini vurgular (2014: 84-94).

Algının diğer süreçlere tesiri, özellikle dış dünyaya dair bilgilerin sağlanması ile ilgilidir. Viberg, dış çevre ile ilgili doğrudan bilgi için birincil kaynak olarak beş duyumuz olan görme, duyma, dokunma, tatma ve koklamadan bahseder. Algılamının esas işlevinin ise duyu organları vasıtasıyla nesnelere, olayları ve onların uzamsal ve zamansal düzenlemelerini tanımak, tanımlamak ve dış dünyanın bir bilişsel temsilinin oluşturulması için çevresel girdiyi sağlamak olduğunu açıklar (2001: 1294-1295). Locke, bazı insanların *bilgiye ulaşmada esas araç olan* algı ile ilgili daha az duyuya sahip olduklarında, duyulardan yapılan bilişsel temsillerin daha az ve cansız olacağını; bu temsillerin üzerinde kullanılan yetiler sönük olduğunda da diğer insanlara kıyasla dünyadaki bilgiden yoksun kalacağını vurgular (2013: 133). Özetle idrake hammadde sağlayan ve idrak tarafından da etkilenen algı, dış çevre bilgisinin bilinçli bir şekilde farkına varılması olayıdır.

Algı ile ilgili değinilmesi gereken konulardan biri de onun öznelliği meselesidir. Algılanan gerçekliğin algılayana göre değişebilmesi söz konusudur. Onan, her algılama olayının gelen duysal verilere dayanılarak dış dünya hakkında oluşturulan bir kuram olduğunu, dolayısıyla algının öznel bir süreç olduğunu söyler (2014: 81). Locke, algının daha önceki deneylere, daha önce öğrenilmiş olana, zihnin alışkı ve önyargı yoluyla kabul etmiş olduğu şeylere göre belirlenmiş olmasından dolayı öznel bir kavram olduğunu açıklar (2013: 27). Kamchybekova da kişinin geçmiş

yaşantısına, deneyimlerine, duygusal kişiliğine bağlı olarak algılamada bireysel farklılıkların olabileceğini, aynı uyarının farklı kişiler tarafından az ya da çok farklılıklarla algılanabileceğini vurgular. Kişinin daha önce idrakine yerleşmiş bilgiler doğrultusunda yeni algılamalar yaptığını, bu sebeple kişilerdeki kültürel farklılıklara göre de algının değişim gösterebileceğini belirtir (2010: 2). Smith ve Kosslyn ise farklı olarak kişinin ihtiyacına göre algının değişebileceğinin üzerinde durur. Beyindeki algısal mekanizmaların kişinin ihtiyaç duyduğu özelliklere göre girdileri sınırlandırdığını, fazlalık olarak değerlendirdiği bazı bilgileri atıp hiç algılamadığını, tamamen kişinin o an ilgilendiği şeyin ne olduğuna ilişkin beklentilerine göre algıyı gerçekleştirdiğine dikkat çeker (2014: 100).

Kişiden kişiye ya da kişilerin kendi idraklerindeki beklenti, inanç ya da ihtiyaçlarına göre değişebilen bir algı, algılama hadisesinin öznesi kadar nesnesine de bağlı olarak farklılık gösterebilir. Hatta Locke bu konuda “Cisimlerde ne gibi değişimler olursa olsun, eğer bunlar zihne ulaşmamışsa, eğer bunlar içeriden saptanmamışsa algılama yoktur.” der (2013: 129). Koptagel-İlal, her uyarının her zaman kişide bir algılama oluşturamayabileceğini söyler. Uyarının kişide bir algı oluşturabilmesi için belli bir yoğunlukta ve belli bir zaman süresince uyarıda bulunması ve aynı anda kişinin de söz konusu uyarıyı almaya uygun bir durumda olması gerektiğini belirtir (1991: 22). Köknel ve Özüğürlü da algının oluşabilmesi için duyu organlarının yeterince uyarılması gerektiğini vurgular. Algının daha önceki deneyimlerle, beynimizde kalan izlerin, yeni duyumlarla birleşip bütünleşmesi ile oluştuğunu; oluşan yeni algının da alınan uyarıların o andaki şiddetine ve türlerine de bağlı olduğunu şu örnekle açıklar (1983: 73-76): “Karanlıkta uzaktan gelen bir ışık uyarıyı bizde sadece ışık duyumunu oluşturur. Bu ışığın bir pencereden geldiğini algılıyorsak bu daha önceki deneyimlerimizden bizde kalan izlerle o anda gelen yeni ışık uyarısının birlikte oluşturdukları yeni bir oluşumdur.” Smith ve Kosslyn de algılamanın nesneye göre değişkenliğiyle ilgili çevremizden anbean eş zamanlı olarak algı dağarcığımızı dâhil edilmek üzere çok fazla duygusal girdinin gönderildiğini, uyarıların ise bazen “yetersiz” bazen de “çok fazla” olduğundan bahseder (2014: 51-52). İlgili nesnenin uyarısının eksik olması kadar aşırı olması da algıyı negatif yönde etkileyecektir. Nesnenin algılanması sürecinden hemen önce duyu organları tarafından duyulanması söz konusudur. Duyulan her verinin algılan(a)madığı da göz ardı edilmemelidir.

Sonuç olarak dış dünyaya ilişkin uyarıcıların beyne ulaştırılması yani duyulanması sonrası, beyin tarafından örgütlenmesi, yorumlanması demek olan algı (Özkalp, 2004: 215), mental sürecin ilk aşamasıdır. Bu süreçte algı bilginin giriş kapısı olarak idrake ve duygulara hammadde sağlar. Dolaylı olarak irade sürecini de etkiler. Aynı şekilde idrak, duygu ve irade süreçleri de algı sürecine tesir eder, algılamayı değiştirir ve geliştirir.

2.1.1. Algı Fiilleri

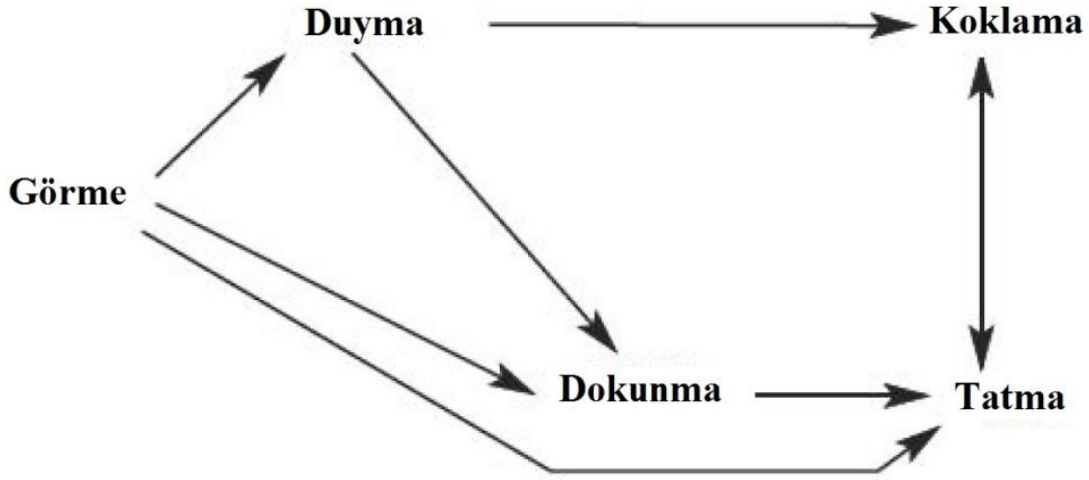
Algı fiilleri, girdi (duyum) süreci sonrasında gerçekleşen algılama aşamasına dair fiillerdir. Algı fiilleri ile ilgili incelemelerde genellikle beş duyu organı ile algılama hareketini karşılayan kelimeler üzerinde durulmuştur. Bu konuda önemli otoritelerden biri olarak kabul edilen ve *perception verbs* terimini kullanan Viberg, çalışmalarında farklı dil ailelerine mensup elli üç dilden örneklerle bu fiilleri tipolojik olarak incelemiştir; beş duyu üzerinden açıklamıştır. Özne temelli (aktivite, deneyim) ve görüngü temelli olarak iki ana başlıkta değerlendirdiği algı fiillerini, kullanım sıklığı ve semantik anlam çeşitliliği açısından *görme* > *duyma* > *dokunma* > *koklama* = *tatma* şeklinde bir hiyerarşiye tabi tutmuştur (Şekil 1) (1984: 147; 2001).

Tablo 2: Viberg'in Algı Fiilleri Tablosu

	Özne Temelli (<i>Experiencer-based</i>)		Görüngü Temelli (<i>Phenomenon-based</i>)
	Aktivite (<i>Activity</i>)	Deneyim (<i>Experience</i>)	
Görme (<i>Sight</i>)	Peter kuşlara bakıyor. (<i>Peter was looking / looked at the birds.</i>)	Peter kuşları gördü. (<i>Peter saw the birds.</i>)	Peter mutlu görünüyor. (<i>Peter looked happy.</i>)
Duyma (<i>Hear</i>)	Peter radyo dinledi. (<i>Peter was listening / listened to the radio.</i>)	Peter radyoyu duyuyor (<i>Peter heard the radio.</i>)	Peter('in sesi) üzgün duyuluyor. (<i>Peter sounded sad.</i>)
Dokunma (<i>Touch</i>)	Peter bezi hissetti -ne kadar yumuşak olduğunu görmek için. (<i>Peter felt the cloth / to see how soft it was.</i>)	Peter ayağının altında bir taş hissetti. (<i>Peter felt a stone under his foot.</i>)	Kumaş yumuşak hissedildi. (<i>The cloth felt soft.</i>)
Tatma (<i>Taste</i>)	Peter yemeği tattı –Onu yiyebilir mi diye. (<i>Peter tasted the food / to see if he could eat it.</i>)	Peter çorbanın içinde sarımsağı tattı. (<i>Peter tasted garlic in the soup.</i>)	Çorbanın tadı iyi / kötü / sarımsaklı. (<i>The soup tasted good / bad / of garlic.</i>)
Koklama (<i>Smell</i>)	Peter yemeği kokladı – onu yiyebilir mi diye. (<i>Peter smelled the food / to see if he could eat it.</i>)	Peter çorbada sarımsak kokusunu kokladı. (<i>Peter smelled garlic in the soup.</i>)	Çorba iyi / kötü / sarımsak kokuyordu. (<i>The soup smelled good / bad / of garlic.</i>)

Kaynak: Viberg, 2001: 1295

Şekil 1: Viberg'in Algı Hiyerarşisi



Kaynak: Viberg, 1984: 147

İbarretxe-Antuñano (1999) ile Gunnarsdóttir (2013) da çalışmalarında *perception verbs* terimini kullanmış ve Viberg'in sınıflamasını temel alan bir sınıflama yapmışlardır. Bu sınıflamanın Viberg'den tek farkı, “özne temelli” başlığına yer verilmeyerek fiillerin deneyim (experience), hareket (activity) ve görüngü temelli (phenomenon-based) şeklinde üç başlık altında toplanmış olmasıdır.

Tablo 3: İbarretxe-Antuñano ve Gunnarsdóttir'in Algı Fiilleri Tablosu

Duyu Türü (<i>Sense modality</i>)	Deneyim (<i>Experience</i>)	Hareket (<i>Activity</i>)	Görüngüsel (<i>Phenomenonbased</i>)
Görme (<i>Vision</i>)	gör- (<i>see</i>)	bak- (<i>look</i>)	bak- (<i>look</i>)
Duyma (<i>Hearing</i>)	duy- (<i>hear</i>)	dinle- (<i>listen</i>)	ses ver- (<i>sound</i>)
Dokunma (<i>Touch</i>)	hisset-/dokun- (<i>feel/touch</i>)	dokun-/hisset- (<i>touch/feel</i>)	hisset- (<i>feel</i>)
Tatma (<i>Taste</i>)	tat- (<i>taste</i>)	tat- (<i>taste</i>)	tat- (<i>taste</i>)
Koklama (<i>Smell</i>)	kokla- (<i>smell</i>)	kokla-/burun çek- (<i>smell/sniff</i>)	kokla- (<i>smell</i>)

Kaynak: Gunnarsdóttir, 2013: 9; İbarretxe-Antuñano, 1999: 45

Levin (1993) ise İngilizcedeki fiilleri semantik olarak 49 başlığa ayırmış, algı fiilleri için *verbs of perception* terimini kullanarak dört alt başlık tespit etmiştir. Bunlar, “tespit et-, gör-, işit-, fark et-” vb. fiillerle *görme (see verbs)*, “keşfet-, incele-, tanık ol-” vb fiillerle gözlem (*sight verbs*), “göz at-, kontrol et-, dikizle-, dik dik bak-” vb. fiillerle *gözetleme (peer verbs)* ve “hisset-, kokla-, bak-, tat-” vb. fiillerle de *uyarı (stimulus subject perception verbs)* alt başlıklarıdır. Levin’in sınıflamasında dikkati çeken nokta dokunma duyusu ile ilgili “okşa-, öp-, dürt-, dokun-” vb. fiillerin *temas fiilleri (verbs of contact: touch verbs)* olarak ayrı bir başlıkta değerlendirilmesidir.⁵ Özkan Kurt (2015) da algı fiilleri için *verbs of perception* terimini kullanmıştır. Algı fiillerinin herhangi bir uyarımın duyu organları yardımıyla bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde aktarılmasını içerdiğini, fizyolojik bir olay olmasının yanı sıra geçmiş deneyimlerden, beklentilerden ve bireyin motivasyonlarından etkilendiğini vurguladıktan sonra Türkçe Sözlük’te tespit ettiği 71 algı fiilini Viberg’in çalışmalarıyla (Şekil: 1 ve Tablo: 2) kıyaslamıştır.

Sweetser, algı fiilleri için *sense-perception verbs* terimini kullanır ve algı fiillerini *görme (vision)*, *işitme (hearing)* ve *koklama-tatma-dokunma (smell, taste and fell)* olarak üç grupta sınıflandırır (1990: 32-37).

Algı fiilleri üzerine Türk dilleri için yapılan çeşitli çalışmalar da mevcuttur. Yaylagül, “duyu fiilleri” dediği algı fiillerini mental etkinliğin gerçekleşmesi için gerekli olan girdilerin toplanması işlerini gösteren fiiller olarak tanımlamış, böylece algıdan çok duyum sürecine odaklanarak bu fiillerin idrak etme sürecinin başlatıcıları olduğunu vurgulamıştır. Koptagel-İlal (1991)’den hareketle fizyolojik olarak değişik bölümlerin bir araya gelmesinden oluşmayan yalın duyular olarak nitelenen “Temel Duyular” ve farklı fizyolojik sistemlerin bir arada çalışması söz konusu olan “Bileşik Duyular” olarak iki duyu tipinden bahseden Yaylagül, bu duyu tiplerini Runik harfli Türkçe metinlerde kulak ve göz duyu organıyla ilgili fiillerle örneklendirmiştir (2005).

Kamchybekova da Kırgız Türkçesi üzerine yaptığı çalışmalarda *duyu fiilleri* terimini kullanmış, kavramı “isteğimize bağlı veya bağlı olmadan, çevremizde gerçekleşmekte olan olayların veya çevremizdeki nesnelerin varlığının algılanmasını sağlayan eylemler” (2010: 11; 2011b: 89) ile “dış dünyadaki ve bünyemizdeki uyaranları değişik duyu kanallarıyla zihnimize nakleden, bir veya birden çok sözcüklerin oluşturduğu algılama eylemleri” (2010: 14; 2011b: 91) olarak açıklamıştır. Söz konusu fiilleri her türlü bilginin kaynağı olarak görmüş ve bu fiillerin hareketlilik, isteklilik, süreklilik, temaslılık, sonluluk, duygusallık, olumsuzluk taşıyabileceğini vurgulamıştır (2011a). Tek bir duyu organına bağlılık gösteren uk- (duy-), kör- (gör-), daam tat-

⁵ Halliday (1990, 2004), Croft (1993), Goatly (1997), Morley (2000), Biber vd. (2003), Lock (2005), Wanodyatama (2013) algılama ile ilgili fiiller için *perception verbs/verbs of perception* terimini kullanırlar. Algılama konusunda kişinin zihinde oluşan görme, duyma, fark etme, hissetme, tatma ve koklama gibi süreçlere vurgu yaparlar ve bu süreçleri karşılayan fiilleri örnek gösterirler.

(tat al-) gibi fiilleri “temel duyu fiilleri”; belli bir organa bağıllık göstermeyen sez- (sez-), baamda- (fark et-) gibi fiilleri ise “birleşik duyu fiilleri” olarak değerlendirmiştir (2011b: 99). Tat alma fiilleri (2013a), işitme fiilleri (2013b), kara- (bak-) duyu fiili (2014, 2017) ve bunların anlamsal özellikleri üzerine spesifik çalışmaları da bulunan Kamchybekova’nın algı fiilleri ile ilgili tasnifi aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 4: Kamchybekova’nın Algı Fiilleri Tasnifi

Duyu Fiilleri	
A. Temel Duyu Fiilleri	B. Birleşik Duyu Fiilleri
1. Görme Duyu Fiilleri: <i>kör- (gör-)</i>	1. Sezgi Duyu Fiilleri: <i>sez- (sez-), tuy- (hisset-), baamda- (fark et-, farkına var-),</i>
2. İşitme Duyu Fiilleri: <i>uk- (duy-), ugul- (duyul-)</i>	
3. Tat Alma Duyu Fiilleri: <i>daam tat- (tat al-), ce- (ye-)</i>	2. Vücut Durum Duyu Fiilleri: <i>oorun- (ağrı-), açış- (yan-), sızda- (acı-), tızilda- (sızla-), çımıra- (karıncalan-), cögürü kısıluu- (yüreği sıkış-)</i>
4. Koku Alma Duyu Fiilleri: <i>citta- (kokla-)</i>	
5. Dokunma Duyu Fiilleri: <i>tiy- (dokun-), karma- (tut-)</i>	

Kaynak: Kamchybekova, 2011b: 99

Duyu fiilleri terimini tercih eden diğer bir araştırmacı da Türkdil’dir. Türkdil, Kazak Türkçesindeki algı fiillerini tespit ettiği çalışmasında görme, işitme, tat alma, koku alma, dokunma (basınç), ısı, ağrı (acı) ve sezgi olarak sekiz alt başlık belirlemiştir. Dokunma, tat alma, ısı, ağrı ile ilgili fiillerde fiziksel temasın hâkim olduğunu; görme, işitme, koku alma ile ilgili fiillerde zihinsel temasın ön plana çıktığını, sezgide ise her iki temasılığında tespit edilebileceğini vurgulamıştır. “Fiziksel temas” içeren fiilleri “duyu fiili” olarak nitelendirmiştir (2013). Türkdil’in Ayan’la gerçekleştirdiği görme ve dokunma duyuları ile ilgili çalışmalarında, ilgili duyuları semantik olarak farklı alt başlıklara (temel, şefkat bildiren, şiddet içeren vb.) ayırmıştır (Ayan ve Türkdil, 2014; 2015).

Tablo 5: Türkdil'in Algı Fiilleri Tasnifi

Duyu Fiilleri	
Fiziksel Temashlık	Zihinsel Temashlık
Dokunma Duyu Fiilleri	Görme Duyu Fiilleri
Tat Alma Duyu Fiilleri	İşitme Duyu Fiilleri
Isı Duyu Fiilleri	Koku Alma Duyu Fiilleri
Ağrı Duyu Fiilleri	
Sezgi Duyu Fiilleri	

Kaynak: Türkdil, 2013

Seçkin (2014) ve Hirik (2017) de *duyu fiilleri* terimini kullanan araştırmacılarıdır. Seçkin, Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı'ndan “kör- (gör-)” ve “bak- (bak-)” fiilleri ile konuyu örneklemiştir (2014: 923-924). Hirik ise “duyu fiilleri”nin “mental sürecin başlatıcısı olması nedeniyle oldukça sık kullanım alanına sahip” olduğunu, “zihni algılama sürecinin dildeki ifade karşılığı” olduğunu, Türkiye Türkçesinde “biçim ve anlam olarak farklı şekillerde” karşımıza çıkabileceğini belirtmiş; bu fiilleri kişinin iradesi ile gerçekleşip gerçekleşmemesine göre “bilinçli” ve “bilinçsiz” olarak iki başlıkta değerlendirmiştir (2017: 53-60). Bir başka çalışmasında Hirik, mental sürecin “girdi” aşamasında değerlendirdiğini duyu fiillerini aynı şekilde sınıflandırmış bilinçli duyu fiillerinde öznenin etkin, bilinçsiz duyu fiillerinde ise öznenin pasif olduğunu vurgulamıştır (2018: 44-45).

Tablo 6: Hirik'in Algı Fiilleri Tasnifi

Duyu Fiilleri	
Bilinçli Temel Duyu Fiilleri	Bilinçsiz Temel Duyu Fiilleri
Görme: bak-, seyret-, izle-, gözet-, gözle-, gözlemle-, bakın- vb.	Görme: gör-, bak- vb.
İşitme: dinle-, kulak ver-, kulak kabart- vb.	İşitme: işit-, duy-, kulağına çalın- vb.
Tat Alma: tat-, tadına bak-, ye-, iç-, yut-, vb.	Tat Alma: (bağlama göre) yut-, vb.
Koku Alma: kokla- vb.	Koku Alma: koku al- vb.
Dokunma: değ-, elle-, dokun- vb.	Dokunma: değ-, dokun- vb.

Kaynak: Hirik, 2017: 60

Yıldız, (2016, 2017a, 2017b) çalışmalarında “duyu fiilleri” yerine *algı fiilleri* terimini kullanmıştır. Bu terim altında göz, kulak, tatma, burun, temas ve denge fiilleri olarak altı ana başlık ve on dört alt başlık belirlemiştir (2016). Tasnifte duyu organlarının adları ile duyu adlarının karışık hâlde kullanılması ve başlık sayısının çokluğu dikkat çekmektedir. Yıldız ayrıca, Türk dilinde fiillerin semantik sınıflandırma problemleri üzerine yaptığı çalışmasında bir tasnif denemesi yapmış ve burada da mental fiilin alt kategorisi olarak *algı fiilleri* terimini kullanmıştır (2017a).

Tablo 7: Yıldız’ın Algı Fiilleri Tasnifi

Algı Fiilleri	
1. Göz Fiilleri	<p>a. Görme Fiilleri: aş- “görmek”, kör- “görmek”, körügse- “görmek istemek”...</p> <p>b. Görünme Fiilleri: amrıl- “kaybolmak, görünmez olmak”, bat- “batmak, yok olmak”, bol- “mevcut olmak, ortaya çıkmak” soklun- “gözleri kamaşmak”...</p> <p>c. Bakma Fiilleri: açın- “bakmak”, bak- “bakmak”, titir- “dikkatlice bakmak”, yıçan- “aşağıya doğru bakmak”...</p> <p>ç. Gözlem Fiilleri: kolula- “ayrıntısıyla düşünmek, gözlemlemek”, közle- “gözlemek”, küzed- “gözetlemek, gözetmek, korumak”...</p> <p>d. Gözetme Fiilleri: açın- “bakmak, gözetmek”, közed- “gözetmek, korumak”...</p> <p>e. Gösterme Fiilleri: belgürt- “belirmek, göstermek”, körgür- “göstermek”, körset- “göstermek”, közüdür- “görünür kılmak”...</p>
2. Kulak Fiilleri	<p>a. İşitme Fiilleri: eşit- “işitmek, duymak”, tegin- “duymak”, oñar- “bilmek, anlamak, duymak”, tuytur- “duymasını sağlamak, duyurmak”...</p> <p>b. Dinleme Fiilleri: edger- “söz dinlemek, kulak asmak”, tınlaş- “karşılıklı işitilmek, duyulmak”...</p>
3. Tatma Fiilleri	<p>ertür- “tadını zevkini çıkarmak”, aşat- “tattırmak, yedirtmek”, kama- “kamaşmak, dişleri sızlatmak”, tat- “tattırmak, yedirtmek”...</p>
4. Burun Fiilleri	<p>a. Kokma Fiilleri: arta- “bozulmak, kokuşmak”, bur- “kokmak, kuku yayılmak”, tınçı- “kokmak, çürümek, pis kokmak” ...</p> <p>b. Koklama Fiilleri: isle- “koklamak”, yıdla- “koklamak, kokmak”, yıdlaş- “koklaşmak”...</p>

Tablo 7: (Devamı)

Algı Fiilleri	
5. Temas Fiilleri	a. Dokunma Fiilleri: bōrit- “el ile dokunmak, temas etmek”, kavşur- “bir araya getirmek, bitıştirmek (elleri) kavuşturmak”, tegin- “değmek, ulaşmak, varmak”... b. Sarma Fiilleri: kuç- “kucaklamak, sarılmak”, tür- “dürmek, katlamak”, ula- “eklemek bağlamak”... c. Tutma Fiilleri: adka- “tutmak, yakalamak, bağlamak”, basıt- “yakalamak”, kötür- “taşımak, elde tutmak” ... ç. Vurma Fiilleri: çap- “vurmak, dövme, (kanat) çırpmak”, tep- “tepmek, vurmak”, tokı- “vurmak, dokunmak”...
6. Denge Fiilleri	bulgan- “sarsılmak”, çahşaş- “sendelemek, salına salına yürümek”, kamşat- “titretmek, sallatmak, sarsılmak”, titre- “titretmek”...

Kaynak: Yıldız, 2016

Erdem (2004), Türkmen Türkçesindeki mental fiillere dair çalışmasında “gör-, işit-, duy-”, gibi duyu organları ile gerçekleşen fiiller için *algılama fiilleri* terimini tercih etmiştir. Algılamayı, “beş duyudan gelen verilerin tanınması” olarak açıklayan Şahin de aynı terimi kullanmış, bu tarz fiilleri görme, işitme, tatma, koklama ve dokunma algılamaları olarak sınıflandırmıştır (2012a). Bunları Türkmen Türkçesinden görsel algılama (bak-, gara-, gör-, gözle-, seret-), işitsel algılama (eşit-, duy-), tatma ile ilgili algılama (dat-), koklama ile ilgili algılama (ıs al-, ısga-) ve dokunmakla ilgili algılama (degir-, elle-) fiilleri olarak örneklendirmiştir (2012a, 2012b). Şahin (2012b)’de fiziksel hareketin yoğun olduğu bazı fiilleri⁶ de algılama fiilleri içinde gösterirken (2015)’te algılamanın duyu ve biliş ile beraber mental fiillerin alt kategorilerini oluşturduğu, tamamen bilişsel ve zihinsel durumlarla ilgili olup fiziksel hareketi kapsamayacağını vurgulamaktadır..

Tablo 8: Şahin’in Algı Fiilleri Tasnifi

Algılama Fiilleri
1. Görme Algılama Fiilleri: <i>seret-, bak-, gara-, sınıla- sını et-, gözle-, göz ayla-, garancakla-, nazar sal-, gözünün gıtağını ayla-, göz ayla-, gör-.</i>
2. İşitme Algılama Fiilleri: <i>diñle-, duy-, gulak as-, gulak sal-, gulak kabart-, gulak goy-, diñ sal-, doñuz diñini sal-.</i>

⁶ elle-: elini birine ya da bir şeye değmek, bir şeyi eliyle tutup görmek; dat-: bir şeyin tadına bakmak, bir şeyler yemek, denemek, başından geçmek... (Şahin, 2012b: 59).

Tablo 8: (Devamı)

Algılama Fiilleri
3. Tatma Algılama Fiilleri: <i>dat-</i> .
4. Koklama Algılama Fiilleri: <i>ıs al-, ısga-</i> .
5. Dokunma Algılama Fiilleri: <i>degir-, elle-, deg-</i> .

Kaynak: Şahin 2013a: 362-396

Türkmen Türkçesindeki fiilleri semantik açıdan değerlendirerek “mental fiil” teorisine katkıda bulunan çalışmalardan biri de Sariyev ve Güder’e (1998) aittir. Çalışmada fiiller, anlam özelliklerine göre on alt başlıkta incelenmiştir. Algı fiilleri bu sınıflamada iki ayrı başlıkta, gözlem anlatan fiiller (gör-, bak-, seyret-, nazar ayla-) ve işitme - his anlatan fiiller (duy-, eşit-, bil-) şeklinde yer almıştır (1998: 40-48).

“Mental fiil” alanyazınında önemli çalışmalardan bazıları da Azerbaycan Türkçesi üzerinedir. Bu konuda dikkate değer isimlerden biri Kuliye’dir. Kuliye, Azerbaycan Türkçesindeki fiillerin semantiği üzerine yaptığı çalışmada fiilleri dokuza ayırmış; konu ile ilgili olarak *algılama fiilleri* (görsel: gör-, bak-; işitsel: işit-, dinle-; koku alma: kokla-, kok-; tat alma: tat-, tadına bak-) ve *hissetme fiilleri* (hisset-, sızla-, don-, üşü-) terimlerini kullanmıştır (1998: 86-181). Kazımov ise yedi başlık belirlemiş; bu başlıklardan ikisini *görme fiilleri* (bak-, dikkat yetir-, nazar sal-, göze gel-, seyret- vb.) ve *işitme fiilleri* (işit-, dinle-, duy-, kulak ver- vb.) terimleri ile oluşturmuştur (2010: 159-161). Kartalhoğlu ve Yıldırım da fiilleri anlamlarına göre beşe ayırmışlar; *Tefekkür Fiilleri* başlığının altında *işitme süreci ile ilgili fiiller* (işit-, dinle-, kulak vermek vb) ve *görme süreci ile ilgili fiiller* (bak-, gör-, göz kırp- seyret- vb.) terimlerini kullanmışlardır. (2012: 202-203).

Başkurt Türkçesindeki mental fiilleri tespit eden Kalkan, *algılama fiilleri* terimini kullanmıştır. Bu bağlamda “baç-, kur-(görmek, bakmak, anlamak, sezmek, bir şeye maruz kalıp sıkıntı çekmek, sanmak, kabul etmek), qara- (bakmak, büyütmek, göz kulak olmak)” vb fiilleri *görsel algılama fiilleri*; “işit- (işitmek, duymak, dinlemek), tuy- (duymak, sezmek, hissetmek)” vb. fiiller için *işitsel algılama fiilleri*; “tat- (tatmak, ağzına atmak, başından geçmek), awqatlan- (tatmak, yemek), tamla- (tatmak)” vb. fiilleri *tatma ile ilgili algılama fiilleri*; “yışta- (koklamak), hula- (solumak, koklamak, nefes almak)” vb. fiiller için *koklama ile ilgili algılama fiilleri* ve “qatıl- (değmek, dokunmak, ellemek), tiy- (değmek, temas etmek)” vb. fiilleri de *dokunmakla ilgili algılama fiilleri* olarak gruplandırmıştır (2016: 184).

Mukayeseli çalışmalardan biri olan Biray (2007)'de, Kazak Türkçesi ve Denizli ağzında tespit edilen mental fiillerin tamamı *idrak fiil* olarak nitelendirilmiş, bu terim uluslararası alanyazındaki “perception verbs” teriminin karşılığı olarak kullanılmıştır. Çalışmada mental fiiller *duyularımızla ilgili fiiller*, *duygularımızı anlatan fiiller*, *hafızamızı ve hatırlatma işlevini anlatan fiiller* ve *açıklama yapmayı anlatan fiiller* olarak dörde ayrılmıştır. Duyularla ilgili fiillere, “bak-, gör-” fiilleri örnek verilmiştir. Duyulara dair olanlarda ise “coş-, doy-, ez-, kork-” vb. fiillerin yanında “işit-, tat-, değ-” gibi aslında *algı fiili* olan fiiller de yer almıştır.

Özetle alanyazında “algı fiilleri” için farklı terimlerin kullanıldığı, farklı sınıflamaların yapıldığı ve sınıflamalarda algı süreci dışındaki süreçlere işaret eden başlıklara veya fiillere de yer verilebildiği görülmektedir. Özellikle algı sürecinin ön aşaması olan duyum (girdi) sürecine, idrak, irade ve çıktı süreçlerine dair olan veya mental olmayan eylemlerin algı fiilleri kapsamında bir arada değerlendirilmesi, tartışmalı bir tablo ortaya çıkarmaktadır.

Viberg (2001)'in özne temelli (aktivite - deneyim), görüngü temelli⁷; Ibarretxe-Antuñano (1999) ile Gunnarsdóttir (2013)'in hareket, deneyim, görüngü temelli⁸ değerlendirmelerine, aslında *duyu*, *algı* ve *idrak süreçleri* olarak yeni bir okuma yapılabilir. Nitekim Viberg (2001)'de “aktivite” olarak nitelendirilen “Peter kuşlara bakıyor.” cümlesinin fiili, duyu organlarının veri toplama aşaması olan duyum sürecini ifade eden ve fiziksel yönü de bulunan bir *duyum (girdi) fiilidir*. “Deneyim” olarak örneklenen “Peter kuşları gördü.” cümlesinin fiili, girdinin algılanmasına dairdir, yani *algı fiilidir*. “Görüngü temelli” olarak verilen “Peter mutlu görünüyor.” cümlesinin fiili ise Peter'in mutlu olmasıyla ilgili bir değerlendirmeyi, idrak sürecini karşılamaktadır.

Kamchybekova'da “birleşik duyu fiilleri” alt başlığında yer alan “sez-, yürek burkul-, içi ezil-” gibi fiiller için algı fiilinden ziyade bağlamına göre idrak ya da duyu fiili demek daha doğru olacaktır. Zira sezmede yeni algının, geçmiş algılarla kıyaslanması ve bir tahmine ulaşılması; yürek burkulması veya iç ezilmesinde ise yaşanan bir olay sonucunda kişide duygusal hâl değişiminin gerçekleşmesi söz konusudur. Yine Kamchybekova'nın oluşturduğu “vücut durum duyu fiilleri” için “...bünümüzdeki fiziksel hareketi aktaran fiiller...” şeklinde bir açıklama yapması (2011b: 98) mental fiil teorisi için soru işareti yaratmaktadır. Aynı şekilde Türkdil (2013)'in algı fiilleri başlığında *fiziksel olmama* koşuluna riayet etmeyerek “fiziksel temasılık” ibaresine yer vermesi, Hirik (2017; 2018)'in *yönelimsel olmayı* göz ardı eden bir şekilde “kişinin kendi isteği olmaksızın, iradesi dışında gerçekleşen duyu faaliyetlerini ifade eden” ibaresiyle “bilinçsiz temel duyu fiilleri”ni ele alması, tutarsızlık oluşturmaktadır.

⁷ Detaylı bilgi için bakınız: Tablo 2.

⁸ Detaylı bilgi için bakınız: Tablo 3.

Sonuç olarak algı fiilleri, beş duyu aracılığıyla edinilen duyuları algılama işini karşılayan, bu anlamda yönelimsel olan fakat uzamsal olmayan hareketleri işaretleyen fiillerdir. Algı fiilleri, alanyazında sık sık duyum (girdi) fiilleri ile karıştırılmaktadır. Duyum (girdi) fiilleri, henüz algılamanın gerçekleşmediği, duyu organlarının girdi sağladığı bir aşamayı kodlayan, uzamsal olan, yönelimsel olmayan fiillerdir ve bu özellikleri dolayısıyla çalışmada mental fiil başlığı dışında bırakılmıştır.

2.1.2. Eski Türkçede Algı Fiilleri

Bu bölümde, Eski Türkçe döneminde beş duyu organı aracılığıyla “algılanan” hareketleri karşılayan, uzamsal olmayan ve yönelimsel olan fiiller “algı fiili” olarak nitelendirilmiş ve söz konusu fiiller Orhun, Eski Uygur, Karahanlı Türkçesi dönemlerine ait (varsa) bağlamları ile birlikte örneklenerek açıklanmıştır.

(1) bak-: Görmek

(1a) bakıp kördi ilig közin imledi / işâret bile kelgil oldur tedi (KB 768). “Sonra başını kaldırıp ona baktı ve gözü ile ‘Gel, otur!’ diye işaret etti.” *(1b) seve baktı ilig avıttı özin / bu ay toldı terkin evürdi yüzün / ilig buştı artuk kararttı meñiz / ayur ay iveklik kişiğe isiz (KB 628).* “Hükümdar ona sevgi ile baktı ve gönlü rahat etti fakat Ay-Toldı hemen başını çevirdi. Hükümdar çok hiddetlendi ve yüzünü ekşiterek dedi: ‘Hey, acele ile hareket etmek insan için kötü bir şeydir.’”

Gözün görüntü kaynağına yönsel “kilitlenmesi”, bir uyarana doğru uzamsal olarak “yönelmesi”, bakma hareketidir. İnsanda bulunan sinir sistemleri, maruz kaldıkları milyonlarca görüntüye dikkat kesilirse yorulur ve bu sistem kendini korumak için dikkati her an bir odak noktasında tutmaz. İnsan, içinde bulunduğu psikolojik ya da fizyolojik ihtiyaçlarına göre kendi yönelimini belirler, kendince anlamlı olan noktalara dikkatini toplar. Dikkatle yoğunlaşmış bir bakma, artık görmedir ve daima bir anlama, öğrenme, bilme çabasıdır (Atalayer, 1994: 3-5). Bu bağlamda düşünüldüğünde fiziksel bir hareketten çok bakış sonucunda algılanmış durumların varlığını hissettiren örneklerde “bak-” fiili görmek anlamında kullanılmıştır. Öznenin başını kaldırıp kişiye bakması (1a) fiziksel bir hareket olarak düşünülmekte, karşısındaki kişiye “Gel, otur!” şeklinde seslenmesi ile de kişiyi gördüğü anlaşılmaktadır. Böylece duyumun algılanmasının gerçekleştiği görülmektedir. Bu bağlamda “bak-” duyu fiili olarak fiziksel bir hareket iken, “gör-” algının zihinde gerçekleştiğini anlatan mental bir fiil olmaktadır. Eski Türkçe döneminde “bakıp kör-” ifadesi ile duyuların algılanması konusunu etap etap açıklayan Türk dili, günümüzde bu kullanımı ancak algının gerçekleşmediği durumlarda tercih etmektedir. Kişi “bakıp körmedi, baktı ama görmedi, bakar kör” gibi ifadeler ile “görme” algısının gerçekleşmediği durumları vurgulayabilmekte, bunun yanında sadece bak- fiili ile görme algısına işaret edebilmektedir. Diğer örnekte (1b) de görülebileceği üzere hükümdar, Ay-Toldı’ya severek bakmış, o da hükümdarın

bakışına fiziksel bir tepki vermiş, hükümdar da bunu farkedip tekrar söze girmiştir. Burada “bak-” fiili ile aslında öznenin yönelimine ulaştığı anlaşılmakta, duyuşsal olarak *bakmanın* değil algısal olarak *görmenin* tamamlandığı anlaşılmaktadır. “Bak-” fiili ile duyumdan farklı olarak algılamının yaşanması, ilgili fiili görmek anlamıyla ve bu bağlamlarıyla beraber algı fiili olarak düşünülmesini sağlamaktadır.

(2) eşid-/ eşit-/ işid-/ işit- (I): (1) İşitmek, duymak.

(2a) *kaşım kagan yeti yegirmi erin taşıkmiş taşra yoruyor tiyin kü eşidip balıkdaki taşıkmiş, tagdaki inmiş tirilip yetmiş er bolmuş (BK D10)*. “Babam Hakan on yedi erle baş kaldırmış ‘İlteriş baş kaldırıyor!’ diye haberi duyup şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler (şehre) inmiş, derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar.” (Ib) *kul sabı begiñerü ötünür, kuzgun sabı Teñrigerü yalbarur. Üze Teñri eşidti, asra kişi bildi tir (Irk 54)*. “Kölenin sözü beyinden ricadır, kuzgunun sözü Tanrıya yakarıştır. (Bunları) Yukarıda tanrı işitti, aşağıda insan bildi der.” (Ic) *sevigli sevinçin anı öğdiler / yağıları eştip boyun egdiler (KB 450)* “Sevenler sevinçle onu övdüler, düşmanları bunu duyarak boyun eğdiler.”

(2) Dinlemek.

(2d) *Türk oğuz begleri budun eşid: Üze teñri basmasar asra yir telinmeser Türk bodun ilinjin törünün kim artatı udaçı erti? (BK D18)*. “Türk Oğuz beyleri milleti dinle: ‘Üsteki gök basmasa, alttaki yer delinmese, Türk milleti, ilini, töreni kim bozabilecekti?’” (2e) *antada inaru kün küniñe bodisvtağ körgeli kelir titrü teriñ nom işidür... (küsişin) iyin edgü avrış kılır (MS 38/45)*. “O andan itibaren her gün Bodhisattva’yı görmeye gelir, derin vaazını dinler... (Arzusuna) göre iyi hareket eder.” (2f) *negü tir eşitgil ula beg sözi / sözi manis ol sözüñke tözi (KB 1779)*. “İla beyi ne der, dinle; bu sözün manası senin sözlerine temel olsun.”

Duymak ve dinlemek fiillerinin aynı hareketler olduğunun düşünülmesi yanlış bir kanıdır. Çünkü dinlemek, duymaktan farklı olarak daha sofistike bir zihinsel süreç içermektedir (Allen-Burley, 1995: 3). Eski Türkçe dönemine ait metinlerde tespit edilen *eşid-* fiili bağlamına göre “işitmek, duymak, dinlemek, anlamak”⁹ gibi farklı anlamlar kazanarak yer almış dolayısıyla kazandığı ve cümleye yüklediği anlam bakımından ilgili hareketin fizikselliği ya da zihinselliği tartışılabilir kılınmıştır. Söz konusu fiilin “işitmek, duymak” anlamlarında kullanıldığı örneklere bakıldığında (2a) *haberinin işitilmesi/duyulması*, (2b) *Tanrı'nın kullarının ettiği duaları işitmesi/duyması*, (2c) *düşmanların bir olayı işitmesi/duyması* hareketleri söz konusudur. Öncelikle işitme hareketinin mental bir fiil olabilmesi için uzamsal olmaması ve yönelimsel olması söz konusu ise ilgili örneklerde *işiten* öznelere yönelimsel olmadığı görülmektedir. İlgili bağlamlara bakıldığında (2a) İlteriş’in baş kaldırması haberinin bir şekilde şehirdekiler tarafından işitilmesi, (2b) herkesin ettiği duaları istemsizce işiten Tanrı'nın bir kuzgunun da sözlerini duyması, (2c) bir övgünün / olayın düşmanlar tarafından duyulması hareketleri yönelimsel olmamasından dolayı söz konusu bağlamlarda işitme eylemi fiziksel hareketi karşılayan “duyu fiili” olarak nitelendirilebilir. Erk Emeksiz de (2017: 349) fiilin nesne merkezli olarak kullanıldığında fiziksel düzlemde

⁹ İlgili fiilin “anlamak” anlamında kullanımı için bk.: 2.3.2.

değerlendirilmesi gerektiğini söyler. Ancak aynı fiil “dinlemek” anlamında özne merkezli olarak kullanıldığında bilişsel bir düzleme geçer ve algı fiili olur. Bilge Kağan tarafından sözlerinin dinlenilmesi gerektiğinin söylendiği bağlamda (2d) söz konusu fiil bizzat özne tarafından ve emir kipi ile kullanılmış, özne merkezli bir eylem hâline gelmiş, fiile maruz kalan tarafından bir yönelim atfedilmiş ve algı fiili olmuştur. Bodhisattva'nın vaazlarının dinlenmesi (2e) ve İla Beyi'nin söyleyeceklerinin dinlenmesi (2f) olaylarında da dinlenecek olan söz belirli bir söz olmuş, sözlerin muhatapları tarafından *işitilmesi* bir amaç uğruna yapılacak bilinçli, yönelimsel hareketler olmuş ve algı fiili kimliği kazanmıştır.

(3) eşidme-/ eşitme-/ işidme-/ işitme-: İşitmek, dinlememek.

(3a) *üze teñri asra yer yarlukaduk için közün körmedük kulkakın eşidmedük bodunumın ilgerü kün tuğsıkuña birigerü kün ortusuña kurıgaru kün batsıkuña yırıgaru tün ortusuña tegi konturtum.* (BK K11). “Yukarıda gök aşağıda da yer lütfettiği için gözle görülmedik, kulakla işitilmedik (kadar çok) halkımı ileride gün doğusuna, güneyde gün ortasına, geride gün batısına, kuzeyde de gece ortasına kadar (uzanan geniş topraklarım üzerinde) yerleştirdim. (3b) *tükel bilge mayırtı burkanığ körmelim erdi nomın işidmelim erdi* (MS 70/22). “Mükemmel hikmetli Mayırtı burkanı görmeyelim, vaazını dinlemeyelim.” (3c) *ıdır erdiñ erse tur aç emdi köz / eşitmediñ erse eşit minde söz* (KB 83). “Uyuyorduysan şimdi kalk, gözünü aç; işitmediysen şimdi benim sözümü dinle.”

eşid- fiilinde olduğu gibi, fiilin olumsuzluk eki aldığı durumda bağlamlara göre duyu fiili olarak fiziksel bir hareketi ya da algı fiili olarak zihinsel bir hareketi karşılayabildiği tespit edilmiştir. Bilge Kağan abidesinden alınan örnekte (3a) ilgili fiil yönelimsel olmadığı için fiziksel bir hareket olarak “kulakla duymamak” anlamında kullanılmış ve duyu fiili olmuştur. Ancak diğer bir örnekte (3b) *mükemmel hikmetli (olan) Mayırtı*'nın vaazının bilinçli olarak işitilmemesi söz konusu fiilin yönelimselliğini göstermekte ve *işidme-* fiilinin zihinsel bir hareketi karşılaması ile “algı fiili” olduğu söylenebilir. Sözlerin duyulmadığı anlaşıldığında öznenin yönelimin olmadığı, artık yönelimsel olarak sözün dinlenilmesi gerektiğinin söylendiği son örnekte ise (3c) *eşitme-* eylemi fiziksel bir duyu fiili iken *eşit-* ise zihinsel bir algı fiili olur.

(4) köñlün eşit-: Gönülden dinlemek, iyi dinlemek.

(4a) *sevinçin yoriğli ay edgü yeğit / sözümni yava kılma köñlün eşit* (KB 359). “Ey sevinç içinde ömür süren iyi genç, sözümü yabana atma, gönülden dinle.”

(5) köñül tut- (I): Can kulağıyla dinlemek

(5a) *bu ay toldı aydı eşit ay oğul / sözümni unıtma maña tut köñül* (KB 1167). “Ay-Toldı dedi ki: İşit ey oğul, sözümü unutma, bunu can kulağı ile dinle. *ilig aydı emdi eşit ay oğul / söz aytur özüm sen maña tut köñül* (KB 1656). “Hükümdar: Ey oğlum, dedi, şimdi işit, sana soracaklarım var, beni can ve gönülden dinle.”

“Gönülden dinlemek (4)” ve “can kulağı ile dinlemek (5)” anlamlarına gelen ilgili fiillerde eylemin hem uzamsal olmadığı hem de belirli bir yöneliminin olduğu *köñül* kelimesi ile “gönül ile, gönülden” anlamları katılarak vurgulanmaktadır. Ayrıca dinlemenin, anlamaya giden en önemli yol olması (Batur, 2012: 221-222) düsturuyla “İyi dinle ki anlayasın!” vurgusu da yapılmaktadır. Dolayısıyla bu eylemler de mental sürecin algı aşamasını karşılayan fiiller olarak değerlendirilmiştir.

(6) *kör-* (I): (1) Bakmak

(6a) *olurtukuma ölteçiçe sakınıgma türük begler bodun ögürüp sebinip toñıtmuş közi yügerü körti* (BK D2). “Tahta oturduğumda, ölecekmiş gibi düşünceli olan Türk beyleri ve halkı kıvanıp sevinip yere eğilmiş gözleri yukarıya baktı. (6b) *ol eşleriñe artokrak ylyp basa basa seviglig közin tapa tétrü körti. (Çaş 798/15). “Arkadaşlarına ziyadesiyle tekrar tekrar seven gözlerle dikkatlice baktı.” (6c) meniñ kılķımı kör yeme bir yañın / özüm tegşürülmez yaruķta öñin* (KB 835). “Benim tavır ve hareketlerime bak, benim de parlaklığım katiyen değişmez.”

(2) Görmek

(6d) *yaguk el erser ança takı erig yerte irser ança erig yerte bengü taş tokıtdım bitidim anı köriip ança biliñ* (KT G13). “Burası yakın bir mevki olduğundan, ayrıca kolay erişilir bir yer olduğundan, böyle kolay erişilir bir yerde ebedî taş hak ettirdim, yazdırtım. Onu öylece görün ve öğrenin.” (6e) *ança yoriyu yañı enüklemiş bir tişi barsıg körtiler. (Açp 113). “Öylece yürüyüp yeni yavrulmuş bir dişi kaplan gördüler.” (6f) bakıp taş bezekin köriip sen muña / köñül bamakiñ bil hatalar başı* (AH 219). “Ona bakıp da dış süsünü görerek ona gönül bağlayan bil ki hataların başıdır.”

Görmenin göz ile bir varlığın algılanması, bakmanın ise bakışın bir varlık üzerine yönelmesi olduğu düşünüldüğünde, görmek bu temel anlamlarıyla bile bakmak fiiline göre daha içe yönelik, daha zihinseldir (Sev, 2017: 997-998). Bu bağlamda, Eski Türkçe dönemi metinlerinde tanıklanan *kör-* fiilinin “bakmak ve görmek” anlamlarında kullanıldığı tespit edilmiştir.¹⁰ İnsanların gözlerini yukarıya doğru çevirip bakması (6a) bağlamında -ki burada fiilden önce vurgulanan unsurun “yukarı” yön kelimesinin olması eylemin fizikselliğine işaret eder. - olduğu gibi *kör-* fiilinin “bakmak” anlamına geldiği diğer örneklerde de (6b, 6c) fiziksel bir hareket olduğu ve algılanmanın henüz yaşanmadığı dolayısıyla mental fiil olmayan “duyu fiili” olduğu söylenebilir. Ancak Kültigin’in halkına seslenerek yazdığı taşları “görün ve öğrenin” demesi (6d), etrafa bakınarak yürürken yavrulmuş bir dişi kaplanın görülmesi (6e) ve bir nesneye bakılıp onun dış güzelliğinin görülmesi (6f) bağlamlarında *kör-* fiili fiziksel olarak bakma hareketinden farklı olarak uzamsal olmayan bir şekilde “gözün algılaması” anlamında kullanılmıştır. Bu bağlamlarda ise ilgili fiil “algı fiili” olarak nitelendirilmiştir.

¹⁰ Söz konusu fiil, bakmak ve görmek anlamlarının dışında, sezme, fark etmek, anlamak, tabi olmak, itaat etmek anlamlarıyla da tespit edilmiştir. Bakmak ve görmek anlamı dışındaki kullanımlar için bk.: 2.3.2 ve 2.4.2.

(7) **körme-**: Görmemek

(7a) *inim kültigin kergek boltu özüm sakıntum körür közüm körmez teg bilir biligim bilmez teg boltu özüm sakıntum (KT K10)*. “Kardeşim Kültigin vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez gibi, eren aklım ermez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım.”(7b) *karı üpgük yıl yarumazkan etdi. Ödmeñ, körmeñ, ürkütmeñ tir. (Irk 21)*. “Yaşlı bir hüthüt kuşu yeni yılın sabahında ortalık henüz aydınlanmamışken öttü. Düşünmeyin, görmeyin, korkutmayın, der.” (7c) *iletü maña açtı dünya sözün / ayur körmediñmi bu hağan yüzün (KB 82)*. “Gözü bana ilişkin söz başlandı ve şöyle dedi: Sen bu hakanın yüzünü görmedin mi?”

Duyu organlarından gözün işlevini yerine getirmeyip görme algısının oluşmaması hareketini karşılayan *körme-* fiili fiili olarak nitelendirilebilir. Şöyle ki, bağlamlarda gözün görmemesi (7a), öten bir kuşun görülmemesi gerekmesi (7b) ve bir insanın yüzünün görünmemesi (7c) olayları uzamsal değildir. Aynı zamanda bilinçli ve yönelimsel bir şekilde gerçekleşen “görmeme” hareketi, ilgili algının gerçekleşmediğini anlatmasından dolayı bir algı fiilidir.

(8) **kulak tut-**: Kulak vermek, dinlemek

(8a) *bularda talusun ayayın saña / kisi alğu erse kulak tut maña (KB 4490)*. “Bunlardan hangisinin daha iyi olduğunu sana söyleyeyim; evlenmek istersen bana kulak ver.”

İlk etapta fiziksel olarak kulağın bir yöne doğru tutulması hareketi şeklinde tahayyül edilse de *kulak tut-* fiili, ilgili bağlamda (8a) “dinlemek, dikkatle dinlemek, idrak etmek için söylenenlere önem atfetmek, vb.” anlamlarına gelmektedir. Bu anlamlarda uzamsal olmayan söz konusu ifade Ercilasun (2014: 87) tarafından Kutadgu Bilig’te, Şen (2017a: 148) tarafından da Eski Türkçe dönemi deyim varlığında birleşik fiil yapısıyla gösterilmektedir. Tam manasıyla seslerin işitilmesinden ziyade dikkat kesilmek suretiyle “söylenilenin dinlenmesi” anlamında kullanılan *kulak tut-*, mental fiillerin yönelimsel olması gerekliliğini de karşıladığı için bir algı fiili olarak değerlendirilebilir.

(9) **tıñla- (I)**: Dinlemek.

(9a) *ötrü ol irig sarsıg köñüllüg Dantıpalı élig altun öñlüg sıgunnuñ ötüğün tıñlagalı unamatın közinke karakıña kan koduluo kıñ közin sıgun tapa körüp övkesi gelip anıñ ara aguluk yılan tiliñe ağısatı yalınlayu turur yitti kılıçın tartıp altı. (Dan 678/20)*. “Daha sonra o kötü ve kaba niyetli Hükümdar Dantıpalı, altın renkli geyiğin ricasını dinlemeye muvaffık olmadan, gözüne (ve) göz bebeklerine kan dolup, şaşı gözüyle geyiğe doğru bakıp, öfkesi kabarıp; bu sırada zehirli yilandiline benzeyen parlayıp duran keskin kılıcını çekip (eline) aldı. (9b) *saña sözledim men sözüñ tıñladım / közüñ yumduñ erse özüñ tañladım (KB 648)*. “Sana söz söyledim, senin sözünü dinledim, sen gözünü yumunca şaşırdım kaldım.”

İşitme duyusu ile gerçekleşen ve bir algılama hareketi olan *dinlemek*, Eski Türkçe dönemi metinlerinde “tıñla-” fiili ile de karşılanmıştır. Öznenin sözünün dinlenmesi (9a, 9b) olaylarında dinlemek hareketlerinde bir uzam yoktur. İşitmekten farklı olarak daha zihinsel ve yönelimsel olan

dinleme hareketini karşılayan ilgili fiillerin de *eşid-* (2) ya da *eşidme-* (3) fiillerinde olduğu gibi “algı fiili” olması söz konusudur.

Sonuç olarak Eski Türkçe döneminden taranan metinlerde dokuz farklı algı fiili tespit edilmiştir. Söz konusu fiiller, anlamları ve fiillerin kullanıldığı metinler şu şekildedir:

Tablo 9: Eski Türkçede Algı Fiilleri

	Mental Fiil	Anlamı	Kullanıldığı Metin
(1)	<i>bak-</i>	Görmek	KB
(2)	<i>eşid-/ eşit-/ işid-/ işit-</i>	Dinlemek	Açb, AH, BK, KB, MS
(3)	<i>eşidme-/ eşitme-/ işidme-/ işitme-</i>	İşitmek, dinlememek	BK, KB, KP, MS
(4)	<i>köhlün eşit-</i>	Gönülden dinlemek, iyi dinlemek	KB
(5)	<i>köhlütut- (I)</i>	Can kulağıyla dinlemek	KB
(6)	<i>kör- (I)</i>	Görmek	Açp, AH, BK, Çaş, Dan, Edg, Irk, KB, Kör, KP, KT, MS, Muk, Myb, Suc, Şin, Üçi
(7)	<i>körme-</i>	Görmemek	Açb, BK, Edg, Irk, KB, KT, MS, Suc
(8)	<i>kulağtut-</i>	Kulak vermek, dinlemek	KB
(9)	<i>tıhla- (I)</i>	Dinlemek	Irk, KB, KP, MS

2.2. Duygu Kavramı

Duygu, *Sözlük*'te “belirli nesne, olay veya kişilerin bireyin iç dünyasında uyandırdığı izlenim, nesnelere veya olayları ahlaki ve estetik yönden değerlendirme yeteneği, kişinin kendine özgü bir ruhsal hareketi veya hareketliliği, duyularla algılama, önsezi” olarak tanımlanmaktadır (2011: 729). *Felsefe Sözlüğü*'nde ise duygu, duyulan ya da duyumsanan, hafif ya da ortalama şiddetteki heyecanların, aşk, sevgi gibi genel hâllerin, genel ve içgüdüsel eğilimlerin genel adı olarak tanımlanır (Cevizci, 1999: 270-271). Tıp alanında duygu, belirli nesne, kişi ya da olayların bireyin iç dünyasında uyandırdığı izlenimler olarak ifade edilirken (Köknel ve Özügürlü, 1983: 94) felsefe ve din bilimleri anabilim dalında çalışan Koçak'a göre de duygu ve heyecanlar düşünce, algı, duyum, hormonal düzeydeki değişimler, bilişsel süreçler gibi birçok bileşenden oluşan, bedensel dışavurumları da olabilen psikolojik tecrübelerdir (2016: 11-12). Alanyazında “duygu” ile ilgili tanımlamalar, çeşitli bilim dallarında farklı bakış açılarıyla yapılmış; bu da duygu konusunda kavramsal bir çerçeve çizilmesini sağlamıştır. Özetle, algılanan verilerin kişinin zihninde yarattığı

değişim, yine zihinde farklı ruh durumları oluşturmakta ve kişi söz konusu bu ruh durumu değişikliklerini sadece zihninde mental olarak yaşayabildiği gibi fiziksel olarak dışa vurabilmektedir.

Morgan, duyguyu davranışsal olarak derin uykudan yüksek gerilime kadar değişebilen uyarılmışlık hâli, fiziksel olarak ölçülebilen fizyolojik veya bedensel bir durum, bir yaşantı veya bir hisse ilişkin farkındalık, kişiyi yönlendiren veya kaçındıran bir kuvvet olarak açıklamaktadır (1991: 213). James, duyguyu “olgusal bir gerçeğin algılanmasının hemen sonrasında gerçekleşen bedensel değişiklikler ve söz konusu meydana gelen değişikliklerin kişi tarafından hissedilmesi” olarak izah eder. Kişi üzgün hissettiği için ağlar, öfkeli olduğu için etrafı yumruklar, korktuğu için titrer (1884: 189-190). James ve Morgan, tanımlarında duyguların daha çok fiziksel yönünü ön plana çıkarmışlardır. Özellikle James’in verdiği örneklerdeki üzgün olma durumu tamamen zihinsel bir hareket iken bu sebepten ağlaması ile duygu durumu fiziksel bir çığlığa dönüşmüş, korku uzamsal olmayan bir duygu durumu iken kişinin korkudan titremesi o duygunun fiziksel bir tepkisi olmuştur. Sinirden etrafı yumruklamak öfke duygusunun kendisi değil söz konusu duygunun fiziksel çıktısı, sonucudur.

Algılanmış nitelikler, ifadesel tutumlar, istenç durumları ile birlikte dört tip zihinsel olgunun varlığından bahseden Gödelek, hisler ve duyguların da bunlardan biri olduğunu belirtmiştir. Gödelek’e göre her bir zihinsel olgu kategorisi veya içeriği birbiriyle örtüşebilir ya da yer değiştirebilir. Ancak kızgınlık, sevinç, üzüntü, çöküntü, coşku, utanma, pişmanlık, vicdan azabı duyma vb. duygular “hisler ve duygular”¹¹ başlığında değerlendirilir. Bu his ve duygu tiplerinden kızgınlık ve kıskançlık gibi bazı duyguların genellikle kendine özgü niteliksel bir hissi varsa da bütün duyguların aynı şekilde kendilerine özgü bir hissi, niteliği olduğunu söylemek mümkün değildir (2015: 100-102).

Zihinsel bir olgu olan ve kendilerine özgü niteliklere sahip olan duygular, mental etkinlikteki algı, idrak ve irade aşamalarıyla da sürekli bir etkileşim içerisinde. Fakirullahoğlu’na göre duygular, “insan hayatını doğrudan etkileyen ve uyumsal fonksiyonlara bağlı olarak bir uyarının yol açtığı genel bir uyarılma hâlinin, mental süreçler tarafından değerlendirilmiş şekli” olarak zihinde anlamlandırılır (2016: 220). Bir duygu durumunda uyarın tarafından zihinde gerçekleşen bir hâl değişimi söz konusu ise zihinsel süreçlerden “algı” ile “duygu” süreçleri arasında bir öncelik-sonralık söz konusu olabilir. Koptagel-İlal’e göre doğrudan doğruya veya dolaylı yoldan, iç ve dış nedenlere bağlı olarak doğan duygular, kendilerini ilk uyandıran uyartı yok olduktan sonra da varlıklarını sürdürür (1991: 93-97). Dolayısıyla algılanan ve sonrasında duygusal bir hâl değişimine sebep olan uyartı, kişinin aynı duyguyu yaşaması için sürekli var olmak zorunda

¹¹ Gödelek, his ve duygu kavramları arasında bir fark gözetmemiştir.

değildir. Örneğin beklenmedik bir anda karşısına çıkan köpek uyarısı sebebiyle korku duygusunu yaşayan bir kişi, ona o duyguyu yaşatan köpek olmadığı zamanlarda da ondan korkacaktır. Algı, bu durumda duyguyu şekillendirmiş bir öncül olarak gözükebilmektedir. Ancak daha sonra sevimli bir köpek aynı kişi tarafından uyarı olarak fark edilip bir cesaret ile sevildiğinde artık korku duygusu yerini sevgi duygusuna bırakacak ve daha sonra uyarı olarak karşılaşılan köpeklere korku değil sevgi duyulmaya başlanacaktır. Yaşanan bu duygu durumu değişikliği kişideki köpek algısını da değiştirecektir. Dolayısıyla algı ve duygu arasında öncelik-sonralık ilişkisinden ziyade iki yönlü bir etkileşimden bahsedilebilmektedir.

Duygu, algı ile olduğu kadar idrak ile de ilişkilidir. Gödelek, zihinsel olguların birbiriyle çakışan, örtüşen, birbirine paralel giden ve ayrılan geniş bir bağlantılar bütünü olduğunu, bu olgulardan biri olan duygulanım alanının da bedensel duyumları, hisleri, duyguları, zihnin hâllerini vb. içerdiğini vurgular (2015: 7). Duygu ve idrak birbirine bağlı süreçlerdir. İdraki dikkate almadan duyguyu ya da duyguyu dikkate almadan idraki incelemek, mümkün değildir. Duygu ve idrakin sinir sistemleri ve davranışsal ifadeleri, birçok durumda birbirine bağlıdır. İdraki anlamak, duygunun rolü keşfedilmeden eksik kalır (Smith ve Kosslyn, 2014: 326-328). Vester de insanlarda bilinç hâline gelen duyguların düşünmek, planlamak, karşılaştırmak, fikir geliştirmek hatta karar vermek gibi çok karmaşık eylemlerin gerçekleştirilebilmesine yardımcı olduğunu belirtirken duygunun idrak sürecindeki rolünü ifade eder (1991: 26). Zihinsel aktivitenin yoğun olarak yaşandığı idrak sürecinde algılar tarafından şekillenen ve algıları şekillendiren duyguların depolanması, duyguya neden olan uyarı ile karşılaşıldığında o duygunun bellek içerisinde bulunup geriye getirilmesi gibi işlemler gerçekleşmektedir.

Duygu, algı ve idrakle olduğu kadar irade ile de ilişki içerisindedir. Smith ve Kosslyn'e göre idrak, dikkat ve karar verme ile etkileşime girer ve onun birinci işlevi, bir eylemi duygusal olarak motive etmektir (2014: 325-329). Bir düşünceyi fiziksel bir eyleme geçirmek için gereken isteklendirmeyi duygu sağlar. Bir duygu motivasyonu ile eylemi gerçekleştirme yönünde alınan bir karar, eylemin sonucunda beklenildiği gibi olumlu bir sonuç çıkarsa söz konusu duygu pekişmiş, idrakte daha da yerleşmiş olarak kalacak; beklenilmeyen bir sonuç karşısında da o duygunun azalmasına, kabul görmemesine sebep olacaktır. Dolayısıyla döngüsel bir biçimde duygu ve iradenin birbirini etkilediğini söylemek mümkündür.

Zihinsel süreçlerin her biriyle etkileşimde olan duygu süreci, öznel bir nitelik taşımaktadır. Koçak'a göre duygu ve heyecanlar bireyin tecrübelerine, kişilik yapısına ve içinde bulunulan şartlara göre farklı yoğunluklarda yaşanabilen ruhsal süreçlerdir. Gerek duyguların oluşumunda etkisi olan dışsal faktörler, gerekse bireyin kendisiyle ilgili özellikler duyguların karakterlerini belirlemektedir (2016: 19). Duyguların oluşumunda, bir durum karşısında koşullandırılma ve öğrenme yoluyla da kişide olumlu ya da olumsuz duygular oluşabilir. Kedilerin sevildiği bir evde,

çocuğun kediye yaklaşması hoş karşılanıp fareye yaklaşması hoş karşılanmadığında çocukta kediye karşı pozitif, fareye karşı negatif bir duygu tepkisi alışkanlığı öğrenilmiş olur. Bu şekilde koşullandırılmış olan çocuk, hayatının geri kalanında bireysel olarak tam tersi bir koşulla karşılaşmadığı sürece kediye pozitif, fareye negatif bir duygu besleyecektir. Bireysel olarak fizyolojik ve biyolojik durumlar da kişide duygu oluşumunda rol almaktadır. Örneğin fizyolojik olarak aç olan bir kişi duygu uyarılarına karşı doygun bir kişiden daha duyarlı olacak, sıradan olaylara karşı diğer insanlara göre daha aşırı tepkiler gösterecek, sinirli davranışlar sergileyecektir. Bunlardan başka uyarının tipi, yoğunluğu ve o kişi için taşıdığı anlam da bireysel duygu tepkisini kararlaştırıcı etkenlerdendir (Koptagel-İlal, 1991: 98-100). Aynı zamanda kişi bir olayları ya da durumları kendi yönelimlerine göre (Maçı kazandım, mutluyum. Sınavı kazanamadım, üzgünüm.) yorumlar. Bu yorumlama, duygunun idrakî (bilişsel) değerlendirmesi olarak bilinir. Kişinin bir durumu değerlendirmesi, duygusal yaşantısının şiddetine katkıda bulunabilir. Bir insan, kişiyi aldırmadığında öfkelenebilir. Bu kişi bir arkadaşı ise kırılabilir, ancak bu kişi önceden tanınmamış bir akıl hastasıysa fazla üzülmez (Atkinson vd., 1999: 395). Kültür kavramı da duyguların özneliği konusunda etkilidir. Her kültür, sadece duyguların kavramsallaştırılması için dilbilimsel olarak somutlaşmış bir ızgara değil ayrıca insanlara nasıl hissedeceğini, duygularını nasıl ifade edebileceğini, kendi ve diğer insanların hisleri hakkında nasıl düşüneceklerini vb. öne süren bir dizi "senaryo" da sunmaktadır (Wierzbicka, 1999: 240). Dolayısıyla aynı durum farklı insanlarda farklı duygular uyandırabilirken, farklı durumlar da aynı insanda benzer duyguları doğurabilir.

Tamamen öznel bir hâl değişimi olan ve algı, idrak, irade gibi mental süreçlerle sürekli etkileşim içerisinde olan “Duygu” kavramı, bileşenleri, çeşitleri, oluşum süreçleri, kişide bıraktığı etki, yaşattığı hâl değişimi ve bunun gibi birçok kritere göre incelenmiştir. Gerek yerli gerekse yabancı alanyazında araştırmacılar duyguları sınıflandırmaya çalışmışlardır.

Akarsu, anlam ve kökenlerine göre duyguları beş kategoriye ayırmıştır: Duyu organları aracılığı ile bedenin belli bir yerinde yerleşmiş olan süresiz ve süreksiz duygular; temel yaşama duygusu; üzüntü, sevinç gibi özel ruhsal duygular; kendini ve kendi değerini (aşâğılık duygusu gibi) duyma duygusu ve tinsel duygular. Tinsel duygular mutluluk gibi durumsal; şaşma, hayranlık gibi bir şeye yönelmiş veya düşünsel; ödev duygusu ya da saygı gibi ahlaksal-toplumsal niteliklerde olabilir (1975: 55).

Baymur, duyguları üç boyut içinde değerlendirmektedir. Ona göre “haz ve elem” duygusal yaşamın üç boyutundan biridir. Kişileri en çok mutlu kılanından en çok acı uyandıranına kadar, haz verenden elem çektirene değin bir ölçek üzerinde duygular sıralanabilir. “Yeğlilik” bakımından da duygular incelenebilir. Kişi aynı olay karşısında kimi zaman az ya da çok aşırı şekilde duygusal bir tepki gösterebilir, hafif derecede sevinip gülümseyebilir ya da sevinçten havalara uçabilir. Duygular bu bağlamda “yeğlilik” boyutunda az ya da çok şiddetli olarak sıralanabilir. Üçüncü

boyut olarak “gerginlik-gevşeklik” açısından da duyguların değerlendirilmesi mümkündür. Bu bağlamda bekleyiş, gerginlik yaratan bir duygu durumudur. Sevinç ve şefkat duygularının ikisi de haz veren duygular olmalarının yanında şefkat, sevince göre daha gevşeklik yaratan bir duygudur (1990: 74).

Koptagel-İlal duyguların yoğunluk, süreklilik ve geçmişe bağlılığı bakımından incelenmesi sonucu üç tip duygudan söz eder: Birinci tip duygular korku, öfke, ürkme gibi belli anlarda ve belli yoğunluklarda doğan, kısa süreli olup bedensel belirtilerin de eşlik ettiği heyecan (affect) durumlarıdır. İkinci tip duygular da sempati, sevgi, kıskançlık, pişmanlık, gurur, utanç gibi heyecanlara göre yoğunluğu daha az olmakla birlikte sürekliliği ve kalıcılığı daha fazla olan duygu (feeling) durumlarıdır. Üçüncü tip duygular ise yoğunluğu ve sürekliliği çok fazla olup kişiyi gerçekleri göstermekten uzaklaştıracak nitelikteki tutku ya da ihtiras (passion) durumlarıdır (1991: 93).

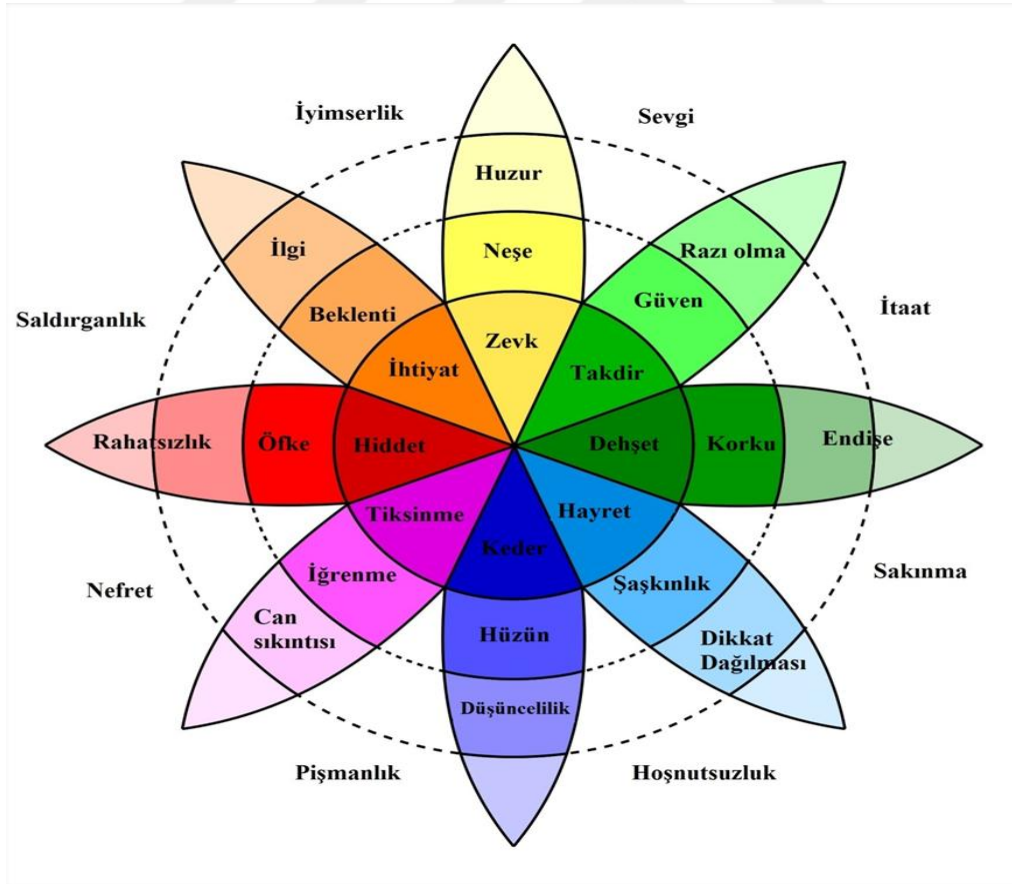
Cüceloğlu'na göre duyguların incelenmesi konusunda bilim adamlarının aynı fikirde olabileceği bir sonuca varmak hemen hemen olanaksızdır. Ancak duygular üç düzeyde incelenebilir. Birinci düzey “öznel yaşantı (subjective experience)” olarak düşünülebilir. Bu bağlamda bir insan belirli bir duyguyu doğrudan yaşar, öznel, başka bir kimse tarafından doğrudan bilinmesi olanaksızdır. İkincisi “duygusal davranış (emotional behavior)” düzeyidir. Kişinin yüz ifadesi, gözünden dökülen iki damla yaş o kişinin duygu durumu hakkında diğer insanlara ipucu verebilir. Üçüncü düzey ise duygusal yaşantı süresince bedende oluşan “fizyolojik olaylardır (internal physiological events)”. Kişinin içinde bulunduğu duygusal yaşantıya göre kalp atış hızında, nefes alış verişi oranında, farklı salgı bezlerinin ürettiği salgı miktarında önemli değişiklikler yaşanacaktır. Söz konusu üç düzey, normal şartlar altında birbiriyle paralel bir gelişim göstermektedir. Söz gelimi kişi korktuğu zaman birinci düzeyde korku duygusunu öznel olarak yaşar, ikinci düzeyde yüz ifadesi veya farklı davranış biçimleri duyulan korkuyu ifade eder, üçüncü düzeyde de korkudan dolayı kişinin nefes alış verişi, kalp atış hızı veya kandaki adrenalin miktarı artar. Kişiden kişiye değişiklik gösteren duygular arası düzeylerdeki farklılıklar da duyguların sistemsel bir biçimde incelenebilmesini zorlaştıran bir unsurdur (1991: 262-263).

Çetinkaya'ya göre “dış etkenler, insanın bu etkenlerin farkına varması, olumlu veya olumsuz bir şekilde değerlendirme, değerlendirme sonucu bedende meydana gelen hareketlenmeler, davranışsal tepkiler gibi çeşitli aşamaları olan ve bir süreç içerisinde gerçekleşen bir olgu” olarak karşımıza çıkan duyguyu insan, bir bütün olarak yaşamaktadır. Dolayısıyla bir duyguyu incelerken biyolojik yapı, zihinsel yapı ve davranışsal yapının bir bütün olarak göz önünde tutulması gerekir (2006a: 11; 2017a: 167). Bu bağlamda düşünüldüğünde, sinirlendiğinde artan kan basıncı, heyecanlanınca artan kalp atışı duygunun biyolojik yapısına; daha önce algılanmış olunan bir yılan sonucunda zihinde oluşan “yılan korkutucudur.” fikri, söz konusu uyarı görüldüğünde ya da akla

getirildiğinde korku duygusunu hissetme ise duygunun zihinsel yapısına; aşırı sinirlenme sonucunda etrafa bir şeyler fırlatma ya da sevinçten naralar atma da duygunun davranışsal yapısına örnek gösterilebilir.

Darwin, duyguların dışa vurumları bağlamında insan ve hayvanların yüz ifadesindeki değişimler üzerine incelemelerde bulunmuş ve mutluluk (joy), öfke (hatred/anger), tiksinti (disgust), şaşkınlık (astonishment), korku (fear) ve utanç (shame) olmak üzere altı temel yüz ifadesi olduğunu ortaya koymuştur (2009: 207-367). Paul Ekman da bu bağlamda evrensel olarak öfke, tiksinti, korku, mutluluk, üzüntü ve şaşkınlık ifade eden altı temel duygu içerikli yüz ifadesi olduğunu öne sürer (Smith ve Kosslyn, 2014: 329). Adler ise duyguları insanları birbirinden uzaklaştıran duygular (Öfke, keder, tiksinti, korku vb.) ve birbirine yaklaştıran duygular (sevinç, sempati, sıklıganlık vb.) olmak üzere iki temel grupta değerlendirmiştir (2017: 233-245). Duygusal hisleri kapsayan kesin bir sınıflamaya sahip olmadığını vurgulayan Morgan ise duygu konusunda haz, korku ve kaygı, öfke ve düşmanlık olmak üzere üçlü bir sınıflamayı tercih eder (1991: 225-231).

Şekil 2: Plutchik'in Duygu Çemberi



Kaynak: Plutchik, 2001: 349

Psikoloji tarihinin en karışık ve hâlâ tartışmaya açık olan kısmının “duygu” çalışmaları olduğunu söyleyen Plutchik, yirminci yüzyıla kadar doksandan fazla “duygu” açıklaması yapıldığını ifade etmiştir (2001: 344). Duyguların onları deneyimleyen insanlar için genellikle duyuşsal olduğunu belirtmiş ve duyguları beş açıdan sınıflandırmıştır. Söz konusu sınıflandırmaya göre tehdit, engellenme, değerli bir şey kazanma/kaybetme, yeni bir gruba üye olma, hoş olmayan nesne, yeni bir yer ve şaşkınlık yaratan hisler, “içgüdüsel” duygulardan sayılmaktadır. Tehlike, düşmanlık, sahiplik, terk edilme, dostluk, zehirlenme ve sorgulama gibi hisler, “bilişsel” duygulardır. Kaçış, saldırı, ağlama, durma, alıkoyma, kusma gibi durumlar “davranışsal” boyutu temsil etmektedir. Güvenlik, bir yeri bilme, kaynak elde etme, bir nesneyi yok etme gibi bazı deneyimler de “etkisel” niteliktedir. Korku, öfke, neşe, üzüntü, kabul, iğrenme, beklenti ve şaşkınlık ise Plutchik’in esas kabul ettiği, “duyuşsal” olarak nitelediği sekiz temel duygudur (2001: 348).

Temel duyguların sınıflandırmaları konusunda araştırmacıların birlik sağlayamadıklarını vurgulayan Ortony ve Turner, bunun birinci sebebi olarak aynı duygu için farklı terimlerin kullanılmasını ve bazı araştırmacıların mutluluk-üzüntü duygularının daha üst düzey olduğunu düşünüp diğer duyguları hiyerarşik bir yapıda düşünmelerinden kaynaklandığını vurgulamışlardır (1990: 315-316). Aşağıdaki tabloda araştırmacıların temel duygu sınıflandırmalarındaki düzensizlik görülmektedir.

Tablo 10: Araştırmacıların Temel Duygu Tasnifleri

Kaynak	Temel Duygular	Kriter
Arnold (1960)	Öfke (anger), tikslenme (aversion), cesaret (courage), keyifsizlik (dejection), arzu (desire), umutsuzluk (despair), korku (fear), nefret (hate), umut (hope), sevgi (love), üzüntü (sadness).	Hareket eğilimlerine göre
Ekman, Frisen, & Ellsworth (1982)	Öfke (anger), iğrenme (disgust), korku (fear), neşe (joy), üzüntü (sadness), şaşkınlık (surprise).	Evrensel yüz ifadeleri
Frijda (1986)	Arzu (desire), mutluluk (happiness), ilgi (interest), şaşkınlık (surprise), merak (wonder), keder (sorrow).	Harekete hazırlık formları
Gray (1982)	Hiddet ve dehşet (rage and terror), endişe (anxiety), neşe (joy).	Fiziksel bağlantı
Izard (1971)	Öfke (anger), küçümseme (contempt), iğrenme (disgust), sıkıntı (distress), korku (fear), suçluluk (guilt), ilgi (interest), neşe (joy), utanç (shame), şaşkınlık (surprise).	Fiziksel bağlantı.
James (1884)	Korku (fear), keder (grief), sevgi (love), hiddet (rage)	Bedensel bağlantı
McDougall (1926)	Öfke (anger), iğrenme (disgust), (elation), korku (fear), bağlılık (subjection), hassaslık (tender-emotion), merak (wonder).	Güdülerle ilişki

Tablo 10: (Devamı)

Kaynak	Temel Duygular	Kriter
Mowrer (1960)	Acı (pain), zevk (pleasure).	Öğrenilmemiş duygusal durumlar
Oatley & Johnson-Laird (1987)	Öfke (anger), iğrenme (disgust), endişe (anxiety), mutluluk (happiness), üzüntü (sadness).	Önerisel içeriğe ihtiyaç duymama
Panksepp (1982)	Ümit (expectancy), korku (fear), hiddet (rage), panik (panic).	Fiziksel bağlantı
Plutchik (1980)	Kabul (acceptance), öfke (anger), beklenti (anticipation), iğrenme (disgust), neşe (joy), korku (fear), üzüntü (sadness), şaşkınlık (surprise)	Biyolojik sürece uyarlamayla ilişkili
Tomkins (1984)	Öfke (anger), ilgi (interest), küçümseme (contempt), iğrenme (disgust), sıkıntı (distress), korku (fear), neşe (joy), utanç (shame), şaşkınlık (surprise).	Sinirsel ateşleme yoğunluğu
Watson (1930)	Korku (fear), sevgi (love), hiddet (rage).	Fiziksel bağlantı
Weiner & Graham (1984)	Mutluluk (happiness), üzüntü (sadness).	Nitelik yönünden bağımsız

Kaynak: Ortony ve Turner, 1990: 316

Jung'a göre kişi "hoş ya da hoş olmayan; kabul edilebilirlik ya da edilemezlik" duygularına dayanarak dünyayı algılar, söz konusu duygu ve düşünceleriyle değerlendirmelerde bulunur, bir yargıya varır. Duygular bilinç düzeyine çıktığı vakit "tam insan" denilen kişiliği oturmuş bir birey oluşmuş olur (2006: 34-35). Aristo da kişinin erdemli olma yolunun duyguların eğitiminden geçtiğini öne sürer. Örneğin kişinin korku, kızgınlık gibi duygulardan kaçması yerine doğru kişiye, uygun durumda, haklı nedenle ve uygun miktarda kızgınlık duyması bakımından eğitmesi gerekmektedir (Cevizci, 1999: 270-271). Ancak Aristo'nun fikrinden hareketle kişi duygularını eğitebilmek ya da Jung'un "Tam İnsan" mertebesine ulaşabilmek için duyguların ayırımı yapabilmek gerekmektedir. Duygular, her ne kadar farklı bakış açılarıyla ve farklı sınıflandırmalarla oldukça karmaşık bir zihinsel sürecin ürünü olsa da Adler (2017: 233)'in dediği gibi "anlaşılması mümkün olmayan esrarlı olaylar değildirler."

Özetle, zihinsel süreçte algı, idrak ve irade ile döngüsel bir biçimde etkileşimde olan, kültürden kültüre ya da kişiden kişiye farklılıklar gösterebilecek düzeyde öznel olan, bir olay ya da durum karşısında kişinin geçirdiği ruhsal değişikliklerine "duygu" denilebilir. Her duygunun fizyolojik, biyolojik, zihinsel yönü vardır. Duyguların farklı yoğunluklarda çeşitli sürelerde oluştuğu ya da etkisini gösterdiği, kişide olumlu ya da olumsuz sonuçlar doğurabilmesinin yanında karşılaşılan olumlu ya da olumsuz uyartılar karşısında verilen zihinsel ya da fiziksel tepkiler olduğu göz önüne alınmalıdır.

2.2.1. Duygu Fiilleri

Her ne kadar mental etkinliğin ikinci aşaması olarak düşünülse de duygular aslında döngüsel olan mental sürecin her aşamasını etkileyebilmektedir. Onların dildeki tezahürleri olan duygu fiilleri için alanyazında farklı adlandırmalara ve farklı sınıflandırmalara gidilmiştir.

Batı dillerinde duygu fiilleri için “psych verbs, emotional verbs, affection verbs” gibi terimler kullanılmıştır. Levin, yaptığı fiil tasnifinde duygularla ilgili fiilleri mental fiillerin bir alt kategorisi olarak göstermemiş ve “psikolojik (durum) fiiller(i)” (psych-verbs / verbs of psychological state) terimiyle karşılaşmıştır. Duygu fiillerini geçişlilik ve geçişsizlik temelinde dört alt gruba ayırmıştır. Bunlardan ilki “hayranlık fiilleri”dir (admire verbs). “Beğenmek, sev-, kıskan- (admire, love, envy)” gibi bu tarz fiiller, deneyimleyici bir özneye de sahip olan geçişli fiillerdir. İkincisi psikolojik veya duygusal durumda bir değişikliğin ortaya çıkmasını tanımlayan “eğlendirme fiilleri”dir (amuse verbs). “Sevindir-, rahatsız et-, rahatlat- (delight, disturb, relieve)” gibi fiillerin kullanıldığı cümlelerde nesne, söz konusu duygunun deneyimleyicisidir ve konusu psikolojik durumdaki değişimin nedeni olan geçişli fiillerdir. Üçüncüsü “cazibe fiilleri” (appeal verbs) olarak adlandırılan “cezbet-, sinirlendir-, ızdırap ver- (appeal, jar, grate)” gibi geçişsiz fiilleri kapsarken dördüncüsü de yine “yorul-, hasret çek-, üzül- (tire, hunger, bleed)” gibi geçişsiz fiillerden oluşan “şaşkılık fiilleri”dir (marvel verbs). Her bir alt kategoriye ait fiiller hem olumlu hem de olumsuz anlamlarıyla kullanılabilir (1993: 188-193).

Croft, psikolojik durum fiilleri (psych verbs) adlandırmasını ise mental fiillerin tamamı için kullanmış ve duygu fiilleri için “emotion verbs” terimini kullanmıştır (1993: 55). Biber de bazı mental fiillerin duygu (emotions) ve tutumları (attitudes) da karşılayacağını “love, hate” gibi fiillerle örneklemiştir (2003: 107-108). Genellikle duygular iyi-kötü, olumlu-olumsuz olarak nitelendirilmiştir. Fakat Jackendoff duyguların pozitif, negatif ya da nötr yönlerde de oluşabileceğini belirtmiştir (1990: 140). Lock ise duygu fiilleri için “affection” terimini kullanmış ve bu tarz fiillerin hoşlanma (liking), sevme (loving), beğenme (admiring), özlem (missing), korkma (fearing) ve nefret etme (hating) süreçlerini içerdiğini vurgulamıştır. Ayrıca duygu süreçlerini aktaran bazı fiillerin bağlamlarına göre irade sürecinin kapsamına da girebileceğine dikkat çekmiştir (2005: 105-108). Morley, fiillerin maddesel, zihinsel ve ilişkisel olarak sadece üç ana süreci olduğunu söylemiştir. O, öznenin kork- ve sev- gibi fiillerle yaşadığı zihinsel süreci Biber gibi “etkilenme (affection)” terimi ile açıklamıştır (2000: 95).

Halliday, mental süreçlerden birinin duyguya ait (emotive) olduğunu belirtir. Söz konusu duyguya ait fiillerin yöneliminin hissetme (feeling) ile ilgili olduğunu da vurgulayan Halliday, bu fiillere birçok örnek vermiştir: Hayıflan- (bewail), hoşlanma- (dislike, deplore, allure, attract), iğren- (loathe, abhor, disgust), keyfini çıkar- (enjoy, relish), kork- (fear, dread, alarm, startle,

frighten, scare, horrify), küçümse- (despise), nefret et- (hate, detest), övün- (exult), pişman ol- (regret), sev- (like, fancy, love, adore), sevin- (rejoice, delight, gratify), üzül- (grieve, mourn, sadden, depress) (2004: 208-260).

Türkçenin farklı tarihsel dönemleri ve farklı coğrafyalardaki kullanımları üzerine yapılan çalışmalarda duygu fiilleri için genellikle “duygu fiilleri, psikolojik durum fiilleri, duygu-seziş fiilleri, etki fiilleri” gibi terimlerden ve birbirinden farklı sınıflandırmalar söz konusudur. İbe Akcan’a göre bütün doğal dillerde anlamsal açıdan somut ya da soyut olmak zorunda olan eylemlerden “sev-, utan-, ürk-” gibi soyut eylemler duygu alt anlam alanına girmektedir (2010: 180-181). İbe Akcan bu tarz eylemlerin (psych verbs) alanyazında farklı terimlerle kullanıldığını belirttiikten sonra anlam olarak biliş ya da duygu alanlarından herhangi birinde gerçekleşen bir olayı anlatıyor olmak ve bu bilişsel ya da duygusal olayı “deneyimleyen” bir üyesine sahip olmak şartlarını taşıması gerektiğini açıklamıştır (2005: 331). Duygu fiilleri için “ruh durumu eylemleri” terimini kullanırken bu fiillerin “deneyimleyen” ve “konu” olmak üzere iki üyesi olabileceğini belirtmiştir. Bu bağlamda duygu fiillerini dört temel grupta incelemeyi uygun görmüştür. Deneyimleyenin yalın, konunun belirtme durumunda olduğu birinci gruba “beğen-, sev-, özl-” fiillerini örneklemiştir. İkinci grupta ilk grubun üye dağılımlarının tersi söz konusudur. Bu kez deneyimleyen belirtme durumundaki nesne, konu ise yalın durumdaki özne konumundadır ve bu grup “etkile-, kır-, üz-” fiilleri ile örneklendirilmiştir. Üçüncü grupta yalın durumda deneyimleyen özne ve yönelme, çıkma, bulunma ve araç durumunda konu bulunduğu belirtildikten sonra “darıl-, kız-, tiksini-, yanıl-, ilgilen-” gibi fiiller örnek verilmiştir. Son grupta ise sadece yalın durumda deneyimleyen bulunduğu ve konu üyesinin yer almadığı vurgulanmış, “coş-, dalgınlaş-, afalla-” fiilleriyle tanıklandırılmıştır (2004: 36-39). Anlamsal olarak duygu durumunu yaşayan ve bu duygu durumundan etkilenen olmak üzere iki unsurun varlığını önemseyen İbe Akcan, duygu fiilinin kullanıldığı cümlelerde söz konusu iki unsurun yapısal olarak bir karşılığının da olduğunu savunmaktadır. İbe Akcan, deneyimleyen ve konu unsurlarının yapısal pozisyonlarına göre duygu fiillerini anlamsal olarak tasnif yoluna gitmiştir.

Yıldız, Eski Uygur Türkçesindeki mental fiilleri araştırdığı çalışmasında mental etkinliğin bir alt kategorisi olan duygu fiilleri için “psikolojik durum fiilleri” terimini kullanmıştır. Mental sürecin duygu alt alanına ait psikolojik durum fiillerini, bireyin bir durum gerçekleştiği anda istemli ya da istemsizce verdiği psikolojik tepkilerin ifadesinin aktarıldığı “anlılık tepki bildiren fiiller” ve kişinin bir durum ile ilgili belirli bir zaman dilimi içinde tepki vermeye alışmasıyla oluşan duygularını karşılamak için kullandığı “süreç içinde gelişen fiiller” olmak üzere temelde iki üst başlık ve bunların da alt kategorileriyle beraber toplam kırk beş başlık/terim ile izaha çalışmıştır (2016).

Özeren ve Alan, duygu fiillerini “olayların, durumların ve yaşantıların insanların iç dünyasında oluşturdukları etkiler sonucu olumlu veya olumsuz olarak ortaya çıkan fiiller” olarak tanımlamışlardır. Duygu fiilleri için “psikolojik durum fiilleri” terimini kullanmışlar ve Kırgız Türkçesindeki bu tarz fiilleri kuşku-şüphe, sevgi, öfkelenme, kaygı-endişe-telaş, korku, şaşırma, üzüntü, utanma, pişmanlık ifade eden fiiller olmak üzere dokuz alt başlıkta incelemişlerdir (2018: 209-217).

Bayraktar, duygu fiillerinin mental fiillerin ikinci basamağını oluşturduğunu söylemiştir. Duyguların etkiyi duyularla alma ve bunlara tepki vermeyi içerdiğini belirterek kişinin duygusal tepkilerini anlatan fiillere “duygu-seziş fiilleri” terimini kullanarak açıklamıştır (2017: 461).

Biray, Kazak Türkçesi ve Denizli ağzındaki benzer fiiller ile ilgili çalışmasında “duygularımızı anlatan fiiller” olarak nitelediği duygu fiillerine şu örnekleri vermiştir: işt-, acı-, az-, bez-, coş-, tat-, değ-, doy-, ez-, kan-, kız-, kork-, gül-, karga-, sev-, sez-, söv-, şaş-, tanı-, tın(ma)-, ürk-, üşü- (2007).

Erdem, Türkmen Türkçesindeki mental fiillerden duygularla veya olayların veya durumların insanlar üzerinde bıraktıkları etkilerle ilgili beğen-, hala- (beğenmek, hoşlanmak), gork- gibi fiillere “etki (affection) fiilleri” demiştir (2004: 942).

Yaylagül de (2010: 102) “duygu fiilleri” terimini kullanmış ve Türkiye Türkçesindeki duygu fiillerini anlamsal açıdan; “1) bütünsel davranış tepki fiilleri, 2) olumlu duygu fiilleri ve 3) olumsuz duygu fiilleri” olarak gruplandırmıştır. Ayrıca deneyimcinin konumuna ve fiil istemine bağlı olarak duygu fiillerinin beş grupta toplanabileceğini belirtmiştir: “1) Tek istemli fiiller, 2) Biri seçimli biri zorunlu olmak üzere iki istemli fiiller, 3) iki istemli fiiller (deneyimci-uyarıcı), 4) iki istemli fiiller (uyarıcı-deneyimci), 5) Deneyimcinin parçası söylenerek bütününün kastedildiği, fiilin tek bu istemiyle kaynaşmış durumda olduğu fiiller.”

Şahin, mental süreç sonucunda ortaya çıkan duygu durumlarını ifade eden ve zihinle alakalı olan duygu kavram alanına ait psikolojik reaksiyonları, davranışları ifade eden fiilleri “duygu fiilleri” terimiyle karşılamıştır (2012b: 50; 2013: 342). Türkmen Türkçesindeki duygu fiillerini bir çalışmasında (2012a, 240-361) on altı alt başlıkta, başka bir çalışmasında (2012b: 56) ise dokuz alt başlıkta değerlendirmiştir. Eski Türkçedeki duygu fiillerinin ise basit bir şekilde olumlu ve olumsuz olarak ikiye ayrılabilceğini söyledikten sonra on iki başlıkta incelemiştir (2013). Soydan da *Tarama Sözlüğü*'nün ilk iki cildindeki duygu fiillerini incelediği çalışmasında Şahin'in çalışmasındaki (2012a) tasnifi kullandığını belirtmiş (2018: 476); Kalkan da Başkurt Türkçesi ile ilgili çalışmasında duyguları dokuz kategoriye ayırarak Şahin'in tasnifine benzer bir sınıflama tercih etmiştir (2016: 183).

Tablo 11: Benzer Tasniflere Sahip Çalışmalarda Duygu Fiilleri

(Şahin, 2012a)	(Şahin, 2012b)	(Şahin, 2013)	(Kalkan, 2016)	(Soydan, 2018)
affetme	X	bağışlama	X	X
coşku	X	X	X	coşku / heyecan
kaygı / endişe / telaş	kaygı / endişe / telaş	kaygı / endişe / telaş / meraklanma	kaygı / endişe / telaş	endişe / telaş
kibirlenme / övünme	X	X	X	kibirlenme / övünme
korkma / ürkme / çekinme	korku	korkma / ürkme	Korku	korkma / ürkme / çekinme
X	X	kötü niyet	X	küçümseme
X	kuşku/şüphe	şüphe	kuşku/şüphe	X
memnuniyet	X	X	X	memnuniyet
memnuniyetsizlik	X	X	X	memnuniyetsizlik
merak	X	X	X	X
X	X	mutluluk	X	X
nefret ve öfke	öfkelenme	nefret / öfke	öfkelenme	nefret ve öfke
pişmanlık	pişmanlık	pişmanlık	pişmanlık	X
sakinleşme	X	X	X	X
sevgi	sevgi	sevgi	sevgi	sevgi
şaşıрма	şaşıрма	şaşıрма/hayranlık	şaşıрма	şaşkınlık
utanma / çekinme	utanma / çekinme	utanma / çekinme	utanma	utanma / çekinme
üzüntü	üzüntü	üzüntü	üzüntü	üzüntü

Hirik ve Çolak, mental fiilleri “psikolojik ve duygusal etkenlere doğrudan bağlı ve çoğunlukla üçüncü kişiler tarafından gözlemlenemeyen, gözlemlendiği durumlarda da çeşitli anıslama bağlantılarıyla bunu ortaya koyan fiiller” olarak açıklamış ve bazı mental fiillerin çok

katmanlı bir anlam yüküne sahip olduğunu örneklemiştir (2017: 262-264). Ancak söz konusu çalışmada verilen duygu fiillerinin bir kısmını, uzamsallığa sahip dolayısıyla mental fiil hüviyeti taşımayan fiiller oluşturmaktadır. Çok katmanlılık kavramını açıklarken verilen ikinci örnek olan ağla- fiilinin *Sözlük*'te bulunan ilk anlamının “üzüntü, acı, sevinç, pişmanlık vb.nin etkisiyle gözyaşı dökmek” olduğunu ve dolayısıyla duygusal süreci ifade ettiğini söylerken aslında üzüntünün gözyaşı dökerek bir dışavurum olduğunu, üzüntü duygusunun fiziksel bir çıktısının oluştuğunu, söz konusu duygunun bir uzama kavuştuğunu göz ardı etmiştir.

Hirik bir diğer çalışmasında duygu fiillerini mental sürecin sonunda “çıktı” aşamasında yer aldığını belirtmiş ve “ifade fiilleri”nin alt başlığında incelemiştir (2018: 67). Ona göre duygu fiilleri kişinin iradesinden bağımsız olarak kendiliğinden ortaya çıkmakta, bir etki neticesinde meydana gelmekte, özne ifade etmediği müddetçe diğer kişiler tarafından kesin olarak bilinmemektedir (2018: 63). Çalışmada duyguların öznesi tarafından istemsizce üçüncü kişilerce anlaşılır hâle gelmiş çıktıları ise “görsel açıklama fiilleri” olarak isimlendirilmekte ve “bu fiillerdeki hareket, başaları tarafından kesin olarak görülüp anlaşılabilir” bir nitelikte olduğu vurgulanmaktadır (2018: 72). Fiillerin bağlamlarına göre farklı mental kategorilerde yer alması mümkündür. Bu konuda fiillerin zihinselliği konusunda uzamsal olmama ve yönelimsel olma şartlarına tabi olanları değerlendirilmelidir. “Sinirlen-” fiilinin “duygu fiili”, sinirden masaya bir “yumruk indir-” fiilinin “görsel açıklama fiili” olarak belirlendiği (Hirik, 2018: 75) bu çalışmada ilgili fiillerin mental bir süreç sonucunda oluştuğu şüphesizdir. Ancak mental fiillerin fiziksel hareket içermemesi gerekmektedir.

Kuliyev dokuz başlığa ayırdığı mental fiillerden duygu fiillerini “duygusal durum fiilleri”, “duygusal yaşam fiilleri” ve “duygusal ilişki fiilleri” olmak üzere üç ayrı başlıkta değerlendirmiştir (1998). Duygusal durum fiillerinde dokuz alt başlık bulunmaktadır: “1. Nesnenin kuramsal halini anlatan (incin-, gücen-, darıl-), 2. Bastırılmış fiziksel ve ruhsal durumdan olumlu duruma geçiş anlatan, 3. İnsanın ruh halini ve onun duygusal heyecanını anlatan, 4. Korku, endişe, memnuniyetsizlik, sevinç vs. nedeniyle oluşan heyecanı anlatan, 5. Utanmak, çekinmek merkezli, 6. Korkunun ve heyecanın sebep olduğu gerginlik durumunu anlatan, 7. Cesur hale gelme merkezli 8. Nesnenin heyecanlı durumdan sakin ve dengeli duruma geçişini anlatan, 9. Beklenmeyen ve algılanamayan bir şeyin bıraktığı etkiyi ve etkinin verdiği hissini anlatan. Yine duygusal yaşamı anlatan fiiller de beş alt grupta değerlendirilmiştir: a. Dışarıdan Olumsuz Psikolojik Etkinin sebep olduğu duyguyu anlatan, b. Küsme, hakaret işitme, acı çekme, günlük sıkıntıların sebep olduğu memnuniyetsizlik duygusunu anlatan, c. Ruhsal veya fiziksel acıyı anlatan, d. Olumlu bir duyguyu yaşamı anlatan, e. Memnuniyetsizlik anlatan. Duygusal ilişki fiillerinin ise bir alt başlığı yoktur.

Bu bağlamda kişinin karşılaştığı uyartılardan algılama yoluyla edindiği izlenimlerin yarattığı hâl değişimlerini anlatan, uzamsal olmayan ancak yönelimsel olan fiillere duygu fiilleri denilebilir.

Gerek yerli gerek yabancı alanyazında farklı kriterler ile farklı sınıflandırmalar tercih edilse de genel olarak duyguların ve onları ifade eden fiillerin kişide bıraktığı etkiye göre olumlu veya olumsuz duygular olarak değerlendirildiği görülmüştür. Kişinin duygularını olumlu ya da olumsuz olarak nitelendirmek başta doğru olarak düşünülse de *Sözlük*'teki tanımlara göre (2011: 1800) bir şeyin yapıcı ya da yararlı olması, gözetilen amaca uygun olması, beğenilmesi ya da beğenilmemesi özne konumuna göre değişecektir. Bir kişinin yüksek mevki sahibi insanlardan korkması kişi için olumsuz iken mevki sahibi tarafından olumlu karşılanabilir. Bir annenin çocuğunu merak etmesi konusunda yine duygunun olumluluğu ya da olumsuzluğu konusunda net bir karara varılamayacaktır. Merak duygusu için söz konusu ihtimaller tartışıldığında durum özneye veya nesneye göre değişecektir. Anne, çocuğunu sevdiğinden dolayı merak ettiği zaman merak duygusu, anneye göre olumlu olarak düşünülebilirken çocuk, annesini merakta bırakacak bir duruma soktuğundan dolayı söz konusu duygu yine anne için olumsuz olarak nitelendirilebilir. Çocuk açısından bakıldığında, merak edilmekten sıkılan bir çocuk için duygu olumsuz olarak işaretlenebileceği gibi annesinin merak duymasının kendisini çok sevmesinden kaynaklandığını anlayan çocuk için merak duygusu olumlu bir duygu olarak adlandırılabilir. Bu durumda duyguların olumlu ya da olumsuz olarak bir ayrımının yapılamayacağı düşünülmektedir. Duyguların olumlu ve olumsuz olarak keskin hatlarla sınıflandırılmasından ziyade temel duyguların belirlenmesi daha mümkün görünmektedir.

Bütün dillerde olan temel duyguların tespiti konusunda araştırmacılar farklı görüşler öne sürmüşlerdir (Bk.: Tablo 10). Öznel bir nitelik taşıyan duygunun kişiden kişiye ya da kültürden kültüre değişiklik gösterebileceği sebebiyle sınıflandırılması konusunda da bir birlik yoktur. Bu bağlamda Wierbicka farklı bir bakış açısı sunmuş ve bütün dillerde ve kültürlerde duygularla ilgili ortak özellikler olduğunu tespit etmiştir. Ona göre bütün diller hissetme (feel) ile ilgili bir kelimeye sahiptir. Bütün dillerde bazı duygular iyi bazıları kötü olarak tanımlanabilir. Bütün dillerde karşılaştırılabilir duygusal sözcükler (ağla- ve gül- vb.) vardır. Bu durum, iyi veya kötü olarak tanımlanan duyguların bedensel olarak ifade edilmesine de atıfta bulunur. Bütün kültürlerde insanlar bazı jestlerini iyi ya da kötü duygularla ilişkilendirirler. Özellikle ağzın kaldırılmış köşeleri iyi hislerle, kırıştırılmış bir burun kötü duygularla bağlantılı görünür. Bütün dillerin bazı “duygu terimleri” (diğer bir deyişle bilişsel temelli duyguları belirleyen terimleri) vardır. Bütün dillerde “başıma kötü bir şey gelebilir” düşüncesi, “bir şeyler yapmak istiyorum.” düşüncesi ve “İnsanlar benim hakkımda kötü şeyler düşünebilir.” düşüncesi -tamamen aynı olmasa da- İngilizcedeki “afraid, angry, ashamed” kelimeleri ile örtüşebilir. Bütün dillerde insanlar bilişsel temelli duygularını gözle görülebilen bedensel “semptomlar” yoluyla (söz konusu duygunun karakteristik özelliği olan bazı bedensel olaylarla) tanımlayabilir, bedensel duymalara atfen açıklayabilir ve bunun için her dilin alternatif gramer yapıları vardır (1999: 275-276).

Dolayısıyla duyguların olumluluk veya olumsuzluk durumları duygunun özneliği sebebiyle tercih edilmezken temel duyguların belirlenebilmesi ise bütün dillerde var olan ortak “duygu” nitelikleri sayesinde daha mümkün görünmektedir. Ancak yine de duygunun öznel bir hâl değişimi oluşu temel duyguların belirlenmesinde evrensel bir bakış açısı yerine daha yerel -Türk Dili bağlamında- bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir. Bu bağlamda “bir annenin çocuğunu merak etmesi” hadisesi merak duygusu özelinde tekrar incelendiğinde söz konusu duygunun içerisinde sevgi, endişe, öfke duygularının da hissedildiği görülmektedir. Merak, adeta birkaç duygunun bileşimi gibidir. *Sözlük*'te (2011: 1654) de merak için “bir şeyi anlamak veya öğrenmek için duyulan istek, düşkünlük, heves, kaygı, tasa” tanımı yapılmaktadır. “Yapılan bir iş sebebiyle duyulan pişmanlık” duygusunda ise o işle ilgili kişide bir inanış kırılması, kişinin üzülmeye ve yapılan işin olumsuz sonucunun çok geçmeden kavranması sayesinde duyulan mutluluk veya pişmanlığı yaratacak bir konumda olduğu için bir öfke bulunmaktadır. Pişmanlığın kullanıldığı bağlama veya özneye göre farklı duyguların bileşiminden oluştuğu düşünülmektedir. Fakat üzüntü duygusunun hissiyatı tektir. Aynı şekilde sevginin ya da korkunun zihinde uyandırdığı duygu yalındır. Dolayısıyla duyguların ve duygu fiillerinin çağrıştırdığı durumlara göre olumlu, olumsuz şekilde sınıflandırılması yerine bir duygunun içerisinde barındırdığı zihinsel görüntüye göre yalın ve bileşik olarak nitelendirilmesi düşünülebilir. Bu bağlamda yalın duygular, alanyazında “temel duygular” olarak nitelendirilen ve kendi içerisinde bir başka duygu barındırmayan sevgi, korku, üzüntü gibi duygularken birleşik duygular söz konusu yalın duyguların birleşimi ile oluşan merak, pişmanlık, dehşete düşme gibi duygular olduğu düşünülebilir. Ancak bu çalışmanın kapsamında Türk dili özelinde duyguların tasnif edilmesi olmadığından “Eski Türkçede Duygu Fiilleri” bahsinde olumlu, olumsuz, temel, yalın, birleşik vb.” alt başlıklar kullanılmamıştır. Söz konusu duyguların niteliklerine göre dildeki tezahürü olan duygu fiilleri, Eski Türkçe dönemindeki metinlerden örneklenecektir.

2.2.2. Eski Türkçede Duygu Fiilleri

Bu bölümde, kişinin karşılaştığı uyartılardan algılama yoluyla edindiği izlenimleri, yaşadığı biyolojik, fizyolojik, zihinsel ya da davranışsal hâl değişimlerini anlatan, uzamsal olmayan ancak yönelimsel olan duygu fiillerinin Orhun, Eski Uygur, Karahanlı Türkçesi dönemlerine ait (varsa) bağlamları ile birlikte örneklenecek izaha çalışılacaktır.

(10) açığı kel-: Acımak, keder gelmek, üzülmek.

(10a) ...ol üdün hatun bo savıg eşidip ulug busuşta kağguta turup açığı kelip közinte tolu yaş birle terkin eliğ begke barıp... (Açp 397). “O an kraliçe bu sözü işitip büyük kaygıya kapılıp acıya boğularak gözlerinde dolu yaş ile hemen hükümdara varıp...”

“Öfke, kızma, şiddet, acı, ızdırap” gibi anlamlarda kullanılan “açığı” ismi (Caferoğlu, 1968: 2) “kel-” yardımcı fiili ile birleşerek öfkeye bağlı üzüntüyü dile getiren bir birleşik fiil olmuştur. Şen (2017a: 63) tarafından da *Eski Türkçenin Deyim Varlığı*’nda gösterilen bu fiil, “acı gelmek, hüzünlenmek, dertlenmek” şeklinde izah edilmiştir. 10a numaralı örnekte “acıya boğulmak” olarak çevrilen *açığı kel-*, sözü işiten kraliçenin gözlerinden yaş gelmesine sebep olacak bir üzüntü yaşadığını bildirmektedir. Öznenin gözlerinin yaşla dolması uzamsal bir hareket iken bu duruma sebep olan üzüntü duygu durumunu ifade eden *açığı kel-* uzamsal olmayan bir hareket olup duygu fiili olarak nitelendirilebilir.

(11) akla-: Hazzetmemek, kötölemek, reddetmek, nefret etmek.

(11a) Öl ödün anyıg ögli tigin inisi inçe tip saqıntı ögüm kaçım içim tiginke sever mini aqlayur erti. (Edg 85). “O zaman şehzadenin küçük kardeşi kötü niyetli şehzade şöyle düşündü: Anam babam hep ağabeyim şehzadeyi severler, benden hazzetmezler.” (11b) irak bolu biriy uzun ... ıkılar münin kadağın kördümüz sansar ajunlarıg aqladımız sekiz türlüg töziün (yoluğ) ayu biriy (MS 85/49). “Uzun günahlarını gördük. Samsâra âlemlerinden nefret ettik. Sekiz kısımlı asil yolu söyleyin!”

“Ak” ismi daha çok “beyaz, temizlik, dürüstlük” kavramlarıyla ilişkilendirilebilen, Türkiye Türkçesinde “kar, süt vb.nin rengi, beyaz, kara ve siyah karşıtı” olarak tanımlanan bir kelimedir. Ancak “+la-” ekiyle fiilleşen bu ismin, beklenenin tersine bir semantik yapıyla Eski Türkçe metinlerinde “nefret etmek, kötölemek” gibi anlamlarda kullanıldığı görülmüştür. Bu bağlamda kelimenin beyaz anlamındaki “ak” isminden ziyade Eski Türkçeye Çince den geçen “nefret, hoşlanmama” anlamlarındaki “aq” kelimesiyle ilgili olduğu düşünülmektedir (Tolkun, 2014). Clauson’da “nefret etmek (hate)” (1972: 85), Caferoğlu’nda (1968: 9) “kötölemek, fenalamak” olarak geçen fiil, kötü kalpli prensin ağzından annesinin ve babasının kendisinden hazzetmediklerini düşündüğü anlatılırken (11a) ve Samsâra âlemlerinden nefret etme hareketini ifade ederken (11b) tespit edilmiştir. İlgili fiil bu bağlamlarda “nefret etme, hazzetmeme vb.” duygu durumlarını ifadede uzamsal olmayan bir şekilde kullanılmıştır. Hazzetmemek, nefret etmek, kötölemek hareketleri bir şeye yönelik ya da bir şey hakkındadır. Dolayısıyla “akla-” fiili ve mental sürecin “duygu” aşamasını karşılayan bir fiil olmuştur.

(12) amra-: Sevmek.

(12a) tamudın kırtuluo amtı bu kiçig tamularda toğup kentü altınkı ineklerin kapların yüde yoriyurlar amarıları adinniy amrağın yarıp amradaçı erdiler. ol ayıg kılnıç küçinte tamuda toğdular (MS 75/47). “Cehennemden kurtulup şimdi bu küçük cehennemlerde doğup kendilerinin altlarındaki taşaklarını ve torbalarını yüklenerek yürürler. Bazıları başkalarının sevgililerini ayırıp ihtirasla sevdiler. (İşte) bu kötü ameller yüzünden cehennemde doğdular.”

(13) amrak bol-: Sevmek, sevilmek.

(13a) birük kız tileser yime körkle kız kelürür. ertüjü öküş edgü kılınç kazganç kazganur. alku kişike amrak bolur (KP 78). “Fakat kız çocuğu dilerse yine güzel (bir) kız çocuğu (dünyaya) getirir. Çok dürüstlikle hayatını kazanır herkes tarafından sevilir.”

(14) amrama-: Sevmemek.

(14a) ...kim ilkide kişi etüzinte erken burkanağ bursñ kuvrağı birle sevmez amramaz erser nomçı bilgelerig nomlayu olurur körüp işidigse...rup yorıp barguçı... (MS 70/30). “Vaktiyle insanlar âleminde iken Burkan’ı ve cemaatini sevmediğinden, hâkim vaizleri, vaaz ederken gördüğü hâlde işitmek iste(mediğinden) yürüyüp varır.”

(15) amran-: Sevmek.

(15a) biz öñre kişi ajununta erken adın amrakın amranmak oğrinta eren savın işile(rke) ... işiler savın erenke ... üçün adruk adruk ... ıdar (MS 107/19). “Biz vaktiyle insanlar âleminde iken başkasının sevgilisini sevmek sebebiyle erkeklerin sözlerini ... kadınların sözlerini erkeklere ... ayrı ayrı ... gönderir.”

Günümüz Türkçesine kadar Erzurumlu Emrah ve Yunus Emre’nin isimlerinde taşınan (Sertkaya, 2012) *amra-* fiili için Clauson (1972: 163) “hoşnutluk, memnuniyet” anlamlarını vermektedir. Bu fiilden türeyen ve genel ifade ile kişideki “memnuniyet, sevgi” duygularını karşılayan fiiller, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanımlanmaktadır. Bu bağlamda, “sevgi” duygu durumu da fiziksel bir şekilde karşılanabileceği gibi tamamen zihinde de gerçekleşebilen bir harekettir. Hiç bir şekilde uzamsal bir karşılığı olmadan kişi, zihninde varlıklara veya nesnelere sevgi besleyebilmekte, sevme hareketini gerçekleştirebilmektedir. Kişinin bir başkasını sevmesi (12a, 15a), dürüstlikle hayatını kazanan birinin diğer insanlar tarafından sevilmesi (13a) veya bir Burkan rahibi ve onun cemaatini herhangi bir sebeple sevmemesi (14a) hareketlerinde “sevgi” duygu durumunu ifade eden fiiller (*amra-*, *amrak bol-*, *amrama-*, *amran-*) uzamsal olmayan bir duygu hareketini karşıladıklarından duygu fiili olarak gösterilebilir.

(16) amrul-: Müsterih olmak.

(16a) sözün kesti ilig özi amrulup / kopup çıktı ögdülmiş andın turup (KB 5623). “Hükümdar müsterih olarak sözünü bitirdi, Ögdülmiş kalkıp huzurdan çıktı.”

Söz konusu fiil için Caferoğlu (1968: 14), Clauson (1972: 163) ve Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te¹² (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 114) “Sakinleşmek, durulmak” manaları verilmektedir. İçi rahat olarak, endişeden kurtularak, sakinleşerek sözünü bitiren hükümdarın yaşadığı bu duygu durumunu karşılayan “amrul-” fiili bir duygu fiilidir.

¹² Bundan sonra Dîvânu Lugâtî’t-Türk için “DLT” kullanılacaktır.

(17) ayın-: Korkmak.

(17a) ol tamuluğlarığ körüp samantavrkiş yazıdağı kuvramış kuvrağ aırsız korkup ayınıp sansarlağ meñi toñanañ berksizin meñüsüzün münin kadağın saķınıp inçe tip tiyürler (MS 68/11). “Bu cehennemlikleri görüp Samantavrksa adlı ovada toplanmış olan cemaat pek korkup, ürküp dünyanın saadetinin ve kudretinin çürüklüğünü, geçiciliğini suçunu, günahını idrak ederek şöyle der.”

(18) ayınma-: Korkmamak.

(18a) korkma, edğüti ötün, ayınma, edğüti yalbar! (Irk 19). “Korkma, iyi dua et, korkma, iyi yalvar!”

“Korku” duygusu insanın temel duygularındandır. İnsanoğlunun korku duygusunu hissetmesi için fiziksel bir nesneye ihtiyaç duymayabilir. Yaşanacağı tahmin edilen bir gelecekte (17a) korkulabileceği gibi tam aksine korku duymayıp Tanrı’ya yakarıştta bulunması (18a) bir falda öğütlenebilir. Tezcan’a göre “Eski Türkçede pek nadir” (Özçelik, 2016: 1599), Erdal’a göre “Eski Uygurca’ya özgü” (2017: 139) olan, Eski Türk yazıtlarında “fena, kötü” anlamlarıyla geçen “anyğ” kelimesi ve onun kökü olduğu düşünülen “*any-” fiilinden türeyen birçok kelime olduğu da belirtilen (Aydemir, 2017: 44-45) “ayın(ma)-” fiili, korku duygusunu karşılayan bir duygu fiilidir.

(19) belinle-: Korkmak.

(19a) bo montag kolı kesilmişin körüp belinleyü ögsüz osuğlug bolup katıg ünin kıkıra inçe tep tedi (Dan 686/05). “Bu arada kolunun kesildiğini görüp korkudan bilincini kaybeder gibi olup yüksek sesle bağırarak şöyle dedi.” (19b) belinlep oğındı kötürdi başın / kara zengi kılmış yüzini ışın (KB 3286). “Birden silkinerek tekrar uyandı, başını kaldırdı; sis gökyüzünü kara zenciye dönüştürmüştür.”

Benzer şekilde korku duygusunun dildeki tezahürü olarak karşımıza çıkan “belinle-” fiili de Clauson tarafından “korku duymak (to be terrified)” olarak izah edilmiştir (1972: 344). Kişi korku duygusuyla uyanıp gökyüzündeki kara sis bulutlarını görebilir (19b) ya da bir uzvunun kesildiğini görüp korkudan bilincini kaybedebilir (19a). Endişe veya kaygı ile karışık bir şekilde korku duygusunu hisseden¹³ kişi bu duygusunu Eski Türkçe metinlerde “belinle-” fiili ile karşılamıştır.

(20) bulgan-: Öfkelenmek.

(20a) ol yekler çaltanı elig begniñ monçulayu küçlüg yavlak savın eşidip övkelerinte ötgürü artokrak bulganıp anta ok yekler oyunın oynayı küdeyü yırlayı aýaların (Caş 43/35). “O zaman Hükümdar Çaştanı’nın böyle hiddetli (ve) sert sözlerini duyan şeytanların hiddetlerinden dolayı

¹³ Korku, endişe, kaygı ilişkisi hakkında detaylı bilgi için bk.: (Balcı, 2006: 68-73).

oldukça fazla kabaran öfkeleriyle karma karışık (hislerinden dolayı) o şeytanlar oyunlar oynayarak, dans ederek yumruklarını (sıktılar).”

(21) busrul-: Kederlenmek, üzülmek.

(21a) sen neñ bumsa busrulma, men amtı kamağun ünüp amrak ögüklerimin tileyin barın yokun bileyin (Açp 410). “Sen hiç üzülmek, ben şimdi hepsiyle beraber çıkıp sevgili çocuklarımı arayayım, varlığını yokluğunu bileyim.”

Özşahin, Türkçede ve bazı komşu dillerde “sis, duman; buğu, buhar” gibi somut anlamlarda kullanılan kimi kelimelerin zamanla mecazlaştığını ve “keder, sıkıntı” gibi soyut anlamları karşıladığını vurguladığı çalışmasında *bus-* fiilinin temelde “sis, duman, pus vb.” somut anlamlara sahip bir isimden mecazlaşarak “keder, üzüntü” anlamlarını karşıladığını belirtmiştir (2017: 711-714). Eski Türkçe metinlerinde de “busrul-, busan(ma)-, busurkan-, busuşluğ bol-, busuşluğ kadğuluğ bol-/tur-, buş(ma)-, buş bol(ma)-, buşrul-, emgeklig busuşluğ bolma-” gibi fiiller bağlamlarına göre “kederlenmek, üzülmek, sinirlenmek” gibi mental hareketleri karşılayan fiiller olarak tespit edilmiştir.

(22) busan-: Kederlenmek, üzülmek.

(22a) ulus barça tigin için busanur. (Edg 80) “Bütün ulus şehzade için kederlenir.”

(23) busanma-: Kederlenmemek.

(23a) men amtı ölür men siz yalñuskıya kalır siz teñrim korkmañ busanmañ isen yükel teggey siz (Edg 107) . “Ben şimdi ölüyorum. Siz yalnız kalacaksınız, efendim siz korkmayın, tasalanmayın. Sağ salım (oraya) erişeceksiniz.”

(24) busurkan-: Endişelenmek, kederlenmek.

(24a) terkin sözleñ buyruk a, kiçiği olgum kanta ermiş, et’özüm busurkanur buşrulur, otka ütrenip köyer teg, ögümin köñülümün içgınıp, muñul bolup bilinmez men, kılmañ meniñ köküzümin yarılğuluk singuluk (Açp 453). “Çabuk söylesene ey kumandan! Küçük oğlum neredeymiş (nasılmış), canım yanıyor ateş içinde yanıyorsa, aklımı (ve) kalbimi kaybedip, şaşkına dönüp (ne yapacağımı) bilemiyorum, benim kalbimi parçalamayın, kırmayın”

(25) busuşluğ bol-: Kederlenmek.

(25a) ol ödün kañı kan bu ötüğ sav işidip neñ kikiñ birü umadı. Ertiñü busuşluğ boltı. (Edg 44). “O zaman hanın babası, bu ricayı ıstemesine rağmen hiçbir cevap veremedi. Son derecede kederlendi.”

(26) busuşluğ kadguluğ bol-: Kederli ve kaygılı olmak, üzülmek.

(26a) yime Bodisavat tigin bu ulus bodun anyığ kılınçlıg kılmuşın körüp ertünjü busuşluğ kadguluğ bolup ıglayu balıkkı kirdi. (Edg 9). “Yine Buda namzeti Şehzade bu halkın kötü amelli (kişilerinin) davranışlarını görüp aşırı derece kederli ve kaygılı bir hâlde ağlayarak şehre döndü.”

(27) busuşluğ kadguluğ tur-: Kederli ve kaygılı olmak, üzülmek.

(27a) adın kişilertin tıdıg bar saklangıl. yağ kişilertin yağı bar içangıl. kugu kuş uçdı kölije konmaz. kişi oğlu eviye kelmez. kişij busuşluğ kadguluğ turur. yaşurıki eşi üze kapugıj üngürser sen öz adın kişi tişi üze etözünj tegre körser enç turmak yaraşur. (Kör 250). “Başka kimselerden engel var, kendini koru. Yabancı kişilerden düşman var, dikkatli ol. Kuğu kuşu uçtu, gönlüne konmaz. İnsanoğlu evine gelmez. Karın üzüntülüdür, namahrem hanıma kapını aralasan. Kendini başka kadın ve erkekle kuşatılmış görsen huzurlu olmak yaraşır.”

(28) buş-: Hiddetlenmek.

(28a) ökünçlük bolur tutşı övke işi / yazukluğ bolur işte buşsa kişi (KB 324). “Öfkeyle kalkan pişmanlıkla oturur, kişi hiddetlenince işinde yanılır.” (28b) reiyetka müşfik selim til halim / vekilin buşarda şera arslanı (AH 52). “(O) reayaya karşı şefkatli, doğru ve yumuşak dillidir fakat hiddetlendiği zaman Şara arslanı kesilir.”

(29) buş bol-: Hiddetlenmek, hiddetli olmak.

(29a) buş bolsa yalıñuk biligsiz bolur / kalı övke kelse ukuşsuz kıılır (KB 334). “İnsan hiddetlenirse bilgisizce hareket eder, öfkelenirse öfke onu akılsız kılar”

(30) buş bolma-: Hiddetlenmemek, hiddetli olmamak.

(30a) buş bolma işte sen övke yıgın / buş bolsa begler buzar beglikin (KB 1414). “İşinde hiddetli olma, öfkene hakim ol; beyler hiddetli olurlarsa mülk ve saltanat haleldar olur.”

(31) buşma-: Hiddetlenmemek.

(31a) ukuşluğ keç er övke özdin yırıt / biliglig beg er buşma edğü kıl at (KB 322). “Ey akıllı yiğit, öfkeyi kendinden uzaklaştır; ey bilgili bey yiğit, hiddetlenme ve iyi ad kazan.”

(32) buşrul-: Kederlenmek.

(32a) terkin sözleñ buyruk a, kiçigi oğlum kanta ermiş, et’özüm busurkanur buşrulur, otkı ütrenip köyer teg, ögümin köñülümün içgınıp, muñul bolup bilinmez men, kılmañ meniñ köküzümin yarılğuluk singuluk (Açp 453). “Çabuk söylesene ey kumandan! Küçük oğlum neredeymiş (nasılmış), canım yanıyor ateş içinde yanıyorsa, aklımı (ve) kalbimi kaybedip, şaşkına dönüp (ne yapacağımı) bilemiyorum, benim kalbimi parçalamayın, kırmayın”

(33) emgeklig busuşluğ bolma-: Dertlenip tasalanmamak.

(33a) anta ötrü ol teñri badarı bramanğa inçe tip tidi emgeklig busuşluğ bolmañ (MS 16/12). “Bunun üzerine Tanrı, Badhari Brahman’a şöyle dedi: Dertlenip tasalanmayın!”

Bir hata, hoşlanılmayan bir olay veya durum tarafından ortaya çıkan öfke duygusu, bu duygunun sonucunda vücutta yaşanan fizyolojik hareketler veya duyguya sebep olana karşı gösterilen tepkiler olarak dışa yansıyabilir (Çetinkaya, 2006b: 26). Ancak tersine bir düşünce ile olası duygunun fiziksel bir tepkinin sebebi niteliğinde olduğu da unutulmamalıdır. Örneklerde öfke duygu durumunun gerçekleştiği ya da gerçekleşmediğini anlatan durumlarda farklı fiiller tercih edilmiştir (20, 28, 29, 30, 31). Öfkelerinden dolayı yumruklarını sıkkan şeytanların öfkeleri (20a) “bulgan-”, sinirlenince Şara arslanı kesilen bir kişinin öfkelenmesi (28b) “buş-”, hiddetlenince bilgisiz bir şekilde hareket edecek olan insanın hiddetlenmesi (29a) “buşı bol-” fiilleri ile karşılaşırken bu durumların yaşanmaması gerekliliği telkin edilen bağlamlarda (30a, 31a) “buşı bolma- ve buşma-” fiilleri tercih edilmiştir. Her bir öfke durumundan sonra fiziksel bir eylem gelebilmekte fakat öfke duygu durumunun varlığını ya da yokluğunu karşılayan fiiller duygu fiili olarak düşünülmektedir.

“Keder, üzüntü” ile birlikte “endişe ve kaygı” hâlleri kişide uzamsal olmadan da yaşanabilen duygu durumlarıdır. Söz konusu duygu durumlarını ifadede kullanılan 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 32, 33 numaralı fiillerde özneler isteklerine cevap bulamayınca kederlenmekte (25a), halkına kötü davranan kişileri görüp üzülme (26a), oğullarını kayıp ettikleri için canları yanmakta (32a) veya dertlenip tasalanmaktadırlar (33a). Dolayısıyla söz konusu duygu durumunu karşılayan fiiller birer duygu fiili olmaktadır.

(34) eñ-: Şaşmak.

(34a) kapuğın yana ewre yandı iwe / eñip kaldı ögdülmüş elgin owa (KB 5967). “Kapıdan tekrar koşarak geri döndü. Ögdülmüş ellerini ovuşturarak şaşkın bir halde kaldı.”

Clauson’da (1972: 168) ve DLT’de (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 90) “hayret etmek” anlamları verilen fiil, Ögdülmüş’in şaşkın hâlini anlatırken (34a) kullanılmış, şaşma duygu durumunu karşılayan bir duygu fiili olmuştur.

(35) esirke-: Teessüf etmek.

(35a) esirker men emdi ay ögdülmüşe / bir ök sen atañdın maña kalmışa (KB 3131). “Bana babandan yadigâr olarak yalnızca senin kalmana çok teessüf ediyorum.” (35b) esirkep açır men saña ay yegitlik / kamuğ körkümi sen yıratıñ yıratım (KB 6528). “Ey gençlik, esef ederek sana kızıyorum; bütün güzelliğimi sen uzaklaştırdın, ben uzaklaştım.”

Üzüntü duygu durumunu karşılayan birçok fiil vardır. Bunlardan biri de “esirke-” fiilidir. DLT’de (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 134) “nesnenin kaybolmasına üzüldü (ol esirgedi neḡni)” örneği verilir, Clauson da (1972: 252) “birisi için üzgün olmak (to be sorry for someone)” manası görülür. Sözlüklerde verilen “üzgünlük” anlamlarının yanında KB’de iki örnekte tanıklanan “esirke-”, çevirilerinde “esef ve teessüf” kelimeleri kullanılır. *Sözlük*’te (2011: 815) “üzüntü, tasa, kaygı” anlamlarına gelen Arapça kökenli bu kelime ve dolayısıyla “esirke-” fiili ilgili bağlamlarda temelde üzüntüden kaynaklı uzamsal olmayan bir durumu karşılar bir fiil olduğundan duygu fiili olarak nitelendirilebilir.

(36) eymen-/ayman- (I): Utanmak, çekinmek.

(36a) aḡnıṣṡ kōrūr men bu kūn kalk itig / aḡar eymenūr men ay bilge tetig (KB 777). “Bugün sende başka bir hâl görüyorum, onun için çekiniyorum, ey zeki, bilge.” *(36b) tilin serme irme bolun eymenük / aḡu ol olarnıḡ eti birtem ök (KB 4349).* “Sert ve kaba dil kullanma, onlardan çekin; onların eti yenmez, zehirdir.”

(37) eymen-/ayman- (II): Korkmak

(37a) anı kōrūr ol samantavrķṡ (yazıda) yığılmıṡ kuvraḡ aḡsız kōrk(arlar) aymanurlar inçe (tip ayıturlar) (MS 112/10). “Bunu görünce bu Samantavrķsa (ovasında) toplanmış olan cemaat pek korkar ve ürkerler, şöyle (sorarlar)” *(37b) bu yalnızlukunḡa özüüm eymenūr / takı bir iş erse saḡa ay unur (KB 3134).* “Ben senin böyle tek olmandan korkuyorum, ey kudretli insan; kâṡki senin bir eṡin daha bulunsa idi.”

Özne, karşısındakinde farklı bir şeyler hissettiği için ondan “eymen”ebildiği gibi (36a), sert ve kaba bir dil kullanmaktan (36b) ve muhattabın yalnız kalmasından (37b) da “eymen”ebilmektedir. Utanma, çekinme ve korku duygu durumlarını ifadede kullanılan bu fiilin karşıladığı hareketler uzamsal olmadığı için duygu fiili olarak adlandırılabilir.

(38) ir- kına-: Yermek, kınamak.

(38a) yarımça kōḡül orun nom orun erttikde öçtikde bululur bilmetin öçmek tip munda sanggabadri bahṡı irkelir kınalır için... (Üçi 120a5). “Bu yarım olarak gönül yerinin ve Dharma yerinin yardımcı sebebi eksik olma izahını eksiltmiş olduğundan yermek kınamak için bu yüzden bu hususu var etmiştir...”

Fiziksel olarak bir kişiyi, durumu ya da olayı yermek veya kınamak mümkün olabildiği gibi bir özne bu eylemi uzamsal olmayan bir şekilde de gerçekleştirebilmektedir. Örnekte (38a) de söz konusu eylemin uzamsallığına yönelik bir işaret bulunmamaktadır. Bir tiksinti, hoşnutsuzluk duygu durumu olan yermek ya da kınamak, ikileme biçiminde (Şen, 2002: 123) kullanılmış bir duygu fiili olarak kabul edilmiştir.

(39) irik-: Sıkılmak, bıkmak.

(39a) ilig bir kün oldrup özi yalnız / evin kıldı ħali irikti özün (KB 765). “Bir gün hükümdarın canı çok sıkıldı, halvet emri verip yalnız başına kaldı.”

Etimolojik sözlükte “iğrenmek, sıkılmak (to be disgusted, bored)” şeklinde izah edilen (Clauson, 1972: 226) bu fiil ile taranan metinler içerisinde sadece KB’de karşılaşılmıştır. “Sıkıntı, bunalım, depresyon” gibi ruhsal durumları ifade eden isimlerin yanında söz konusu ruh durumlarını karşılayan bir fiil olarak “irik-” fiili, duygu fiili olarak düşünülebilir.

(40) isin-: Isınmak, yakınlık hissetmek.

(40a) isinür er at terk bağırsak bolur / bağırsak kişiler tapuğsak bolur (KB 2123). “Hizmetinde bulunanlar ona çabuk ısınırlar ve gönülden bağlı olurlar; gönülden bağlı olan, candan adamlar severek hizmet ederler.”

Aslında “bir nesnenin soğuk bir durumdan sıcak bir duruma doğru yaşadığı değişim” olarak dokunma duyu organları vasıtasıyla hissedilebilen bir hareket olarak düşünülebilen “isin-” fiili metaforlaşarak (Clauson, 1972: 248) “sıcaklık duymak”tan “yakınlık hissetmek”e doğru bir değişim yaşamıştır. Fiilin anlamında yaşanan bu mecazlaşma hareketin uzamsallığını da kaybettirmiş, dolayısıyla bu anlamıyla “isin-” bir duygu fiili olmuştur.

(41) iy- tay-: Sıkılmak, çekinmek.

(44a) bu savağ işidip emgeklig yüzün iye taya badari braman inçe tip tidi (MS 10/25). “Bu sözleri işitince ızdıraplı bir yüzle, korka korka Badhari Brahman şöyle dedi.”

Şen (2002: 132) ve Can (2010: 170) tarafından da ikileme olarak nitelendirilen bu fiil grubu “çekinmek, korkmak, sıkılmak” gibi ruhsal duygu durumlarını aktaran bir duygu fiilidir. Zira bağlamda da (41a) hoşla gitmeyen sözleri işitince uzamsal olarak yüz şekli değişen özne, çekinerek/sıkılarak/korkarak bir şeyler söylemiş; kendi duygu durumunu “iy- tay-” duygu fiili ile karşılamıştır.

(42) kadğurma-: Kaygılanmamak.

(42a) kılınç edgü tut neñke kadğurmağıl / kılınç edgü bolsa kelir neñ tegil (KB 1305). “İyi hareket et, mal için kaygılanma; iyi hareket edersen mal kendiliğinden gelir.”

Kaygılanmak, bir konu üzerine kafa yorup üzölmek zihinsel bir harekettir. Bağlamda (42a) herhangi bir mal için kişinin üzölmemesi, kaygı taşımaması gerektiği öğütleniyor. Zihinsel bir

hareketin gerçekleşmemesini anlatan ilgili fiil de yine hareketin bir duygu durumunu aktarması sebebiyle mental fiilin duygu fiilleri kategorisinde düşünülebilir.

(43) kork-: Korkmak.

(43a) Neke tezer biz? Öküş tiyin neke korkur biz? Az tiyin ne basınalım? Tegelim tidim. Tegdimiz, yulidımız. (TY₂ B4). “Niye kaçıyoruz? Çok diye niye korkuyoruz? Az diye ne kendimizi hor görelim? Hücum edelim dedim. Hücum ettik, yağma ettik.” *(43b) âla atlıg yol teñri men. yarın kiçe eşür men. utru eki yalıg kişi oğlın sokuşmış; kişi korkmuş, “korkma” timiş. “kut birgey men!” timiş. (Irk 2).* “Alaca atlı yol tanrısıyım. Sabah akşam (atımla) rahvan gidiyorum. (Bu yol tanrısı) güler yüzlü iki insanoğluna rastlamış, insanoğlu korkmuş, (yol tanrısı) korkma demiş. size kut vereceğim demiş.” *(43c) anı kördi erse bu ay toldı çın / çatıg korktu özke çoğı aldı tın (KB 773).* “Bunu görünce Ay-Toldı gerçekten çok korktu ve nefesi kesildi.”

(44) korkma-: Korkmamak.

(44a) süñüşdümüz. bizinte iki uçı sınarça artuğ erti. teñri yarlıkaduğ için öküş tiyin korkmadımız, süñüşdümüz. (TY₂ B6). “Savaşık. Bizden iki ucu yarısı kadar fazla idi. Tanrı lutfettiği için çok diye korkmadık, savaşık.” *(44b) âla atlıg yol teñri men. yarın kiçe eşür men. utru eki yalıg kişi oğlın sokuşmış; kişi korkmuş, “korkma” timiş. “kut birgey men!” timiş. (Irk 2).* “Alaca atlı yol tanrısıyım. Sabah akşam (atımla) rahvan gidiyorum. (Bu yol tanrısı) güler yüzlü iki insanoğluna rastlamış, insanoğlu korkmuş, (yol tanrısı) korkma demiş. size kut vereceğim demiş.” *(44c) bağa tursa artuğ anın korku tur / kalı korkmasa sen küçün korkıtur (KB 656).* “Sana fazla bakarsa onun bakışından kork, eğer korkmazsan o seni korkmaya mecbur eder.”

(45) korku tur-: Korku duymak.

(45a) bağa tursa artuğ anın korku tur / kalı korkmasa sen küçün korkıtur (KB 656). “Sana fazla bakarsa onun bakışından kork, eğer korkmazsan o seni korkmaya mecbur eder.”

Çoğu araştırmacı tarafından temel duygulardan biri olarak¹⁴ gösterilen “korku” duygusu, kişide yaşanan ruh durumu değişikliğini ifade eden fiilleri -uzamsal bir hareket söz konusu değilse- duygu fiili kategorisine sokar. Kişinin savaş esnasında düşman asker sayısının çokluğundan korkmaması (43a), yol tanrısını karşılarında gören kişilerin korkması ve onlara korkmaması gerektiğinin dile getirilmesi (43b, 44b), nefesi kesilen Ay-Toldı’nın korkması (43c), tanrının inayetiyle savaşa korku duygusunun yaşanmaması (44a), beylerin fazla bakışlarından duyulması gereken korkunun (44c, 45a) ifade edilmesi uzamsal hareketler olmadığından birer duygu fiilidir.

¹⁴ Bk.: Tablo: 10.

(46) köñle otun ur-: Yüreği dağlamak.

(46a) *bayat edgü kulğay bu söz sözleme / tüğün urma otun meniñ köñlüme (KB 1084). “İnşallah Tanrı seni iyi edecektir; böyle sözler ile yüreğimi dağlama.”*

Sözlük'te (2011: 2628) “acıyla ve özlemlle içi yanmak” olarak açıklanan *yüreği dağlamak* deyimini, Ay-Toldı'nın ölüm ile alakalı sözleri üzerine hükümdarın “köñle otun ur-” birleşik fiil grubuyla yüreğinin dağlandığını anlattığı örnekte (46a) tanıklanmıştır. Bu bağlamda, fiziksel olarak bir yüreğin ateş ile dağlanması hareketinden ziyade öznenin çok üzülmelerini karşılayan bir metafor hâline gelmiş; bu formuyla bir duygu fiili olmuştur.

(47) köñli arta(t)-: Gönlü bozmak, maneviyatı bozmak.

(47a) *(burkan) şazanında köñül artamış toyın şm(nanç) upası upasançlar eren ... yavlağ kalınç kul- ... tsuy irinçüke ökünç (köñülin) öritmediler. (MS 111/23). “Burkan dininde yoldan çıkmış (maneviyatı bozulmuş) rahip, rahibe, (mümin) ve mümineler, erkekler ... kötü amel işle- ... günahlar için pişmanlık duymadılar.” (47b) nelük tilde körksüz yorır bu sözüğ / nelük köñlüñi artatur sen özünç (KB 1082). “Niçin böyle nahos şeyler söylüyorsun; niçin böyle maneviyatını bozuyorsun.”*

Eski Türkçe döneminde genellikle gıda(nın) bozulması için kullanılan “arta(t)-” fiili metaforlaşp farklı bağlamlarda da kullanılabilir. Clauson, 1972: 208). Şen (2017a: 132) tarafından “gönül bozmak, kötümserliğe sevk etmek” olarak anlamlandırılan *köñül arta(t)-*, kötü sözler söyleyen kişilerin (47b) veya kötü amel işleyip pişman olmayan rahiplerin (47a) maneviyatlarının bozulması hareketini karşılamış; bir duygu fiili hüvviyeti kazanmıştır.

(48) köñli egirt-: Gönlü hüznle dolmak.

(48a) *hatun bo savıg eşidip okan ursukmuş kişi teg busuş kadguka köñli köküzi egirtip siñileyü inçe tep dedi. (Açp 433). “Kraliçe bu sözü işitip okla vurulmuş biri gibi kalbi hüznle dolup feryat ederek şöyle dedi.”*

Bağlamda (48a) istemediği bir söz işiten kişinin adeta kalbinden bir okla vurulmuş gibi içi hüznle dolmakta ve hüznün fiziksel bir tepkisi olarak aynı kişi feryat etmektedir. İşte bu feryada sebep olan ve tamamen zihinde gerçekleşen hüznü ifade eden “köñülü egirt-”, duygu fiili olarak işaretlenmiştir.

(49) köñli edgü bol-: Gönlü iyi olmak.

(49a) *begi edgü bolsa ne köñli tili / tutar işçileri könilik yolu (KB 2244). “Beyin sözü ve gönlü iyi olursa onun hizmetindekiler de doğruluk yolunu tutar.”*

(50) köñli çatıg tut-: Gönlü sıkıntı kaplamak.

(50a) tadu tegşürüldi aşu boldı yeg / ağır boldı köñli çatıg tuttı ig (KB 1054). “Unsurların durumu değışti; yiyeceğı çıg geldi, gönlünü bir sıkıntı kapladı ve ağır bir hastalığa tutuldu.”

Vezirler ile beylerin birbirine nasıl davranması gerektiğinin anlatıldığı bir bağlamda (49a) bilgisi derin insanın dediğine göre *gönlü iyi olan* bir hükümdarın veziri iyi işler yapmaktadır. Duygu durumu olarak “pozitif bir düşüncede olmak, iyi niyetli davranmaya meyilli olmak” manalarına gelen fiil grubu (49) uzamsal olmayan bir ruh hâlini karşıladığından duygu fiili olarak nitelendirilebilir. Ruhsal bir durum olarak *içi sıkıntı kaplamak* anlamına gelen bir bunalma veya aşırı kaygı durumunu ifade kullanılan diğer (50) birleşik fiil, ilgili bağlamda (50a) şartların değışmesi sonucu söz konusu duyguya kapılmış ve sonunda ağır bir hastalığa tutulmuş öznenin duygu durumunu karşıladığından duygu fiili olarak düşünülebilir.

(51) köñli korqlıq bol-: Gönlü korku dolmak.

(51a) sakınuq kişi köñli korqlıq bolur / köñül korqsa begler işig tüz kılur (KB 1986). “Takva sahibi, hataya düşmemek için gönlü korkuyla dolar; böyle gönlü korkuyla dolduğu için titiz hareket eden beyler doğru iş görürler.”

(52) köñli tiril-: Gönlü huzura kavuşmak.

(52a) kelü birse devlet yumıtsa bu neñ / kişi köñli tirlür bolur kızgu eñ (KB 3073). “Devlet gelir ve servet toplatsa kişinin gönlü huzura kavuşur, yüzü sevinç içinde parlar.”

(53) köñli yirin-: Gönlü yaralanmak.

(53a) anta kim yime ağıruq bultı kiñrenü aş birür boltular. kalıtı tigin uqtı köñli yirinti. ötrü udçı erke barayın tip tidi. (Edg 178). “Ondan sonra da (Şehzade, ev ahalisine) ağırlık oldu; homurdanarak yemek verir oldular. Şehzade (bu durumu) anladığında gönlü yaralandı. Sonra (Şehzade) sığırtmaca: ‘Gideyim.’ dedi.”

(54) köñlü açıl-: Gönlü açılmak, ferahlamak, sevinmek.

(54a) bu ay toldı kirdi körüندی söküp / açıldı ilig köñli ol yüz körüp (KB 581). “Bu Ay-Toldı, (hükümdarın) huzur(un)a girip diz çöktü; onun yüzünü görünce, hükümdarın gönlü açıldı.”

Eski Türkçe dönemi metinlerinde “köñül” sözü yaygın bir şekilde insana ait manevi yönleri anlatan bir şekilde kullanıldığı gibi din dışı olarak tamamen insanın ruhsal durumlarını yansıtan atasözü ve deyimlerde de kullanılmaktadır (Günay, 2015: 130). Gönül dirilen ya da korkan canlı bir varlık olarak metaforlaşıp (Çetinkaya, 2017b: 382) gönlü korku dolu bir şekilde işini yapanların, temkinli davranıp yaptığı işte sakınanların işlerini doğru yaptığını anlattığı (51a) ve kişinin

gönlünün dirildiği, huzura kavuştuğu, dolayısıyla mutlu olduğu (52a) bağlamlarda öznelerin yaşadığı duygu durumlarını ifade etmek için kullanılan birleşik fiiller, birer duygu fiili niteliğindedir. Şehzadenin misafir olduğu evde, ev sahiplerinin homurdanmalarını duyduğunda hissettiği üzüntü (53a) ile Ay-Toldı'nın hükümdarın huzuruna çıktığında hükümdarın hissettiği sevinç (54a) yine içerisinde “köñül” sözünün geçtiği duygu fiilleri ile ifade edilmiştir.

(55) köñül ba-: Gönül bağlamak, çok sevmek, içtenlikle sevmek, seyerek bağlanmak.

(55a) nelük malka munça köñül bamakıñ / bu mal kelse erte barur baz kiçe (AH 173). “Mala bu kadar gönül bağlayan neden, bu mal sabah gelirse akşam yine gider.”

(56) köñül bama-: Gönül bağlamamak, sevmemek.

(56a) meniñ kılkıñı aydım erdi saña / köñül bamağı erdiñ emdi maña (KB 1089). “Bununla da sana kendi içyüzümü anlatmıştım; bana gönül bağlamamalıydın.”

(57) köñül bir-: Gönül vermek, sevmek.

(57a) asıg kolsa barça özün yassızın / berü kel tapuğ kıl köñül bir isin (KB 106). “Zarar görmeden, kendine hep fayda sağlamak dilersem, beri gel, hizmet et, gönül ver, ısın.”

(58) köñül birme-: Gönül vermemek, sevmemek.

(58a) barıgılıka birmez biliglig köñül / keliglike itnür ukuşluğ amul (KB 3558). “Bilgili insan ölümlü olana gönül vermez, akıllı ve ağırbaşlı insan gelecek olana hazırlanır.”

Sevme duygusunun “köñül” sözü ile ifade edildiği örneklerde uzama sahip olmayan sevginin duygu fiilleri ile karşılandığı görülmektedir. “Köñül ba-/bama-/bir-/birme-” fiilleri Güner (2016: 101-102) tarafından da birleşik fiil olarak gösterilmiştir. Bu bağlamda, sabah gelip akşam giden mala duyulan (55a), içyüzünün anlatıldığı hâlde duyulmaması gereken (56a), kendine fayda sağlamak için bile olsa hizmet etmek için gerekli olan (57a), bilgili insan tarafından ölümlü insana duyulmaması gereken sevgi (58a) ve onu karşılayan fiiller birer duygu fiili olarak adlandırılabilir.

(59) köñül bütün bol-: Gönlü inançla dolmak, içi rahat etmek.

(59a) ayur oğluma boldı köñlüm bütün / bayat fazlı birle tirilgil kutun (KB 1251). “Ay-Toldı dedi ki: Ey oğlum, şimdi içim rahat etti; Tanrının fazlı ve keremi ile, mutluluk içinde yaşa.”

Fiil, her ne kadar “gönlü inançla dolmak” manasıyla idrak fiili olarak düşünülse de fiilin anlamında olayın idraki edilişinden çok kişide yaşanan ruhsal duygu değişimi ön plandadır. Aklın temsili olan Ögdülmiş'in babasına söyledikleri karşısında Ay-Toldı'nın yaşadığı ruhsal değişimin

kelimelere döküldüğü bağlamda (59a) *içi rahat eden* özne ve yaşadığı uzamsal olmayan değişim bir duygu fiili ile ifade edilmiştir.

(60) köñül çökürme-: Gönlünü çökermemek, gönlünü ferah tutmak.

(60a) köñülñi çökürme özüñni avıt / bağa tur maña öz tapuğka ivit (KB 1551). “Gönlünü çökürme, kendini avut; benim yanıma gel ve hizmetimde bulun.”

Sıkıntıya, karamsarlığa kapılmamanın karşılığı olarak “köñül çökürmemek”, Güner (2016: 102) tarafından da deyimleşmiş birleşik fiil olarak nitelendirilmiştir. Çetinkaya (2017b: 388) mutluluğun yukarıya üzüntünün aşağıya doğru olması metaforuna¹⁵ örnek verdiği bu fiil, duygu durumunu yansıtan bir mental fiildir.

(61) köñül içinte oot kir-: Gönül içine ateş düşmek.

(61a) özüñin karın içinte ig kirti, emgek bar sakınguluk. köñül içinte oot kirti, kadgu bar busanguluk. bo adatın ozgulug yoluñ orukuy közünmez ençgüñ meñiñ bultukmaz (Kör 21). “Karnına sancı girdi. Üzüntü verici haber var. Gönül içine ateş düştü. Bunaltıcı kaygı var. Bu tehlikeden kurtulacak yolun görünmez, huzurun bulunmaz.”

Üzüntü duygusunun en uç noktalarda yaşanmasını anlatan bir deyim olarak düşünülen bu fiil, somut bir hareketin metaforlaşması sonucunda duygu fiili kimliği kazanmıştır.

(62) köñül kıomı-: Gönlü heyecanlanmak.

(62a) tağı arzuladı kıomıdı köñül / kıomısa köñül kör kışıke muñ ol (KB 3854). “Onu tekrar görmek istedi, gönlü heyecanlandı; gönlü çoşarsa kışıye dert olur.”

(63) köñül kıomıt-: Gönlü heyecanlanmak.

(63a) kıomıtsa köñül kör yarutsa kışığ / yakın boldı sakın tilemiş işig (KB 3701). “Gönlü heyecanlanır ve insanı harekete getirirse, bil ki, istenilen iş çabuk olacaktır.”

Heyecanlanmak, bir duygu durumundan etkilenmek, öznenin özlenen kişiyi görmek istediği (62a) ya da yapılması istenen işten önce yaşandığı (63a) bağlamlarda “köñül kıomı(t)-” fiilleriyle ifade edilmiş, duygulanımın bizzat ifade edildiği fiiller dolayısıyla duygu fiili olmuştur.

¹⁵ Yöneten-yönetilen ilişkisinde yukarıda olanın daha değerli ve üstün niteliğe sahip olması, yaşanan tecrübeler sonucunda iyi, güzel, değerli olanın yukarıda düşünülmesi, yukarıya doğru olan ivmelenmelerin iyi, güzel, değerli hareketler olarak değerlendirilmesi, sevinçli kişilerin yukarıya doğru sıçraması, ellerini kaldırması; üzüntülü kişilerin başlarının aşağıya eğik olması, “mutluluğun yukarıya doğru olması / üzüntünün aşağıya doğru olması” metaforunu açıklamaktadır (Çetinkaya, 2017b: 43-44).

(64) köñül köni tut-: Gönlü ferah tutmak.

(64a) meniñ emgerimke ilig altını / ağır kılması köñli tutsu köni (KB 3139). “Benim zahmetime karşılık hükümdarın altını var; hiç endişe etmesin, gönlünü ferah tutsun.”

Endişe duygusunun yaşanmamasını ifade eden “köñül köni tut-” fiili, bağlamda (64a) iç huzuru koruma anlamında kullanılmış bir duygu fiilidir.

(65) köñül kötür-: Gönül bağlamamak, sevmemek.

(65a) tünek ol bu dünya kötürgil köñül / ediz ordu il qol sen amrul amul (KB 3084). “Bu dünya bir zindandır, ona gönül bağlama; sen yüksek saray ve ülke iste, huzur ve sükûna kavuş.”

Dünyanın bir zindan olduğundan dolayı ona gönül bağlanmamasının öğütlendiği örnekte (65a) sevgi duygusu, “köñül kötür-” fiili ile karşılanmıştır; söz konusu fiil bu bağlamda bir duygu fiili olmuştur.

(66) köñül örit-: Duygu beslemek.

(66a) bodisatav oğuşlug tavişgan katıg köñülin isig özin tügeli katıg kınıg köñül öritdi yumşak savın yalganturu olarka inçe tep tedi. (Myb 832/12). “Tavşan kabilesinde doğan Bodisatav sağlam gönlüyle canlı bedeniyle (onu) bağışlayalı sağlam (ve) arzulu gönlünü besledi/yükseltti. Güzel sözlerle (onlara) yalan söyleyerek şöyle dedi.” **(66b) anın bilge ... oğlı kızı kalmış ayıg kıl(inç) basa ökünç köñül örit(tiler) (MS 79/17).** “Bu yüzden hakim ... oğlu (veya) kızı işlenmiş kötü amellerden dolayı pişmanlık duyguları beslediler.

(67) köñül öritme-: Duygu beslememek.

(67a) kim yime yaşut batut kılınçlıg tsuy ayıg kılınç kılıp ökünç köñül öritmegüçiler olar inçe tio saşınurlar. (MS 74/12). “Gizli amellerle günah işleyip pişmanlık duyguları duymayanlar ise şöyle düşünürler.”

(68) köñül sın-: Gönlü kırılmak, üzmek.

(68a) açığ tıdşa işçi er at köñli sır / er at köñli sınısa alır begke kir (KB 2808). “Hizmetkâr ihsana engel olursa, askerın gönlü kırılır; askerın gönlü kırılırsa beyin adı lekelenir.”

“Kırmak” manasına gelen *sı-* fiil kökü, Türkiye Türkçesinde kullanılsa da bugün Azeri, Kazak, Kırgız, Özbek ve Tatar Türkçelerinde tercih edilmektedir (Ercilasun vd., 1991: 476-477). Bu fiil, “köñül” sözü ile birleşerek mecazi anlamda “kalp kırmak” olarak sıkça Eski Türkçe metinlerinde kullanılmıştır. Bu şekilde bir kişiyi üzme için yapılan bir davranıştan ziyade “-n” eki ile türetilmiş olan *köñül sın-* birleşik fiili, ilgili bağlama (68a) öznenin kalbinin kırılması, üzülmesi anlamını katmıştır. Üzüntü duygusunu veren ilgili fiil, Şen (2017a: 135) ve Güner (2016: 103)

tarafından da Eski Türkçe söz varlığında birleşik fiil olarak işaretlenmiştir ve ayrıca bu bağlamlarda bir duygu fiilidir.

(69) köñül (köñli) tumlı-: Gönlü soğumak.

(69a) *irig sözlemegü özün tutğu berk / irig sözke tumlur kişi köñli terk (KB 5221)*. “Beyler haşin söz söylememeli ve kendilerine hâkim olmalıdır, haşin söze insanların gönlü soğur.”

(70) köñül turgur-: Duygu beslemek.

(70a) *...bizni öklürser sen yme neñ seniñ balıkdaki ig toga ketgüsi yok amtı bizñ isig özümüzke edgü köñül turgurup umug inağ bolgıl (Caş 68/23)*. “Sen bizi öldürsen bile (senin) şehrindeki hastalığın gideceği yok. Şimdi bizim canlı bedenlerimize iyi duygular besleyip bize (umut) verici ol.”

(71) köñül turgurma-: Duygu beslememek.

(71a) *sekizinç adannıñ edgüsiñge küni köñül turguramazlar adannıñ asağıña tususıña oynayurlar (MS 32/7)*. “Sekizincisi: Başkasının iyiliği için kıskançlık duyguları beslemezler. Başkasının yararına raksederler.” (71b) *üstün teñri altın yalñok birgerü yığılsar monuñ bilge biligiñe artok üstün bolup yégedgeli umazlar. anın bo edgülig lutluğ tınlıñıñ bilge biligiñe sézik köñül turgurmaluk ol (Myb 505/16)* “Yukarıda Tanrı, aşağıda insanların hepsi bir araya gelseler, bunun bilgeliğinden (ve) ilminden daha üstün olup (onu) yenmeye muvaffak olamazlar. Ondandır dolayı bu iyi, kutlu canlının bilgeliğinden gönlün şüphe etmesin.”

“Köñül örit(me)-/turgur(ma)-” ifadeleri terim olarak “gönül besle(me)mek, meylet(me)mek, istekli ol(ma)mak” anlamlarına gelmekle birlikte çeşitli duyguları kişide uyandırmayı, beslemeyi ifade eder (Tokyürek, 2013: 251). İyi duyguların beslenmesi (70a), pişmanlığın yaşanması (66b) ya da yaşanmaması (67a), kıskançlık (71a) ve şüphe (71b) duygularının oluşmaması gibi hareketleri karşılayan bu fiiller birer duygu fiilidir. Benzer şekilde öznenin gönlünün soğuması, bir nesneye karşı isteksiz olması, o nesne için içerisinde olumlu bir duygu durumu beslememesi uzamsal olmayan bir harekettir. Bu hareketin karşılığı olan “köñül tumlı-” (69) duygu fiili durumundadır. Söz konusu fiiller Şen (2017a: 130-136) tarafından da *Eski Türkçenin Deyim Varlığı*’nda kaydedilmiştir.

(72) köñül tut- (II): Gönül bağlamak, çok sevmek.

(72a) *sevinç erse kidin köñül tut aña / öküñç erse andın ozarak sakın (AH 371)*. “Sevinç çıkacaksa öyle ona gönül bağla, pişmanlık olacaksa daha önce sakın.”

(73) köñül tutma-: Gönül bağlamamak, çok sevmemek.

(73a) kümüş körse yağuk köñül tutmasa / yarağay anı çın firişte tise (KB 2748). “İnsan gümüşü görür ve ona gönül bağlamazsa ona gerçek bir melek demek daha doğru olur.”

(74) köñül tüz-: Gönül bağlamak.

(74a) çığayka üledi ökü neñ tavar / köñül tüzdi rabka kamuğdın sınar (KB 1786). “Fakirlere çok eşya ve mal dağıttı; her hususta Tanrı'ya gönül bağladı.”

(75) köñül ula-: Gönül bağlamak, sevmek.

(75a) bağırşak kişi yok ajunda tiledim / bağırşızka köñlüm negü teg ulayı (KB 6576). “Aradım, dünyada candan bağlı bir insan yoktur, vefasız kişilere nasıl gönül bağlayayım.”

Sevgi duygusunun ifade edildiği “köñül” sözü ile deyimleşmiş fiiller Şen (2017a: 136) ve Güner (2016: 104) tarafından da (72, 73, 74, 75) deyimleşmiş birleşik fiiller olarak kaydedilmiş ve benzer anlamlar verilmiştir. Burada, “tut-, tüz-, ula-” fiillerinin “köñül” sözü ile birlikte kullanılması, sevginin uzamsal olmadığını vurgular niteliktedir. Sözelimi “çok sevmeyi” anlatan fiillerden “köñül ula-”, vefasız kişilere bağlanmamak (75a) şeklinde kurulan bağlamda, öznenin *ona yaklaşması, gönlünü ulaması* ile metaforlaşmıştır.

(76) köñül yarut-: Müsterih olmak, içi ferahlamak.

(76a) bu ay toldı oldurdu akru amul / közin yirke tiktı yaruttı köñül (KB 769). “Ay-Toldı yavaşça ve sükûnetle oturdu; gözlerini yere dikmişti ve içi müsterihtti.”

(77) köñül yilküt-: Gönül ferahlamak, (sevinçten) içi içine sığmamak.

(77a) bayudı budun inçke tegdi yatur / uluş kend bezendi köñül yilkütür (KB 3104). “Halk zenginleşti ve huzura kavuştu; memleket ve şehirler süslendi, gönüller ferahladı.”

Güner, “köñül” sözü ile birleşik fiil hâline gelen (76) ve (77) numaralı madde başlarını deyimleşmiş birleşik fiil olarak göstermektedir (2016: 105). Bir kişinin yavaşça ve sessizce otururken endişeden ve sıkıntıdan sıyrılmak suretiyle içinin ferahlaması (76a) ile insanların zenginleşip, huzura kavuşup gönlünün (mutluluktan) ferahlaması (77a) olayları öznelere zihinlerinde gerçekleşmektedir. Bu bağlamda ilgili fiillere duygu fiili denilebilir.

(78) köñül yükse-: Gönül yükselmek, gönül açılmak.

(78a) beği yarlığı bolsa edgü söze / kuli köñli yükser yazar kaş köze (KB 1809). “Bey onun hakkında iyi sözler sarfederse, kulun gönlü açılır ve yüzü güler.”

“İyi olan yukarıdadır.” metaforuna¹⁶ örnek teşkil eden (Çetinkaya, 2017b: 387) bu fiil, hakkında iyi sözler sarfedilen bir kişinin mutlu olmasını ifade etmekte (78a), hareketin fizikselliği kişinin yüzünün gülmesinde iken zihinselliği de gönül yükseltmesindedir. Dolayısıyla bu fiil bir duygu fiili olarak düşünülmektedir.

(79) köñülte sıgıt kel-: Gönülden ağlama/üzüntü/feryat gelmek.

(79a) ança sakıntım közde yaş kelser tida köñülte sıgıt kelser yanturu sakıntım katıgdı sakıntım (KT K11). “Öyle düşündüm. Gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum. Çok yas tuttum.”

Bir üzüntü sonucunda beklenen fiziksel bir tepki olarak “gözden yaş gelmesi” ve zihinsel tepki olarak “gönülden ağlama/üzüntü/feryat gelmesi” olayları bağlamda görülmektedir. Söz konusu zihinsel tepkinin bir duygu durumu değişimi sonrasında olması “köñülte sıgıt kel-” birleşik fiilini duygu fiili kapsamına dâhil etmektedir.

(80) kıut bul-: Mutluluk bulmak.

(80a) kişig til ağırılar bulur kıut kişi / kişig til uçuzlar barır er başı (KB 163). “Kişiyi dil kıymetlendirir ve kişi onunla mutluluk bulur; kişiyi dil kıymetten düşürür ve dili yüzünden başı gider.”

(81) kıut kel-: Mutluluk gelmek.

(81a) kelir kut kişike atı çavlanur / yañı ay teg artar yarukı tolur (KB 740). “İnsana saadet gelir, meşhur olur; yeni ay gibi, büyür ve parlaklığı artar.”

(82) kıut kur ba-: Mutluluk kuşağını bağlamak.

(82a) ilig aydı emdi köni sözlediñ / sen emdi öziñke kutun kur badıñ (KB 1917). “Hükümdar şöyle dedi: Şimdi doğru söyledin, sen kendine saadet kuşağını bağladın.”

(83) kıut küni toğ-: Mutluluk güneşi doğmak.

(83a) kayu ilke bolsa bu yañlıg begi / kutuldı ol el bodnı kitti igi / toğar kut küni ilke inçlik bolur / diriğa bu yañlıg kişiler öliür (KB 2173). “Hangi memleketin beyi böyle olursa, o memleket halkı kurtulur; derdi kalmaz. Orada mutluluk güneşi doğar ve memleket huzura kavuşur fakat ne yazık ki böyle insanlar çok yaşamaz.”

“Kut” kelimesi “mutluluk, saadet, talihlilik, uğurluluk, ikbal, manevi kuvvet, cesaret” gibi anlamlardan başka siyasi hâkimiyet kudreti, devlet idaresi yeterliliği, hâkimiyet şevketi manalarını

¹⁶ Detaylı bilgi için 15. dipnota bakınız.

da bünyesinde taşıyan bir kavramdır (Arsal, 1947: 120). KB’de sıkça tanımlanan bu kelime daha çok mutluluk ve saadet anlamlarıyla¹⁷ karşılanmıştır. Mutluluk duygusunu ifadede kullanılan ve “kut” sözü ile birleşik fiil oluşturan madde başları da söz konusu duygunun dildeki tezahürleri olan duygu fiili kapsamına girmektedir. Dilin kişiyi kıymetlendirmesi ve kişinin dili sayesinde mutlu olması (80a), kişiye mutluluğun gelmesi (81a) olayları zihinde gerçekleşmektedir. Ayrıca fiziksel bir hareket olan kuşak bağlanması (82a) ile güneşin doğması (83a) yine “kut” sözü ile beraber mutluluk duygusunu ifadede kullanılmıştır.

(84) meñi tap-: Mutlu olmak, mutluluk bulmak.

(84a) odguraj bıkgay siz teggeli, meñilüg kertü yeg oronka, birtem öñi üdrülgey siz, tugmak ölmeklig bek baqtın, terkkeye üdün teggey siz, teñgeşsiz burhan kutıña, yanmaksızın tanıklap, ençgü meñi tapgay siz, tep tedi. (Açp 308). “(Siz) muhakkak ulaşacaksınız ebedi, doğru, mükemmel makama; ebediyen aşacaksınız doğum ve ölümün sıkı bağından; kısa zamanda erişeceksiniz eşsiz Buda kutına; tereddütsüz tanımlayıp (şehadet getirerek), mutluluk bulacaksınız.”

(85) meñile-: Mutlu olmak, sevinmek.

(85a) tensi men. yarın kiçe altın örgin üze olurupan meñileyür men. (Irk 1). “Gögün oğluyum (Çin imparatoruyum). Sabah akşam altın taht üzerinde oturarak mutlu oluyorum.”

(86) meñilig bol-: Mutlu olmak, memnun olmak.

(86a) meñi isig özümin satayın. sizlerniñ özüñüzlerni satgın alayın uzun turkaru meñilig boluñlar. (Dan 652/03). “(Dantıpahtya gidip sizler için) Benim canlı bedenimi satayım. (Böylece) sizlerin canlarını satın alayım, daima mutlu olun.” (86b) Meñilig bolur beg tükel kut başı /bağır sak kulu bolsa kulsu işi (KB 1881). “Kulu candan bağlı olur ve işini yaparsa, bey memnun olur ve tam bir saadete kavuşur.”

Mutluluğu ifade eden “meñi” kelimesi (Clauson, 1972: 348; 700) ve bu kelimedenden türetilen ya da onunla kurulan birleşik yapıdaki fiiller de birer duygu fiilidir.

(87) muñad-: Bunalmak, sıkıntılı olmak.

(87a) muñadıp ayur bir kün oldrup özi / beğük iş bu beglik işi hem sözi (KB 420). “Bir gün tek başına otururken sıkıntılı bir şekilde şöyle der, bu beylik işi ve emir vermek meselesi büyük iştir.”

Caferoğlu’nda (1968: 132) “acı duymak, ızdırap duymak, kederlenmek ve şaşırarak” Clauson’da da (1972: 350) “sıkıntılı bir durumda olmak (to be distressed)” anlamları verilen

¹⁷ Yaygın bir şekilde “Kutadgu Bilig” adlı eserin adının “Mutluluk Veren Bilgi” şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılması, “kut” isminin sıklıkla “mutluluk” ile karşılanmasına örnektir.

muḩad-, tam da Clauson'da verilen manasıyla örnekte (87a) görölmektedir. Beylik ve emir verme meselesinin büyük bir iş olduğu kararına varılan, bu karara varılma sürecinde tek başına oturan öznenin içinde bulunduğu ruh durumunu anlatan bu fiil, duygu fiili olarak nitelendirilebilir.

(88) muḩad- adın-: Hayret etmek, şaşırmaq.

(88a) ol savıg işidip üstün teḩri altın yalaḩuk muḩadur adınurlar. (MS 47/12). “Bu sözleri işitince yukarıda tanrılar, aşağıda insanlar hayret ederler, şaşarlar.”

(89) muḩad- taḩla-: Hayret etmek, şaşırmaq.

(89a) buluḩ yıḩak barça bütürü karardı; kara tuman üze ürtüldi; kök kalıktın teḩridem yıd yıpar hua çeçekler tüşdi yagdı; ol arıg semek içi hua çeçek üze tolu boltı ol üdüñ üstünki teḩriler bo savıg körüp aḩsız ulug muḩadıḩ taḩlap bodisatavınıḩ antag muḩadıñçıg çatıklıg işiḩe eyin ögırip öge alkayı inçe tep şlok sözletiler. (Açp 292). “Bütün etraf tamamıyla karardı; kara dumanla örtüldü; gökyüzünden ilahî misk kokulu çiçekler yağdı; o orman(ın) içi çiçeklerle doldu, o zaman yukarıdaki tanrılar bu işi görüp, son derece şaşırıp, Bodhissatva'nın öyle olağanüstü doğum efsanesinden dolayı sevinip (onu) överek şöyle şiir söylediler.”

(90) muḩul bol-: Şaşkın olmak.

(90a) kiçiği oğlum kanta ermiş etözüm busurkanur buşrular, otka ürtenip köyer teg, ögümün köñülümün içgınıp, muḩul bolup bilinmez men, kılmaḩ meniḩ köküzümün yarılğuluk singulup tep tedi. (Açp 455). “Küçük oğlum neredeymiş (nasılmış), canım yanıyor ateş içinde yanıyorcasına; aklımı ve kalbimi kaybedip, şaşkına dönüp (ne yapacağımı) bilemiyorum; benim kalbimi parçalamayın, kırmayın! dedi.”

Şaşkınlık duygusunu ifade eden “muḩad- adın-” ve “muḩad- taḩla-”, Can (2010: 192) ve Şen (2002: 195) tarafından ikileme olarak kaydedilmiştir. Bu fiillerle birlikte “muḩul bol-” ifadesi de şaşkın olma durumunu ifade eden duygu fiilidir.

(91) ögır-: Sevinmek.

(91a) kanlık süsi abka ünmiş. sağır içre elik kıyık girmiş. eligin tutmuş. kara kamag süsi ögırer tir. (Irk 63). “Hanın ordusu ava çıkmış. Avlak içine bir erkek karaca girmiş. (Onu) elleri ile tutmuşlar. (Hanın) bütün sıradan askerleri seviniyor, der.”

(92) ögır- sebin-: Sevinmek, mutlu olmak.

(92a) olurtukuma ölteçiçe sakınıgma türük begler bodun ögırıp sebinip toḩıtmuş közi yügerü körti (BK D2). (Hakan olarak tahta) oturduğumda, ölecekmiş gibi düşünceli olan Türk beyleri (ve) halkı kıvanıp sevinip yere eğilmiş gözleri yukarıya baktı.” *(92b) yana teḩri kutınḩa üçünç yılda koğ esen tükel körüşmiş, kop ögırer sebinür, tir. (Irk 15).* “Yine Tanrı lütfu ile üçüncü yılda sağ salım görüşmüşler, hepsi de mutlu olur, sevinirler, der.”

(93) ögrünç sevinç bol-: Sevinmek, mutlu olmak.

(93a) ... dantıpalı atlıg élig beg var erti. yek rakşas köñüllüg turkaru adınlarını isig özlerin üzgeli kanmaz erti. özlüg ölmekde ögrünç sevinç boltokda ol alku edgü törülerke çıgay yavgan köñüllük dantıpalı élig adınlarıg ölürser anı üze artokrar sevinür erti (Dan 597/13). “Dantıpalı adlı bir hükümdar varmış, şeytanlar gönüllü daima başkalarının canını almaktan bıkmaz idiler. Canlı öldürmekten büyük zevk aldıklarından, o bütün iyi ve güzel alışkanlıklarından yoksunmuş. Kötü kalpli Hükümdar Dantıpalı başkalarını öldürürse bu (yaptığından) oldukça fazla sevinç duyarmış.”

(94) ögrünç sevinç tug-: Sevinmek, mutlu olmak.

(94a) bo erser arzılar turguluk oron ol meniñ idi korkınçım ayınçım yok, öñi adırılmaklıg busuşum yme yok inçip etözümte tolu ögrünç sevinç tugar (Açp 106). “Burası evliyaların bulunduğu yerdir. Benim hiç korkum yok, ayrılık kaygım da yok, fakat vücudum büyük sevinçler dolar.”

(95) ögrünçlüg ermeki bol-: Neşeli olmak.

(95a) ıgsız toğasız adasız tudasız ögrünçü meniñ yırtınçü meniñsin ürke ögrünçlüg ermeki bolzun (MS 1/46). “(Vücudu) hastalısız, (hayatı) tehlikesiz ve sevinçlerle, dünyevi saadetlerle her zaman neşeli ve bahtiyar olsun!”

(96) ögrünçülüg kıl-: Mutlu kılmak.

(96a) urı ogul küseser bultuñ. ed tavar tileser bultuñ. tapdıñ ig agrıg ketdi. könek yasgaç basuşdı. köñülüñin ögrünçlüg kılğul (Kör 13). “Erkek çocuk istesen buldun. Mal mülk dilesen elde ettin. Hastalığın gitti. Kırba ve hamur tahtası tıka basa doldu. Gönlünü mutlu kıl.”

(97) ögrünçülüg köñüllüg bol-: Gönlü neşeli olmak.

(97a) kim kayu tınlıg artuğ küçlüg övkeçi erser kuanşı im pusar atın atasar övkesi korayur, ögrünçülüg köñüllüg bolur (KP 65). “Herhangi bir canlı varlığın öfkesi kuvvetlenirse (ve bu canlı varlık da) Kuanşı İm Pusar adını anarsa öfkesi azalır, gönlü neşeli olur.”

(98) ögün- sevin-: Sevinmek.

(98a) éltériş kaganka tun yégen éркиn tolku éltidim ır kaçan aygıl başa ögünü sevini barıñ (Çoy 4). “Éltériş Hakana, Tun Yeğen irkin tamamıyla ulaştırdım. Bana şarkı söyleyerek, sevinçle, mutlulukla gidin!”

(99) ögür- sevin-: Sevinmek.

(99a) kaltı anta tegdükte inisi birle kavıştı. iki kadaş isen tükel kavışığ öpüştü kuçuştı ıglaştı. ötrü sıktaştılar yine ögürdiler sevintiler (Edg 139). “Oraya ulaştığımda küçük kardeşimle kavuştum. İki kardeş sağ salım kavuşup öpüştü, kucaklaştı (ve) ağlaştı. Sonra hiçkıraca hiçkıraca ağladılar ve sevindiler.”

“Sevinç” duygusu temelinde sevinmek, mutlu olmak, neşeli olmak gibi anlamlara gelen fiiller Eski Türkçe döneminde farklı şekillerde kullanılmış olan duygu fiilleridir. Söz gelimi elleri ile avını yakalayan hanlarını gören askerlerin *ögirmesi* (91a), birbirine kavuşan kardeşlerin *ögürüp sevinmesi* (99a), Kuanşi İm Pular’ın adı ananların gönlünün neşe ile dolması (97a), kötü kalpli Dantipali’nin başkalarını öldürünce sevinç duyması (93a) gibi uzamsal olmayan bu ruh durumu değişikliğini ifade eden fiiller duygu fiillerine örnek teşkil etmektedir. Ayrıca, “mutlu kıl-” eylemi (96), eyleyenin bir başkasında mutluluk duygusu uyandırması anlamına gelmekte ve bu anlamıyla fiziksel bir harekete ihtiyaç duyulmaktadır. Fakat bu eylem, ilgili bağlamında dönüşlü bir şekilde kullanıldığından (kişinin kendi gönlünü mutlu kılması) duygu fiili kimliği kazanmıştır. Eğer özne, bir başkasını mutlu etmek yönelimiyle eylemini gerçekleştirecekse hareketin uzamsal olma durumu söz konusu olabilmektedir. Bu gibi durumlarda uzamsal olan bir hareketi karşılayan aynı fiil, mental fiil kategorisinden çıkarılmalıdır. Ancak öznenin mutlu olması, kendi iç dünyasında yaşadığı bir ruh değişimi / duygu durumu olduğundan bu hareketliliği ifade eden fiil(ler) duygu fiili olarak nitelendirilebilir.

(100) ökün-: Pişman olmak.

(100a) Türk budun ertün, ökün! küregünün için igidmiş bilge kağanın ertmiş barmış edgü iline kentü yağıldı (KT D23). “Türk milleti vazgeç, pişman ol! Disiplinsizliğinden dolayı beslemiş olan bilgili kağanınla hür ve müstakil iyi iline karşı kendin hata ettin.” **(100b) teñri nomun sözleser biligsizin utru üznedimiz erser, nomug törög yadrumatın tıdımız erser, teñrim amtı ökünür biz, yazokda boşunu ötünür biz manastar hirza (Hua 114).** “(Onlar) tanrının öğretilerini söylediklerinde akılsızca karşı çıktysak; öğretinin ve yasaların yayılmasını engellediysek; tanrım şimdi pişmanlığımızı bildirir, günahlarımızdan bağışlanmayı dileriz.” **(100c) öküş sözlegende ökünge telim / tilin beklegende ökünmiş kamı (AH 143, 144).** “Çok konuşanlar arasında pişman olan çoktur, dilini muhafaza altında bulunduranlardan pişman olan kim var?”

(101) ökünç bol-: Pişman olmak.

(101a) kerek boldı emdi bu kılmış tapuğ / ökünç boldı kalmış isizlik kamuğ (KB 1362). “Şimdi bana yapılmış ibadetler gerekir; yapılmış kötülüklerin hepsi ancak pişmanlık getirir.”

(102) ökünç bolma-: Pişman olmamak.

(102a) sözüñ saqnı sözle saqnıç kelmegey / yawa kılma öd kün ökünç bolmagay (KB 4552). “Sözünü düşünerek söyle, sana keder gelmez; hayatını boşuna geçirme, pişman olmazsın.”

(103) ökünç bul-: Pişman olmak.

(103a) bularığ kodup sen berü kelse sen / ol işler buzulğay ökünç bulğa sen (KB 5736). “Sen bunları bırakıp buraya gelirsen bütün işler bozulur, sen de pişman olursun.”

(104) ökünç kel-: Pişmanlık duymak, özüne pişmanlık gelmek.

(104a) katıg kızle razıy kişi bilmesün / sözünjdin özüne ökünç kelmesün / kamug yaşru işiñ bolup aşkara / bu körgeñ eşitgeñ saña külmesün (AH 170). “Sırrını iyi sakla, kimse bilmesin, sözünden kendine pişmanlık gelmesin. Bütün gizli işlerin aşikâr olup görenler ve duyanlar sana gülmesin.”

(105) ökünç kıl-: Pişman olmak.

(105a) sözün kıyguçı begke tutma umunç / tiriglik tava bolğa kılğay ökünç (KB 2013). “Sözünde durmayan beye ümit bağlama, ömrün boşa geçer ve pişman olursun.”

(106) ökünçlüg bol-: Pişman olmak.

(106a) ökünçlük bolur tutşı övke işi / yazıklıg bolur işte buşsa kişi (KB 324). “Öfkeyle kalkan pişmanlıkla oturur, kişi hiddetlenince işinde yanılır.”

(107) ökünçtin ülüş al-: Pişmanlıktan hisse almak.

(107a) bahıl tirdi zer sim haramdın öküş / vebal kötrü bardı özele söküş / ülüş boldu malı kişiler ara / bahıl aldı anda ökünçtin ülüş (AH 244). “Hasis, haram ile çok altın ve gümüş topladı. Vebal yüklenerek ve üstelik bir de söğüş alarak gitti. Onun malı başkaları arasında pay edildi, hasis bunda yalnız pişmanlıktan hisse aldı.”

(108) ökünme-: Pişman olmamak.

(108a) biliglig kişi kör bilür iş ödin / bilip iter işni ökünmez kidin / kamug türlüg işte biligsiz oñ / ökünç ol angar yok oñ anda adın (AH 113-116). “Bilgili adam her işin zamanını bilir, işini bilerek yapar ve sonra pişman olmaz; her işte bilgisizin kısmeti pişmanlıktır ve ona bundan başka bir kısmet yoktur.”

Sözlük'te (2011: 1929) “yapılan bir işin yanlış veya uygunsuz sonuç verdiğini anlayarak üzülmek” anlamına gelen *pişman olmak* içerisinde hem idrak hem de duygu süreçlerini barındırmaktadır. Eylemdeki hatayı anlama kısmı idrak sürecinde gerçekleşirken anladıktan sonra üzülmeye kısmı, pişmanlık duygusunun açığa çıktığı kısım olarak mental sürecin duygu aşamasında cereyan eder. Clauson'da (1972: 111), Caferoğlu'nda (1968: 149) ve DLT'de (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 99) pişman olmanın Eski Türkçe dönemindeki karşılığı olarak tespit edilen “ökün-” ve onun türevleri; Orhun, Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinin hepsinde tanıklanmıştır. Ayrıca söz konusu fiil Harezmi ve Kıpçak Türkçesi dönemlerinden sonra kullanımdan düşmüştür (Demirci, 2016: 440).

(109) övke kel-: Öfkelenmek, öfkesi kabarmak.

(109a) ...Dantıpalı élig altun öñlüg sıgunnuñ ötügin tıñlagalı unamatın közinke karakıña kan koduluo kıñ közin sıgun tapa körüp övkesi gelip anıñ ara aguluk yılan tiliñe ağısıtı yalınlayu turur yitti kılıçın tartıp altı. (Dan 678/20). “...Dantıpalı, altın renkli geyiğın ricasını dinlemeye muvaffık olmadan, gözüne (ve) göz bebeklerine kan dolup, şaşu gözüyle geyiğe doğru bakıp, öfkesi kabarıp; bu sırada zehirli yılan diline benzeyen parlayıp duran keskin kılıcını çekip (eline) aldı. (109b) buşı bolsa yalñuk biligsiz bolur / kalı övke kelse ukuşsuz kılır (KB 334) “İnsan hiddetlenirse bilgisizce hareket eder, öfkelenirse öfke onu akılsız kılar”

(110) övke özdin yırat-: Öfkeyi kendinden uzaklaştırmak, sakinleşmek.

(110a) ukuşluğ keç er övke özdin yırat / biliglig beg er buşma edğü kıl at (KB 322). “Ey akıllı yiğit, öfkeyi kendinden uzaklaştır; ey bilgili bey yiğit, hiddetlenme ve iyi ad kazan.”

(111) övkele-: Öfkelenmek, sinirlenmek, kızmak.

(111a) saña kim tegürdi maña ay bu küç / ya kim övkeledi ya kim kıldı öç (KB 6310). “Bana söyle, seni kim bu sıkıntıya düşürdü; kim sana kızdı veya kim sana kin bağladı.”

(112) övkeleme- bulganma- : Öfkelenmemek.

(112a) ürük amal nırvanığ bulurlar ödsüz qolusuz övkelemez bulganmazlar kopqamağ tınlıqlarığ emgetmeksiz saqınç saqınğuçı bolurlar (MS 59/14). “Uzun ve sakin Nirvana’yı bulurlar. Vakitli vakitsiz öfkelenip, sinirlenmezler. Bütün yaratıklara acı vermemeyi düşünürler.”

(113) övkelig bol-: Öfkeli olmak, öfkelenmek.

(113a) kalı bolsa begler buşup övkelig / yakın turma anda ay kılkı silig (KB 780). “Eğer beyler hiddetlenir ve öfkeli olurlarsa, ey halim selim insan, onlara yakın durma.”

Öfke duygusu, Eski Türkçe döneminde “öfke”den türemiş fiiller, “öfke” ismi ile birleşmiş yapılar ve ikilemeler ile karşılanmıştır. Söz konusu duygunun fiziksel bir tepki ile açığa çıkması durumunda hareketteki uzamsallık kaybolmaktadır. Dolayısıyla bağlamlarda dikkat edilen husus, duygunun uzamsal olmayan durumlarının ifade edilmesidir. Bağlamlarda Dantıpalı öfkelenmekten sonra fiziksel bir tepki olarak kılıcını eline almakta (109), beyler öfkeli olduğunda onların yakınında durulmamaları öğütlenmekte (113a), öfkelenildiğinde “öfke”nin kişiye akılsız hareketlerde bulduracağı bildirilmekte (109b), beylerin öfkeyi kendilerinden uzaklaştırmaları gerektiği (110a), hatta Nirvana’ya ulaşanların da hiç öfkelenmediği müjdelenmektedir (112a). Bu duygunun olası fiziksel çıktılarında kaçınılması Eski Türkçe metinlerinde sıkça öğütlenirken duygunun kişide mental bir durum değişikliği yarattığı göz önüne alındığında uzamsal da olmayan ilgili fiiller duygu fiilinin kategorisine girmektedir.

(114) rahat tur-: Rahatlamak, müsterih olmak.

(114a) bu samış tapuğ barça taat turur / bu taat bile barça rahat turur (KB 3241). “Bu sayılan hizmetler birer ibadettir; bunları yerine getiren herkes müsterih olabilir.”

(115) saķınç kılma-: Endişe etmemek.

(115a) maņa erse emdi bu kađđu saķınç / saķınç kılma kılğıl sen emdi sewinç (KB 1241). “Bu kaygı ve endişe benim içinse, hiç endişe etme; aksine sevin.”

(116) saķınçlıđ busuşluğ bol-: Endişeli ve dertli olmak.

(116a)...birle kelmişlerin körüp ertinü saķınçlıđ busuşluğ bolup köñül(inte) inçe saķınçı boltı (MS 99/19). “...ile geldiklerini görüp fevkalade endişeli ve dertli olup gönlünde şöyle bir düşünce belirdi.”

İbadetleri yerine getiren kişi endişeden kurtulur, kaygı taşımaz, müsterih olur, rahatlar (114a). Ölmek üzere olan Ay-Toldı oğlunu geride bıraktığı için, dünyayı ve devleti arkasında bıraktığı için üzüntülüdür, endişelidir fakat her yaratılan gibi gelecekte oğlu da ölecektir; Ay-Toldı merhametli ve cömert bir şekilde bu dünyadan göçecektir ve onu yaratan tanrı ondan daha merhametli olduğu için babanın endişelenmesi gerekmemektedir (115a). Endişeli olmak veya olmamak, kederlenmemek, müsterih olmak bağlamlarda görüldüğu üzere uzamsal olmayan özneye ait duygu durumlarıdır. Bu ruh durumlarını ifade eden kullanılan fiiller ise duygu fiilleridir.

(117) sev-: Sevmek.

(117a) tigin inçe tip ötünti kañım kutı meni sever mü siz. kañı ilig inçe tip yarlıkadı amrak ögüküm sini inçe sever men avadanķı yinçü monçuk teg. (Edg 15). “Şehzade şöyle arz etti: Devletli babam, beni sever misiniz? Han babası şöyle buyurdu: Sevgili yavrum seni o kadar çok seviyorum ki mücevher kutusundaki inci boncuk gibi.” *(117b) sini teg telim beg keçürdi sewip / saņa ma anundi keçürgey iwip (KB 5134).* “Senin gibi birçok beyi sevdi ve sonunda onlardan yüz çevirdi; şimdi senin için hazırlandı fakat seni de çabuk bırakacak.”

(118) sev- amra-: Sevmek.

(118a) ol işiler sigiriyü tegip bars ağzında kençkiyesin suçulu alsar balığ kanlığ yinliğ kençkiyesin iki emiği ikin ara kuçup sever amrayur erser... (MS 33/22). “Bu kadın seğirterek varıp kaplanın ağzından yavrucuğunu çekip alsa; yaralı, üstü başı kan içinde olan yavrucuğunu bağrına basıp sevse...”

(119) sev- tapla-: Sevmek.

(119a) antada basa şakimuni teñri teñrisi burkanığ bir körmişke baķşım siz tip yinçürü yükünüp sewip taplap toyın bolup vzanpat edgüsiñe tegdi (MS 56/12). “Bundan sonra Şakyamuni’yi,

Tanrılar Tanrısı Burkan'ı bir defa görmekle 'Siz üstadımsınız!' diye secdeye vararak sever ve kabullenir, Rahip olup upasanpada şerefine nail oldu."

(120) sevin-: Sevinmek.

(120a) ol luu kanı ertinü sevinti süzülti inçe tip tidi ne kergek boltı kim ança emgenip bu yirke keltiniz (Edg 129). "Ejder Hanı fevkalade sevindi, (Şehzade'nin anlattıklarına) kani oldu (ve) şöyle dedi: Ne lazım oldu da bunca eziyet çekip buraya (kadar) geldiniz?" *(120b) şahım medhi birle bezeyin kitab / okıglı kişiniñ sevinün canı (AH 44).* "Kitabı şahımın mehdi ile süsleyeyim ki okuyan adamın içi açılısın (sevinisin)"

(121) sevinç bol-: Sevinmek.

(121a) özlüg öliürmekde ögrünç sevinç boltokda ol alku edgü törülerke çıgay yavgan köñüllük dantıpalı élig adınlarığ öliürser anı üze artokrak sevinür erti (Dan 597/13). "Canlı öldürmekten büyük zevk aldıklarından, o bütün iyi (ve) güzel alışkanlıklarından yoksunmuş. Kötü kalpli Hükümdar Dantıpalı başkalarını öldürürse bu (yaptığından) oldukça fazla sevinç duymuş." *(121b) kalı edgü tutsa bu begler kılinç / kamuğ edgü ilke bolur miñ sevinç (KB 5225).* "Eğer bu beyler iyi hareket ederlerse bütün memleket bin türlü sevinçle dolar."

(122) sevinç bul-: Sevinmek.

(122a) yana yığlasa tüşte körse sakınç / erej birle awnur bulur miñ sevinç (KB 6026). "Eğer biri düşünde ağlar ve keder görürse o kişi rahatlık içinde avunur, bin türlü sevinç bulur."

(123) sevinçin tolu tut-: Sevincini dolu tutmak, sevincini sürdürmek.

(123a) sewerin esen tut yağısın kötür / sevinçin tolu tut sakınçın kotur (KB 117). "Onun sevdiğini esen tut, düşmanını ortadan kaldır; sevincini dolu tut, kederini yok et."

(124) sevinçke tuş-: Sevince düşmek.

(124a) öger atın ündep ünin türtüşüp / küwenç birle awnur sevinçke tuşup (KB 95). "Ötüşleriyle yarış ederek adını anıp sevinç ve huzur içinde onu överler"

(125) sevinçlig bol-: Sevinmek.

(125a) şeker teg süçiyü barır ol kişi / sevinçlig bolur anda yazlur kaçı (KB 813). "O kişi benden şeker gibi tatlı tatlı ayrılır; sevinir ve yüzü güler."

(126) sevinme-: Sevinmemek.

(126a) sevinme ked artuğ erejlig kişi / bolur ahır emgek erejke yuşı (KB 2938). "Ey huzur içinde yaşayan kişi, buna fazla sevinme; sonunda huzuru zahmet takip eder."

(127) sevme-: Sevmemek.

(127a) yime kañı oğul kılınçı yavlağ için sevmez erti. (Edg 88). “Ancak babası, oğlu kötü ahlaklı olduğu için onu sevmezdi.” (127b) sevgilini sevmez keyik teğ kaçır / kaçığığa yapçur adağın kaçır (KB 401). “Seveni sevmez, ondan geyik gibi kaçır; kaçana yapışır, onun ayağına sarılır.”

(128) sevme- amrama-: Sevmemek.

(128a) kim ilkide kişi etüzinte erken burkanağ bursñ kuvrağı birle sevmez amramaz erser nomçı bilgelerig nomlayı olurur körüp işidigse...rup yorıp barguçı... (MS 70/29). “Vaktiyle insanlar âleminde iken Burkan’ı ve cemaatini sevmediğinden, hâkim vaizleri, vaaz ederken gördüğü hâlde işitmek iste(mediğinden) yürüyüp varır.”

“Sevgi” duygusunun ifadesinde ikileme yapısında (118, 119, 128), isim+yardımcı fiil kuruluşlu (121, 122, 123, 124, 125) birçok mental fiil tespit edilmiştir. Sevgi duygusunun kişide yarattığı ruh durumu değişikliğinin yaşanması kadar yaşanmaması da (126, 128, 128) zihinde oluşmaktadır.

(129) sezin-: Şüphelenmek.

(129a) eşidtim mahasatvenñ tsuyurkayı sözlemiş çın savın teminkeye körmişte, torok küçsüz aç barsıg, aç emgekke egirtip enükin tegeli kılmuşın, anın sezindim inimke etözün titti erki mü tep (Açp 327). “Ben Mahasattva’nın merhametle söylediği samimi sözünü (işittim), demincecik gördüğünde (o) zayıf, güçsüz aç kaplanı; açlık eziyeti çekip yavrusunu yemek üzere olduğunu; onun için şüphelendim kardeşimden (ki kardeşim) vücudunu feda etmiş midir diye.”

(130) sizik kıl-: Şüphelenmek.

(130a) netegin tartıp munı sizik kılı aña sizinür sizler (Üçi 110b9). “Nasıl bunu çekip ona şüphe hâsil ederek bir olduğundan (veya) çok olduğundan şüphelenirsiniz”

(131) sizik kılma-: Şüphelenmemek.

(131a) bu bodisvt soğançığ ünlüg titir ezrua ünlüg titir taluy ünlüg titir yirtinçüde yigedmiş ünlüg titir. anı için turkaru atamış kergek atamış sayu sizik kılmanlar. emgekte ara kirmegey tip kuanşi im pusar büyü biligin alkanı körür (KP 206). “Bu bodhisattva tatlı seslidir, brahma seslidir, deniz seslidir, dünyada en üstün seslidir. Bu yüzden durmadan (adının) anılması gerektir. Her anılışında ızdıraplarımız arasına girmeyecek diye şüphelenmeyin. Kuanşi im pusar tabiatüstü bilgisi ile hepsini görür, bilir.”

(132) sizik tutma-: Şüphelenmemek.

(132a) barır men muñar sen sizik tutmağıl / toğuşlı kim ölmez tise bütmeğil (KB 1090). “Ben gidiyorum, bundan şüphen olmasın, doğan birinin ölmeyeceğini söylerlerse, inanma.”

(133) sizin-: Şüphelenmek.

(133a) netegin tartıp munı sizik kılu aña sizinür sizler (Üçi 110b9). “Nasıl bunu çekip ona şüphe hâsıl ederek bir olduğundan (veya) çok olduğundan şüphelenirsiniz”

(134) sizingeli bol-: Şüphelenmek.

(134a) vasubandu bahşınıñ savın bilip öçmek çinkirtü töz üze bar tigüçi anın sizik turğurup sözlemiş ol. bilip öçmek taķı oķ yoķ erip çinkirtü söz üze netegin bolğay ikileyü sizingeli bulurun bilig bulurun üküş üg tip (Üçi 110b2-3). “Vasubadhu Hoca'nın ‘Bilip sönme hakiki gerçek kök ile vardır.’ dediği hususu kabul ve tasdik etmemiş olduğu için bu yüzden şüphe uydurup uyandırıp şöyle söylemiştir: Bilip sönme dahi kesinlikle hakiki gerçek kök ile yok olup ‘Biri bulur (veya) çoğu bulur.’ şeklinde nasıl yeniden şüphelenebilir?”

(135) sizingülük bol-: Şüphelenmek.

(135a) neçe aşnu aķıǵlıǵı yorgüte öñi kiterü tüketser yme amtı aķıǵsızıǵ yorgüte tutuldurmasar sizinmiş için sizingülük bolğay sudurandiki nikaylıǵlar sözlegüçi öñ birle birikip yomdarı aķıǵlıǵ aķıǵsız ermiş (Üçi 97b3). “Her ne kadar daha önce Asravalıyı izah ederken (yol gerçeğini) tamamen çıkartsa da, şimdi Asravasızı izah ederken alıkoymasa, Sautrantika okuluna mensup olanların söylediği (yol gerçeği) renk (rüpa) ile birleşerek toplu olarak Asravalı ve Asravasız imiş diye şüphelendiğinden şüphelenilecek bir şey olacak.”

(136) sizinme-: Şüphelenmemek.

(136a) sizinmedim erdi kör odğurmuşıǵ / oķıp kelmeğüsin er erdi bışıǵ (KB 3882). “Odgurmuş’un davet edilince geleceğinden hiç şüphe etmemiştim; o olgun bir insandı.”

“Şüphe” duygusu, içerisinde kararsızlık, merak, endişe, yer yer telaş gibi farklı ruh durumlarını barındıran bir psikolojik durumdur. Kardeşinin aç kaplan için kendini feda etmiş olabileceğinden şüphelenen özne (129a) aslında kardeşinin durumunu merak da etmekte, onun için kaygılanmakta, endişe duymaktadır. Bir konunun doğruluğu konusunda şüphelenen Vasabuhu Hoca'nın (136a) aslında aynı konuda kararsız olduğu, tam bilgiye ulaşma merakıyla şüphe duygusuyla yaklaştığı söylenebilir. Odgurmuş’un davet edilince geleceği konusunda şüphe duyulmamasına (138a) sebep olarak o konuda öznenin içerisinde Odgurmuş’un gelip gelmemesi ile ilgili bir merak ya da endişe bulunmaması olduğu düşünülebilir. İçerisinde farklı duygu durumlarını da barındırdığı düşünülen “şüphe” ve hareketini ifade eden fiiller, uzamsal olmamaları sebebiyle duygu fiili olarak nitelendirilebilir.

(137) şaş-: Şaşmak.

(137a) meniñ süm üç... bir... beş yüz kedimlig yadag bir éki şaşıp kelti küñüm kulum bodunug teñri yér anta ayu bérdi anta sançdım (Şin G9). “Benim ordum üç... bir... beş yüz zırlı yaya

askerden birkaçı şaşırıp (geri) geldi. Kutsal güçlerin, göğün ve yerin buyruğuyla onları cariyeye ve köle yaptım. Orada mızrakladım.”

(138) tañ erme-: Şaşırılmamak, hayret etmemek.

(138a) ölümke tañ ermez toğuglı ölür / toğuglı ölür kör kara yir bolur (KB 1545). “Ölüme hayret edilmez her doğan ölür, doğan ölür ve kara toprak olur.”

(139) tañırka-: Şaşırılmak.

(139a) ilig aydı keldür maña ay sözün / negüni tañırkadı emdi özün (KB 785). “Hükümdar dedi ki: Bana söyle bakayım, şimdi nedir şaşırdığın?”

(140) tañla-: Şaşmak, hayran kalmak.

(140a) tiğın körklerin tañlap sizler luular kanı künçüyü mu sizler ayıtsar biz ordu kapağ küzetçi biz tıp tidiler (Edg 119). “Şehzade (cariyelerin) güzelliğine hayran kalarak ‘Siz Ejderler Hanı’nın eşleri misiniz?’ (diye) sorunca; (onlar da) ‘Biz saray kapıcısıyız.’ dediler.” *(140b) saña sözledim men sözün tıñladım / közün yumduñ erse özüm tañladım (KB 648).* “Sana söz söyledim, senin sözünü dinledim, sen gözünü yumunca şaşırıp kaldım.”

Hazırlıksız yakalanan veya kırılabilirlik hissedilen özünde gerçekleşen bir duygu durumu değişikliği olan şaşırma, kişiye beklenmeyen uyarılarla ilgili verebilecek tepkileri öğreten bir duygudur. Şaşırma duygusu hem kişinin kendisine hem de çevresindekilere “gözünü aç ve bu beklenmeyen uyarana neyin yol açtığını anla” mesajı vermektedir (Bolak Boratav vd., 2011: 93). Bu bağlamda, askerlerden birkaçının savaşta karşılarında orduyu gördüklerinde (137a), şehzadenin ejderhanın saray kapıcıları olan cariyelerin güzelliklerini gördüğünde (140a) öznelere yaşadığı olağandışı durumlarda hissedilen duygu, “şaşkınlık” duygusudur. Bu duyguyu ifade için kullanılan “tañ” kelimesi için DLT’de “şaşırtıcı şey”, “tañla-” fiili için de “şaşırmak” anlamı verilir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 491; 514). “Tañ” ismi ve ondan türeyen “tañla-, tañırka-, tañ er- ile “şaş-” fiilleri ilgili duygunun zihinde gerçekleştiği sürece vurgu yapan duygu fiilleri olarak nitelendirilebilir.

(141) tapsula-: Çekememek, kıskanmak.

(141a) seniñde kiçiğın saña tapsula / tilemegey edgün tepizlik bile (KB 4250). “Senden küçükler seni kıskanırlar, çekememezlik yüzünden senin iyiliğini istemezler.”

(142) tepse-: Çekememek, kıskanmak.

(142a) seniñde uluğın sini tepsegey / uçuz bolğa özün ökünçler yigey (KB 4248). “Senden büyükler seni çekemezler, sen de itibardan düşer ve pişman olursun.”

(143) tepseme-: Kıskanmamak.

(143a) katıqlan sen emdi ay köhlüm küni / kişig tepsemegil yoruğil köni (KB 4252). “Ey gönlümün güneşi, sen şimdi insanları kıskanmamaya ve doğruluktan ayrılmamaya çalış.”

Sözlük'te kıskanma duygusu “bir kimse bir üstünlük gösterdiğinde veya sevilen birisinin, başkası ile ilgilendiği kanısına varıldığında takınılan olumsuz tutum, güncülük, hasetçilik, hasetlik, hasutluk” olarak tanımlanır (2011: 1424). Kıskançlık duygusu sebebiyle yaşça küçüklerin kendisini *tapsulaması* (141), aynı duygu ile yaşça büyüklerin de *tepsemesi* (142a), Ögdülmüş tarafından verilen öğütle *tepseme* duygusunun yaşanmaması gerekliliği (143a) gibi bağlamlarda kıskançlık duygusu farklı fiillerle işaretlenmiştir. DLT'de (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 468), Clauson'da (1972: 448) “kıskanmak” anlamı verilen “teps-/-tepze-” fiili ile “tapsula-” fiilleri ilgili duygu durumunu karşılayan duygu fiilleridir.

(144) uyad-: Utanmak.

(144a) içip yatmış er teg udıp odlu keldim / özüüm yolda azmış bayatka uyadtım (KB 6540). “İçip yatmış adam gibi uyuyup da uyanınca yoldan çıkmış olduğumun farkına vardım, Tanrıdan utandım.”

Söz konusu fiil (144) için DLT'de (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 104) ve Caferoğlu'nda (1968: 269) “utanmak” anlamı verilmiştir. Utanmak, *Sözlük*'te (2011: 2423) “onursuz sayılacak veya gülünç olacak bir duruma düşmekten üzüntü duymak, mahcup olmak” olarak izah edilmiştir. Bağlamında kendini yoldan çıkmış bir vaziyette bulan öznenin tanrıdan utanması aktarılırken bu fiil kullanılmış ve içerisinde üzüntü ve güven kırılması gibi farklı duyguları barındıran utanç duygusunun ifade edildiği bu fiil duygu fiili olarak düşünülmüştür.

(145) vudd birle tol-: (Gönül) sevgiyle dolmak.

(145a) anıj vuddı birle köjüller tolup / anıj yadı birle ajun tolsu tip (AH 73) “Gönüller onun sevgisi ile ve dünya onun yadı ile dolsun.”

Arapça kökenli “vudd (ved)” ismi, Kubbealtı Lugati'nde (Ayverdi, 2011: 1312) “sevgi, muhabbet, vedat” olarak açıklanmıştır. Dâd İspehsâlâr Bey için yazılan AH'yi okuyanların gönüllerinin Bey'in sevgisi ile dolması ve gelecekte de Bey'in adının hatırlanması konusunun ifade edildiği mısralarda (145a) “vudd” ismi, “birle” vasıta edatı ve “tol-” yardımcı fiili ile birleşmesiyle bir duygu fiili olarak tespit edilmiştir.

(146) yarunġu bol-: Mutluluk duymak.

(146a) kısa tutsa oġlın kör edġü bolur / atası anası yarunġu bolur (KB 1219). “Baba oġlunu sıkı bir terbiye altında yetiştirirse anası ve babası bundan dolayı mutluluk duyar.”

Clauson “ışıldamak, aydınlanmak (to be or become bright, to shine)” anlamındaki “yaru-” fiilinin “ya-” kökünden gelebileceğini söyledikten sonra “köñli yarıyu başladı”, “mutlu oldu (was gladdened)” örneğini de vermiştir (1972: 956). Bağlamdan da anlaşılacağı gibi ailenin çocuġu sıkı bir terbiye altında yetiştirdiğinde hissedecekleri duygunun karşılığı olarak “yarunġu bol-” birleşik fiili ile “mutluluk” duygusunun yaşanılacağı anlatılmıştır. Duyulan mutluluğun ifadesindeki birleşik fiil grubu uzamsal olmayan “mutlu olma” hareketini karşıladığından dolayı duygu fiili olarak nitelendirilebilir.

(147) yirinçig bol-: İğrenç olmak, tiksinti vermek.

(147a) kamuġ esl, neñler irinçig bolur / irinçig yüki kör yirinçig bolur (KB 687). “Bütün eskimiş şeyler yıpranmış olur, yıpranmış şeylere katlanmak sıkıntı ve tiksinti verir.”

(148) yirinçülüg bol-: Kötü olmak, iğrenç olmak.

(148a) virutak ilig beg basa basa şakilaraġ uymaġ adaġ asra kılmak savlaraġ sözlemişiñe altı katunlar yirinçülüg bolup tod tolı savın utrunlılar (MS 5/5) . “Hükümdar Virüdhaka çok sonra Şakyaları yenmek, ayak altına almak gibi sözler sarf ettiğinden dolayı altı kraliçe kötü olup fena sözlerle birbirlerine karşı geldiler.”

(149) yiringü-: İğrenmek, tiksirmek.

(149a) ... bu ki urılar badarı bramanıġ ikidin yolayı tuta ilitdiler anta ötrü badarı braman kentü egrilmiş bükülmüş etüzin körüp köñülü yiringüyü inçe tip ançama yarasınçig otun. (MS 12/38). “... bu iki oġul Badhari Brahman’ı her iki taraftan yolunu keserek tuttular ve götürdüler. Bundan sonra Badhari Brahman kendisinin eğrilmiş, bükülmüş vücudu ile görüp gönü bulanarak şöyle dedi: ‘Ne kadar iğrenç ve kabasın...’”

DLT’de (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 427) “iğrenmek” anlamına gelen “yir-” fiili, bağlamlarda herhangi bir olguyu kötü, iğrenç vs. bularak ondan uzak durma duygusunun karşılığı olarak tespit edilmiştir. Bu fiille kurulan türemiş (149) ya da birleşik fiiller (147, 148) kişide uyanan “iğrenme” duygusunun dildeki tezahürü olarak bu çalışmada duygu fiilleri kapsamına alınmıştır.

Eski Türkçe metinlerinde endişe, heyecan, hüzün, iç daralması/ferahlaması, kaygı, keder, kınama, kıskançlık, korku, memnuniyet, nefret, öfke, pişmanlık, sevgi, şaşkınlık, şüphe, teessüf,

tiksinti, utanç, üzüntü, yakınlık gibi duyguları ifadede kullanılan 140 farklı duygu fiili tespit edilmiştir. Söz konusu fiiller, anlamları ve fiillerin kullanıldığı metinler şu şekildedir:

Tablo 12: Eski Türkçede Duygu Fiilleri

	Mental Fiil	Anlamı	Kullanıldığı Metin
(10)	<i>açıg kel-</i>	Acımak, keder gelmek, üzölmek	Açp
(11)	<i>aqla-</i>	Hazzetmemek, kötölemek, reddetmek, nefret etmek	Edg, MS
(12)	<i>amra-</i>	Sevmek	MS
(13)	<i>amraq bol-</i>	Sevmek, sevilme	KP
(14)	<i>amrama-</i>	Sevmemek	MS
(15)	<i>amran-</i>	Sevmek	Üçi
(16)	<i>amrul-</i>	Müsterih olmak	KB
(17)	<i>ayın-</i>	Kokmak	MS
(18)	<i>ayınma-</i>	Korkmamak	Irk
(19)	<i>beliyle-</i>	Korkmak	Açp, Dan, KB
(20)	<i>bulgan-</i>	Öfkelenmek	Caş
(21)	<i>busrul-</i>	Kederlenmek, üzölmek.	Açb
(22)	<i>busan-</i>	Kederlenmek, üzölmek	Açb, Edg
(23)	<i>busanma-</i>	Kederlenmemek	Edg
(24)	<i>busurkan-</i>	Endişelenmek, kederlenmek	Açb
(25)	<i>busuşluğ bol-</i>	Kederlenmek	Edg,Irk
(26)	<i>busuşluğ kadğuluğ bol-</i>	Kederli ve kaygılı olmak, üzölmek	Edg
(27)	<i>busuşluğ kadğuluğ tur-</i>	Kederli ve kaygılı olmak, üzölmek	Kör
(28)	<i>buş-</i>	Hiddetlenmek	AH, KB
(29)	<i>buşı bol-</i>	Hiddetlenmek, hiddetli olmak	KB
(30)	<i>buşı bolma-</i>	Hiddetlenmemek, hiddetli olmamak	KB
(31)	<i>buşma-</i>	Hiddetlenmemek	KB
(32)	<i>buşrul-</i>	Kederlenmek	Açb
(33)	<i>emgeklig busuşluğ bolma-</i>	Dertlenip tasalanmamak	MS
(34)	<i>eş-</i>	Şaşmak	KB
(35)	<i>esirke-</i>	Teessüf etmek	KB
(36)	<i>eymen-/ayman- (I)</i>	Utanmak, çekinmek	KB

Tablo 12: (Devamı)

	Mental Fiil	Anlamı	Kullanıldığı Metin
(37)	<i>eymen-/ayman- (II)</i>	Korkmak	KB, MS
(38)	<i>ir- kına-</i>	Yermek, kınamak	Üçi
(39)	<i>irik-</i>	Sıkılmak bıkmak	KB
(40)	<i>isin-</i>	Isınmak, yakınlık hissetmek	KB
(41)	<i>iy- tay-</i>	Sıkılmak, çekinmek	MS
(42)	<i>kadğurma-</i>	Kaygılanmamak	KB
(43)	<i>korç-</i>	Korkmak	Açp, Caş, Edg, Irk, KB, MS, TY
(44)	<i>korçma-</i>	Korkmamak	Caş, Edg, Hua, Irk, KB, MS, Ong, TY
(45)	<i>korçu tur-</i>	Korku duymak	KB
(46)	<i>könle otun ut</i>	Yüreği dağlamak	KB
(47)	<i>könli arta(t)-</i>	Gönlü bozmak, maneviyatı bozmak	MS, KB
(48)	<i>könli egirt-</i>	Gönlü (hüzünle) dolmak	Açp
(49)	<i>könli edgü bol-</i>	Gönlü iyi olmak	KB
(50)	<i>könli katıg tut-</i>	Gönlü sıkıntı kaplamak	KB
(51)	<i>könli korçlık bol-</i>	Gönlü korku dolmak	KB
(52)	<i>könli tiril-</i>	Gönlü huzura kavuşmak	KB
(53)	<i>könli yirin-</i>	Gönlü yaralanmak	Edg, MS
(54)	<i>könlü açıl-</i>	Gönlü açılmak, ferahlamak, sevinmek	KB
(55)	<i>könül ba-</i>	Gönül bağlamak, içtenlikle sevmek, çok sevmek, severek bağlanmak	AH, KB
(56)	<i>könül bama-</i>	Gönül bağlamamak, sevmemek	KB
(57)	<i>könül bir-</i>	Gönül vermek, sevmek	KB
(58)	<i>könül birme-</i>	Gönül vermemek, sevmemek	KB
(59)	<i>könül bütün bol-</i>	Gönül inançla dolmak, içi rahat etmek	KB
(60)	<i>könül çökürme-</i>	Gönlünü çökermemek, gönlünü ferah tutmak	KB
(61)	<i>könül içinte oot kir-</i>	Gönül içine ateş düşmek	Kör
(62)	<i>könül komı-</i>	Gönlü heyecanlanmak	KB
(63)	<i>könül komıt-</i>	Gönlü heyecanlanmak	KB
(64)	<i>könül köni tut-</i>	Gönlü ferah tutmak	KB
(65)	<i>könül kötür-</i>	Gönül bağlamamak, sevmemek	KB
(66)	<i>könül örit-</i>	Duygu beslemek	Caş, Dan, MS, Myb

Tablo 12: (Devamı)

	Mental Fiil	Anlamı	Kullanıldığı Metin
(67)	<i>könül öritme-</i>	Duygu beslememek	MS
(68)	<i>könül sın-</i>	Gönlü kırılmak, üzölmek	KB
(69)	<i>könül (könlü) tumlu-</i>	Gönlü soğumak	KB
(70)	<i>könül turgur-</i>	Duygu beslemek	Açb, Caş, KP, MS
(71)	<i>könül turgurma-</i>	Duygu beslememek	KB
(72)	<i>könül tut- (II)</i>	Gönül bağlamak, çok sevmek	AH
(73)	<i>könül tutma-</i>	Gönül bağlamamak, çok sevmemek	KB
(74)	<i>könül tüz-</i>	Gönül bağlamak	KB
(75)	<i>könül ula-</i>	Gönül bağlamak, sevmek	KB
(76)	<i>könül yarut-</i>	Müsterih olmak, içi ferahlamak	KB
(77)	<i>könül yilküt-</i>	Gönül ferahlamak, (sevinçten) içi içine sığmamak	KB
(78)	<i>könül yükse-</i>	Gönül yükselmek, gönül açılmak	KB
(79)	<i>könülte sıgıt kel-</i>	Gönülden feryat gelmek	KT
(80)	<i>kut bul-</i>	Mutluluk bulmak	KB
(81)	<i>kut kel-</i>	Mutluluk gelmek	KB
(82)	<i>kut kur ba-</i>	Mutluluk kuşağını bağlamak	KB
(83)	<i>kut küni toğ-</i>	Mutluluk güneşi doğmak	KB
(84)	<i>meñi tap-</i>	Mutlu olmak, mutluluk bulmak	Açp
(85)	<i>meñile-</i>	Mutlu olmak, sevinmek	Caş, Irk, MS
(86)	<i>meñilig bol-</i>	Mutlu olmak, memnun olmak	Dan, Edg, KB
(87)	<i>muñad-</i>	Bunalmak, sıkıntılı olmak	KB
(88)	<i>muñad- adın-</i>	Hayret etmek, şaşımak	MS
(89)	<i>muñad- tañla-</i>	Hayret etmek, şaşımak	Açp
(90)	<i>muñul bol-</i>	Şaşkın olmak	Açp
(91)	<i>ögir-</i>	Sevinmek	Açp, Irk
(92)	<i>ögir- sebin-</i>	Sevinmek, mutlu olmak	BK, Irk, MS
(93)	<i>ögrünç sevinç bol-</i>	Sevinmek, mutlu olmak	Dan
(94)	<i>ögrünç sevinç tug-</i>	Sevinmek, mutlu olmak	Açp
(95)	<i>ögrünçlüğ ermeki bol-</i>	Neşeli olmak	MS
(96)	<i>ögrünçülüğ kıl-</i>	Mutlu kılmak	Kör
(97)	<i>ögrünçülüğ köñüllüğ bol-</i>	Gönlü neşeli olmak	KP

Tablo 12: (Devamı)

	Mental Fiil	Anlamı	Kullanıldığı Metin
(98)	<i>ögün- sevin-</i>	Sevinmek	Çoy
(99)	<i>ögür- sevin-</i>	Sevinmek	Edg
(100)	<i>ökün-</i>	Pişman olmak	AH, BK, Hua, Kör, KT, MS
(101)	<i>ökünç bol-</i>	Pişman olmak	KB
(102)	<i>ökünç bolma-</i>	Pişman olmamak	KB
(103)	<i>ökünç bul-</i>	Pişman olmak	KB
(104)	<i>ökünç kel-</i>	Pişmanlık duymak, özüne pişmanlık gelmek	AH
(105)	<i>ökünç kıl-</i>	Pişman olmak	KB
(106)	<i>ökünçlüğ bol-</i>	Pişman olmak	KB
(107)	<i>ökünçtin ülüş al-</i>	Pişmanlıktan hisse almak	AH
(108)	<i>ökünme-</i>	Pişman olmamak	AH, KB
(109)	<i>övke kel-</i>	Öfkelenmek	KB
(110)	<i>övke özdin yırat-</i>	Öfkeyi kendinden uzaklaştırmak, sakinleşmek	KB
(111)	<i>övkele-</i>	Öfkelenmek, sinirlenmek, kızmak	KB
(112)	<i>övkeleme- bulganma-</i>	Öfkelenmemek	MS
(113)	<i>övkelig bol-</i>	Öfkeli olmak, öfkelenmek, öfkesi kabarmak	Dan, KB
(114)	<i>rahat tur-</i>	Rahatlamak, müsterih olmak	KB
(115)	<i>sakinç kılma-</i>	Endişe etmemek	KB
(116)	<i>sakinçliğ busuşluğ bol-</i>	Endişeli ve dertli olmak	MS
(117)	<i>sev-</i>	Sevmek	Açp, Edg, KB, Kör, MS
(118)	<i>sev- amra-</i>	Sevmek	MS
(119)	<i>sev- tapla-</i>	Sevmek	MS
(120)	<i>sevin-</i>	Sevinmek	AH, Dan, Edg, KB, Kör, Muk
(121)	<i>sevinç bol-</i>	Sevinmek	Dan, KB
(122)	<i>sevinç bul-</i>	Sevinmek	KB
(123)	<i>sevinçin tolu tut-</i>	Sevincini dolu tutmak, sevincini sürdürmek	KB

Tablo 12: (Devamı)

	Mental Fiil	Anlamı	Kullanıldığı Metin
(124)	<i>sevinçke tuş-</i>	Sevince düşmek	KB
(125)	<i>sevinçlig bol-</i>	Sevinmek.	KB
(126)	<i>sevinme-</i>	Sevinmemek	KB
(127)	<i>sevme-</i>	Sevmemek	Edg, KB
(128)	<i>sevme- amrama-</i>	Sevmemek	MS
(129)	<i>sezin-</i>	Şüphelenmek	Açp
(130)	<i>sizik kıl-</i>	Şüphelenmek	Üçi
(131)	<i>sizik kıлма-</i>	Şüphelenmemek	KP
(132)	<i>sizik tutma-</i>	Şüphelenmemek.	KB
(133)	<i>sizin-</i>	Şüphelenmek	Üçi
(134)	<i>sizingeli bol-</i>	Şüphelenmek	Uçi
(135)	<i>sizingülük bol-</i>	Şüphelenmek	KB
(136)	<i>sizinme-</i>	Şüphelenmemek	KB
(137)	<i>şaş-</i>	Şaşmak	Şin
(138)	<i>tañ erme-</i>	Şaşırmamak, hayret etmemek	KB
(139)	<i>tañırka-</i>	Şaşırmak	KB
(140)	<i>tañla-</i>	Şaşmak, hayran kalmak	Edg, KB
(141)	<i>tapsula-</i>	Çekememek, kıskanmak	KB
(142)	<i>tepse-</i>	Çekememek, kıskanmak	KB
(143)	<i>tepseme-</i>	Kıskanmamak	KB
(144)	<i>uyad-</i>	Utanmak	KB
(145)	<i>vudd birle tol-</i>	(Gönül) sevgiyle dolmak	AH
(146)	<i>yarañgu bol-</i>	Mutluluk duymak	KB
(147)	<i>yirinçig bol-</i>	İğrenç olmak, tiksinti vermek	KB
(148)	<i>yirinçülüğ bol-</i>	Kötü olmak, iğrenç olmak	MS
(149)	<i>yiringü-</i>	İğrenmek, tiksirmek	MS

2.3. İdrak Kavramı

Mental sürecin önemli bir aşamasına göndermede bulunan idrak kavramı, *Sözlük*'te "anlama yeteneği, anlayış, akıl erdirmeye, algılama" olarak açıklanırken (2011: 1152), Kubbealtı Lugati'nde "obje hakkında ilk ve düzensiz veriler olan duyumlardan farklı, fakat onlara bağlı olarak o objeyi bize mana kazanmış bir bütün şeklinde bildiren, onun farkına vardırıran zihin işlemi, ben'in iç dünyasında cereyan eden hâllerin şuuruna varması" olarak belirlenmektedir (Ayverdi, 2011: 540).

Bu tanımlar, daha çok algı ile idrak kavramının aynı addedildiğini göstermektedir. İdrak, özellikle algının uslamlamaya ve düşünmeye veri sağlaması nedeniyle algı sürecine bağlıdır ancak algıdan farklı bir süreçtir (Güçlü vd., 2008: 239). İdrak, *algılananın* zihinde depolanması, anlaşılması, irdelenmesi, karşılaştırılması, tasnif edilmesi, gerektiğinde kullanılması gibi işlemleri kapsar. Entelektüel bilgiyle bilme eylemini, bilme faaliyetini meydana getiren süreci, düşünme, kavrayış, akıl yürütme türünden etkinlikleri, sembolleştirme, inanç, problem çözme türünden zihinsel davranışları (Cevizci 1999: 146-147) içerir.

İdrak aşamasında, veriler işlenirken birbirinden farklı birçok işlem gerçekleşebilmektedir. Bu durum idrakin iç süreçlerine işaret eden değerlendirmeleri de beraberinde getirmiştir. Booth-Hall'in algı (perception), tanıma (recognition), anımsama (recall), anlama (understanding), ileri idrak (metacognition), değerlendirme (evaluation) olarak sıraladıkları zihinsel süreçteki *algı ile değerlendirme* arasında kalan silsile, idrakin iç süreçlerine dair fikir vermektedir. Booth-Hall, tanımada konuşurun bazı kişi ya da kavramlarla aşinalığını kabul ettiğini, anımsamada önceden bildiği gerçekçi bilgileri hatırladığını, anlamada bir kavramsal çerçeve veya muhakeme gücüne gönderme yaptığını ifade eder. İleri idrak ise zihinsel hareketlerin farkındalığının tartışıldığı aşamadır (1995a: 532; 1995b: 4).

Köknel ve Özüğurlu da idrakin iç süreçlerine atfedebilecek dört aşama belirlemiştir. Onlara göre, belleklere atılan yaşanmışlıklar bellekte dört ayrı katmanda işlem görmektedir. İlk katmanda algılama sonucu kazanılan izlerin, anıların, tutulması, saklanması (fixation) gerçekleşir. İkincide yeni algıların eski bellek izleriyle, anılarla birleştirilip tanınması (recognition), üçüncüde bellekteki izlerin, anıların canlandırılabilmesi, hatırlanması (recall), sonuncuda ise bellekteki izlerin, anıların beyinde belirli bölge ve yerlere bağlanması, yerleştirilmesi (localization) meydana gelir (1983: 84-85).

Onan'a göre ise dış dünyadan alınan bilgiler, depolamak ve istenildiği zaman kullanılmak üzere (2014: 87) belleğin sistemine dâhil olduktan sonra *kodlama, depolama, ara bul – geriye getir*¹⁸ süreçlerinden geçmektedir. Bu üç süreç, hem yeni edinilen, henüz kalıcı sürece girmemiş bilgilerin 5-9 saniye boyunca saklandığı kısa süreli bellekte hem de kalıcı, öğrenilmiş bilgilerin günler, haftalar, yıllar boyunca saklandığı uzun süreli bellekte de işlemektedir. Bilgileri kısa süreli

¹⁸ Kodlama, gelen uyaranlara karşı sergilenen seçicilik ve detaylandırmaya bağlı olarak farklı düzeylerde gerçekleşir. Alınan bilgilerin kısa süreli bellekteki detaylandırılma durumlarına göre uzun süreli bellekteki kodlama işlemi de gerçekleşmiş olur. Uzun süreli bellekteki kodlamanın niteliği ise depolama ve ara bul – geriye getir süreçlerini etkiler. Depolama işlemi beyinde iki ayrı süreçte gerçekleşmektedir. Kısa ve uzun süreli belleklerin ayrı ayrı depolama işlemleri vardır. Kısa süreli bellekte depolanan bilginin sürekli farkında olduğumuz için bizden istendiğinde söz konusu bilgi ara bul – geriye getir sistemiyle çok zaman geçmeden ortaya çıkarılabilir. Kısa süreli bellekte işlenen/detaylandırılan bilgi uzun süreli belleğe atılır ve depolanır. Ara bul – geriye getir mekanizması burada hatırlamak istenilen bilgiyi aramaya başlar. Bu aşamada depolanan bilginin tam olması ve hatırlatıcı ipuçlarının yeterli olması durumunda ancak gerekli bilgiye ulaşılabilmektedir (Onan, 2014: 89-97).

bellekten uzun süreli belleğe aktarma öncesinde ve ara bul – geriye getir mekanizmasının çalışması için tahmin etme, akıl yürütme, analiz, sentez, eleştirme, tartışma, yorumlama ve sorgulama gibi işlemler gerçekleşir (2016: 121-131).

İslam felsefesinde de idrakin iç süreçlerine tekabül eden yorumlamalar mevcuttur. İnsan bedeninde bulunan kuvvetlerden biri olarak nitelenen ve daha çok “müdrîke” terimiyle bahsedilen bilici kuvvetin iç ve dış olmak üzere iki kuvveti olduğu kabul edilir. Dış kuvvetler, işitme, görme, koklama, tatma ve dokunma (hissetme)’dir. İç kuvvetler ise hiss-i müşterek (ortak duyu), hayal, mütefekkiye, vahime, hafıza’dır (Erzurumlu İbrahim Hakkı, 1980: 319).

Havass-ı hamse-i bâtinî adıyla geçen beş iç duyudan ilki olan hiss-i müşterek, bugün “algı” denilen süreçle ilgilidir. İslam felsefesinde, dış duyudan sevk edilen suretlerin hepsini kabul eden (İbn Sina, 2013a: 149-151; 2013b: 438-440), dış dünyadan gelen verileri topluca algılayan (Hökelekli, 2000: 477) kuvvet olarak açıklanır. Diğer iç duyular ise bugün idrak süreciyle ilişkilendirilebilecek işlemlerden sorumludur. İbn Sina’nın tasavvur gücü (musavvire) dediği hayal, ortak duyu gücünün beş dış duyudan kabul ettiklerini muhafaza eden, algılanan cisimler ortadan kaybolduktan sonra dahi (İbn Sina, 2013a: 149-151; 2013b: 438-440) görünmesini sağlar. Yani, ortak duyudaki duyu formlarının nesneden bağımsız olarak yeniden idrak etmek ve başka melekelerin işleyişine sunmak üzere saklamak (Hökelekli, 2000: 477) hayal ile mümkündür. Diğer bir iç duyu mütefekkiyedir. İnsani nefis söz konusu olduğunda mütefekkiye, hayvani nefis için ise mütehayyile adını alan bu duyu, (Erzurumlu İbrahim Hakkı, 1980: 320) hayalde depolanan verilerin alınıp işlenmesinde aracı rolü üstlenir (Hökelekli, 2000: 477). Vahime, beş dış duyu ile duyulamayan, ancak beş dış duyu ile duyulardan çıkarılan manaları gören kuvvettir. İyi ve kötünün ayrımı, vahimenin görevidir. Hafıza ise vahimenin anladığı manaları saklar (Emrullah ve Hadimi, 2014: 134). İbn Sina’nın tahayyül adıyla bahsettiği bu kuvvet, dış duyuya ait olan algıya konu olanlarda bulunan anlamlardan vehm ile idrak edileni hıfz eder. (İbn Sina, 2013a: 149-151; 2013b: 438-440).¹⁹

İster iç duyu güçleri ve onların görevleri ister bellek ve işlemleri özde biliş yahut idrak denilen zihinsel süreci ve bu sürecin nasıl işlediğini betimlerler. Zihin dış dünyada algıladıklarını idrak sürecinde gerekli şekilde işler ve daha sonra kullanıma hazır bir şekle sokar. Kişi bu hazır veriler ışığında irade denilen bir karar verme aşaması daha geçirir ve zihindeki hareketliliği istenildiği takdirde fiziksel bir eyleme dönüştürebilir.

¹⁹ Ayrıca, İbn Sina’ya göre dış duyular casusluk için vardır, dolayısıyla her bir dış duyu birer alettir. Dış duyudan sevk edilenler ortak duyuda toplandıktan sonra tasavvur gücünün işi, iyiyi ve kötüyü tekrar öğrenmek zorunda kalmamak için “şeyin” suretini korumaktır. Öyleyse aynı zamanda tasavvur gücü de bir alettir. Vehim gücünün işi ise kötüden kaçmak ve iyiyi istemek için görünmeyeni görmektir ve o da aynı zamanda bir alettir. Tahayyül gücü bizzat nedeni bilirken hatırlama gücü ise tekrar görmek için önceden hatırlayan bir hafızadır. Öyleyse bütün bu iç duyular tıpkı beş duyu gibi canlıların tamamında olan temel aletlerdendir (İbn Sina, 2013b: 438-440).

İdrak ve irade kavramları da birbiriyle ilişkilidir. Zira Farabi, algılanan ve idrak edilen şeyi arzu etme gücü ile istemeyi irade olarak açıklar (Çağırıcı ve Hökeleki, 2000: 382). Descartes'e göre de insanda anlayışın algısı olan idrak ve istencin edinimi olan irade olmak üzere iki tür düşünce vardır. İnsan kendisinde gördüğü tüm düşünce biçimlerini anlayışla kavramak (idrak) ve istençle karar vermek (irade) şeklinde iki genel biçime indirgeyebilir. Kişi, idrak aşamasına ulaşamayan hiçbir şeye ilişkin bir irade gösterip yargıda bulunamaz. (2002: 70-72). Dolayısıyla bir bilginin algılanması ve o konuda düşünülüp taşınması sonucunda kişinin irade gösterdiği, idrak olmadan iradenin sağlanamayacağı söylenebilir.

İbn Rüşd'e göre Allah'ın iradesi sınırsızdır ki insana istediği fiili gerçekleştirebilecek iradeyi yine Allah vermiştir. İlahi tasarrufun haricinde insan dış dünyayı, ondaki yasa ve düzeni bilebildiği ölçüde eylem özgürlüğünün sınırlarını genişletebilir. Dolayısıyla insanın ilmi ne kadar artarsa hürriyeti de o kadar artar, iradesi de o derece gerçekleşir (Hatipoğlu, 2006: 208-210). Ancak idrak, sadece kendine görünen pek az şeye uzanır ve bilgisi her zaman pek sınırlıdır. Buna karşın Allah'ın iradesinden de görülebileceği gibi kişinin de iradesi sınırlı değildir. İrade açık ve seçik olarak bilinen şeylerden, kişinin idrakinden daha öteye taşınabilir (Descartes, 2002: 72). Sınırsız bir karar verme yetisine sahip olan insanın idraki sadece algılayabildikleri kadar olduğu dolayısıyla sınırlı olduğu düşünülebilir.

Sonuç olarak sınırsız bir iradenin yanında sınırlı bir yeti olan idrak, beş dış duyu ile algılananların daha sonra kullanılmak üzere beş iç duyu veya bellek aracılığıyla depolanıp tutulması ve anlamlandırılması (understanding), yeniden yeni bir algılama sırasında depolanmışların tanınması (recognition), ihtiyaç durumunda tekrar zihinde canlandırılarak anımsanması (recall) ve anılan, tanınan, anımsanabilen kavramların daha sonra irade gösterebilmek adına zihinde muhakeme, mukayese edilmesi (metacognition) süreçlerini karşılayan bir kavram olarak düşünülebilir.

2.3.1. İdrak Fiilleri

Zihinsel hareketlerin tamamını etkileyen düzeyde yaşanan idrak süreci, bu sürecin dildeki tezahürü olan idrak fiilleri ile tanımlanabilmektedir. Alanyazında idrak fiilleri, *biliş fiilleri*, *anı ve uslamlama fiilleri*, *cognition verbs*, *cognitive verbs* gibi terimlerle izah edilmiş ve genellikle benzer örnekler verilmiştir.

Batı dillerinde yapılan çalışmalarda mental fiiller üç veya dört alt başlıkta incelenirken bu alt başlıklardan biri mutlaka idrak fiilleri olmuştur. Croft, mental fiiller için *psikolojik durum fiilleri* (*psych verbs*) adlandırmasını yapmış ve bu fiillerin algılama, idrak ve duygu olmak üzere üç türünden bahsederken idrak için *cognition verbs* terimini kullanmıştır (1993: 55). Morley, fiillerin

maddesel, zihinsel ve ilişkisel olarak üç ana süreci olduğunu söylemiştir. O, mental süreci hissetme ile açıklarken öznenin algılama, etkileme ve idrak süreçlerinden geçtiğini ve idrak sürecinin de “düşün-, bil-” fiilleri ile örneklenebileceğini belirtmiştir (2000: 95). Biber de idrak fiilleri konusunda “düşün-” ve “bil-” fiillerinin zihinsel bir durum veya süreç bildirdiğini söylemiştir (2003: 107)

Halliday’ın dört başlığa ayırdığı mental fiillerden biri de “cognitive verbs” terimini kullandığı idrak fiilleridir. Halliday, genel olarak düşünme süreciyle ilgili olduğunu söylediği bu süreç ile ilgili birçok fiil örneği vermiştir: anla- (understand), bil- (know), değerlendir- (appreciate), düşün- (think, consider, wonder), fark et- (realize, intrigue), hatırla- (occur to, remind, remember, recall), hayal et- (imagine, dream), inan- (believe, convince), san- (suppose, conjecture, hypothesize), tahmin et- (guess, reckon), um- (expect), unut- (forget, escape) vb. (2004: 210, 260) Lock da mental süreci dört tipte değerlendirirken düşünme, inanma, bilme, şüphelenme, hatırlama ve unutma süreçlerini içeren bölüm için “cognition” terimini kullanmıştır. Lock, bu tarz fiillerin İngilizcede hangi tamlayıcılarla ve hangi durumlarda kullanıldığını örneklemiş ve bu fiillerin kullanımlarında düşünülenin, bilinenin ya da hatırlananın bir şey, gerçeklik ya da düşünce olduğunu vurgulamıştır (2005: 105-109). Yine dört başlıkta incelediği mental süreçlerin fiillerle fark edilebileceğini belirten Wanodyatama, idrak sürecinin de “düşün-, bil-, unut-” fiillerini içerdiğini vurgularken bu durumu “Onun ismini bilmem. (I do not know her name.)” cümlesiyle örneklemiştir (2013: 79). Yine Viberg de “cognitive verbs” terimini kullandığı idrak fiilleri için “bil- (know) ve düşün- (think)” fiillerini örnek göstermiştir (2015: 98).

Türk dili üzerine yapılan çalışmalarda idrak fiilleri farklı terim ve alt başlıklarıyla göze çarpmaktadır. Azerbaycan Türkçesindeki fiillerin semantik sınıflandırmasını yapan Kuliye, idrak fiillerini düşünme fiilleri (cognition verbs) ana başlığı altında iki gruba ayırmıştır (1998: 38-41):

1. Düşünme Sürecini Anlatan Fiiller: hatırına gel-, hatırında tut-, hatırından çık-, oylan- (düşünmek).
2. Düşünme Faaliyetinin Sonucunu Anlatan Fiiller: anla-, belle-, bil-, gaytala- (tekrarlamak), man-, kavra-, oka- (okumak), oyla- (düşünmek), övren-, özleştire-, san-, tanı-, yadsı-, yanlış- (yanılmak), yaz-.

Türkmen Türkçesinde mental süreçte algılama, etki ve idrak olmak üzere üç fiil grubunun yer aldığını düşünen Erdem, idrak fiilleri için “pikirlen-, fikir et-, oylan-, düşün-, bil-, an-, övren-” gibi fiilleri örnek göstermiştir (2004: 942). Şahin de Türkmen Türkçesine dair çalışmasında “idrak fiilleri” terimini kullanmıştır. İdrak sürecini “temeli düşünmeye dayanan, zihinde gerçekleşen anlamlandırma çabası” olarak tanımlamış ve bu sürecin kendi içerisinde bir süreç ve sonuç içerdiğini belirtmiştir. Şahin, Türkmen Türkçesindeki idrak fiillerini on dokuz alt başlıkta değerlendirmiştir (Şahin, 2012a: 87-230). Bir başka çalışmasında ise Türkmen Türkçesindeki idrak fiillerini benzer başlık ve örneklerle “anlama, düşünme, istek, hayal, tahmin, unutma, hatırlama

ifade eden fiiller” olarak yedi başlıkta incelemiştir (2012b: 52-54). Şahin’in (2012b)’de kullandığı tasnifi Kalkan, Başkurt Türkçesindeki mental fiilleri örneklemek için kullanmıştır (2016: 181-182). Dolati Darabadi ise Nehcü’l-Feradis’te geçen idrak fiillerini “anlama, bilme, düşünme, hatırlama, iletişim, inanma, niyet-istek, onaylama, öğrenme ve öğüt ifade eden fiiller” olarak on ayrı başlıkta örnelemiştir (2018: 87-99).

Tablo 13: Şahin’in Türkmen Türkçesindeki İdrak Fiilleri Tasnifi

1. Anlama ifade eden fiiller	<i>aňla-, aň-, aňşır-, akıl çat-, akıl yetir-, bil-, düşün-, sayla-, göz yetir-, gözi yet-.</i>	11. Onaylama, doğrulama ifade eden fiiller	<i>akla-, dogrı tap-, makul bil-, oňla-, takıkla-, tassıkla-.</i>
2. Bilme ifade eden fiiller	<i>bil-, tana-.</i>	12. Çıkarımda bulunma ifade eden fiiller	<i>manı oku-.</i>
3. Düşünme ifade eden fiiller	<i>aňlat-, hasap et-, içini hümler, küylen, sagın, oylan-, öyt-, payhaslan-, pikir et, pikirlen-,</i>	13. Öğüt ifade eden fiiller	<i>akıl ber-, akıl övret-, geňeş ber-, gulağına çavuş çak-, nesihat ber-, tövella et- vb.</i>
4. Karar verme ve anlaşma ifade eden fiiller	<i>ılalaş, karar ver-, kararlaş-, pikire gel-, razılaş-, yüreğe düv-, yüreği bire bağla-, vb.</i>	14. Öğrenme ve öğretme ifade eden fiiller	<i>anıkla-, bilesi gel-, habar gat-, habar tut-, manı tap-, övren-, vb.</i>
5. Kararsız kalmayı ifade eden fiiller	<i>iki aşdan gal-, kararı yetme-, yaydan- vb.</i>	15. Tahmin ifade eden fiiller	<i>çak et-, çakla-.</i>
6. İnanma ifade eden fiiller	<i>İnan-.</i>	16. Akıllanma ifade eden fiiller	<i>aklına aylan-, goyazılan- vb.</i>
7. Fark etme, ayırt etme ifade eden fiiller	<i>aňşır-, bil-, duy-, saygar-, sayla-, vb.</i>	17. Unutma ifade eden fiiller	<i>unut-, yaddan çık-, yadından çık- vb.</i>
8. Niyet, istek, tasarlama, arzu ifade eden fiiller	<i>arzu et-, dile-, emgen-, gızık-, umsın-, isle-, niyet et-, talap et-, tovakga et-, vb.</i>	18. Hatırlama ifade eden fiiller	<i>aklına getir-, at tut-, gövniüne gel-, tana-, yada sal-, yadına düş-, yatla-, vb.</i>
9. Hayal ifade eden fiiller	<i>hıyal et-, hıyal yöret-, hıyallan-.</i>	19. İletişim fiilleri	<i>19.1. Konuşma iletişim fiilleri,</i>
10. Dikkat etme ifade eden fiiller	<i>üns ber-.</i>		<i>19.2. Tartışma fiilleri</i>

Kaynak: Şahin, 2012a: 68-230

Yaylagül, idrak fiillerinin bellekle ilgili olduğunu da vurgulayarak bu fiiller için “anı ve usamlama fiilleri” adlandırmasını yapmış ve “duyma eylemleri yoluyla elde edilen girdinin

beyinde yerleştirilmesi, saklanması ve gerektiğinde daha ileri uslaamlama için çağrılmasını anlatan fiiller” olarak izah etmiştir. Türk Runik harfli metinlerden tespit ettiği bu tarz fiiller için şu örnekleri vermiştir: bil- “bilmek”, u- “muktedir olmak, yapabilmek, edebilmek”, unıt- “unutmak”, sakın- “düşünmek, kaygılanmak”, ö- “düşünmek, akıl etmek, bilmek, anımsamak”, ayla- “anlamak, tanımak”, (a)r- “aldatmak, y(a)η(1)l- “yanılmak”, az- “şaşırmak, yoldan çıkmak”, kişür- “kışkırtmak, aleyhte tahrik etmek” (2005: 35).

Biray, mental fiillerin tamamı için idrak fiilleri denilebileceğini ve bu fiillerin duyu, duygu, hafıza, algılama, tanıyıp anlama, değerlendirip açıklama etkilerini gösterdiğini, duygu ve düşünce dünyası hakkında bilgi veren fiiller olduğunu belirtmiştir. Biray, Denizli ağzı ile Kazak şivesindeki²⁰ fiilleri kıyasladığı çalışmasında bütün mental süreçlerle ilgili fiilleri idrak fiili olarak nitelemiş ve duyularımız ile ilgili fiiller, duygularımızı anlatan fiiller, hafıza ve hatırlama işlevini anlatan fiiller, açıklama yapmayı anlatan fiiller olarak kategorilendirmiştir (2007). Her ne kadar bütün mental fiiller için idrak fiilleri terimini kullansa da alanyazında idrak veya biliş fiilleri adlandırması mental sürecin sadece bir aşaması ve bir alt kategorisi olarak değerlendirilmektedir.

Tablo 14: Yıldız’ın İdrak Fiilleri Tasnifi

1. Düşünce fiilleri	7. Dikkat fiilleri	13. Karar fiilleri
2. Anlama fiilleri	8. Öğrenme fiilleri	14. Değer fiilleri
3. Araştırma-inceleme fiilleri	9. Şüphe fiilleri	15. Sabır fiilleri
4. Çözümleme fiilleri	10. Hayal fiilleri	16. Niyet fiilleri
5. Bilinç fiilleri: a) Bilinç açıklığı f. b) Bilinç kaybı f.	11. İnanç fiilleri a) İnanma f. b) Dua f. c) Beddua f. ç) Büyü f. d) Güven f.	17. Başarı fiilleri a) Tamamlama f. b) Olgunlaşma f. c) Gerçekleşme f. ç) İyileşme f. d) Güzelleşme f. e) Güçlenme f. f) Yönetme f. g) Zenginleşme f. ğ) İcra f. h) Kazanma f. ı) Azim-Gayret f. i) Hırs f. j) Üstünlük f.
6. Bellek Fiilleri a) Akılda tutma f. b) Hatırlama f. c) Unutma f.	12. Saygı fiilleri	18. İletişim fiilleri a) Sözlü temas f. a1) Konuşma f. a2) Söyleme f. a3) Bildirme f. a4) Anlatma f. a5) Ezber f. a6) Şikâyet f. a7) Sorma f. b) Tartışma f. b1) Söyleşme f. b2) İtiraz f. b3) Münakaşa f. b4) Müzakere f. c) Ses çıkarma f. ç) Açıklama f. d) İltifat f. e) Öğüt f. f) İstek f. g) Kandırma f. ğ) Övgü f. h) Emir f. ı) Ant f. i) Şarkı Söyleme f. j) Kınama f. k) Hakaret f. l) Kutlama f. m) Kabul f. n) Alay f.

Kaynak: Yıldız, 2016

²⁰ “Kazak Şivesi” kullanımı Biray (2007)’ye aittir.

Yıldız ise mental fiillerin bir kategorisi olan idrak fiilleri için “bilış fiilleri” terimini tercih etmiş ve Eski Uygur Türkçesindeki bilış fiillerini on sekiz ana başlık, elli bir alt başlık olmak üzere toplam altmış dokuz başlık ve terimle örneklemiştir (2016). Türkiye Türkçesinde ise bilış fiillerini “düşün-, bil-, anla-” fiilleriyle örneklemiştir (2017a: 361).

Hirik de mental sürecin “işlem” basamağında gerçekleşen “genelde dışarıdan gözlemlenemeyen” hareketleri karşılayan fiiller için “bilişsel fiil” terimini kullanmıştır. Bu tarz fiillerin duygu durumlarını etkileyebildiği gibi onlardan etkilenebildiğini de vurgulamış ve bu sürecin fiziksel bir çıktıya dönüşmeden önceki son nokta olabilmesine dikkat çekmiştir (2018: 55-59).

Alanyazında farklı adlandırmalarla incelenen idrak fiilleriyle ilgili ortak düşünce, söz konusu fiillerin karşıladıkları hareketin zihnin derinliklerinde gerçekleşiyor olmasıdır. Nitekim zihnin derinliklerinde gerçekleşen ve tanıma, hatırlama, anlama ve ileri idrak aşamalarını ifade eden hareketlerin uzamsal olma durumları yoktur. Ayrıca bu tür hareketlerin öznenin ifadeye karşı sahip olduğu bir tutum (inanma, korkma, umma, düşünme) hakkında olduğu görülmektedir. Şöyle ki, “Başbakan seçimi kazanacağını *umuyor*, ana muhalefet partisi başkanı onun kazanma şansının olmadığına *inanıyor* ve birçok köşe yazarı başbakanın istediğini elde edeceğinden *korkuyor*.” cümlelerine bakıldığında, başbakanın umudunun içeriği “seçimi kazanacağı” ana muhalefetin inancının içeriği ve köşe yazarların korkusunun içeriği de “seçimi kazanacağı”dır. Dolayısıyla bu zihinsel durumlar bir şey hakkında ya da bir şeye yöneliktir. Uzamsal olmamalarının yanında “yönelimsel”dir (Gödelek 2015: 100-102). Ayrıca idrak sürecinde, depolananları tanıma ve daha sonra hatırlama, onları anlama ve ileri idrak ile muhakeme etme aşamaları birbirinden keskin çizgilerle ayırmak oldukça güç olacağından zihinsel etkinliğin bir kategorisi olan idrak fiilleri alt kategorilere ayrılmamıştır.

Ek olarak, Booth vd. idrak fiillerinin çocuk yaşlardan itibaren kullanılmış olmasının ve onlara maruz kalmanın önemini ifade ederken bu tarz fiillerin zihnin nasıl çalıştığının ve bu bilişsel kelimelerin insanlardaki düşünce özelliklerini keşfetmek için bir araç olduğunun fark edilmesini sağladığını da ayrıca vurgularlar (1997: 599-600). Temeli düşünme olan idrak kavramı ve bu kavramın dildeki tezahürleri olan idrak fiilleri özelde insanın zihnini, anlayışını genelde ait olduğu toplumun kavrayışını, değer yargılarını yansıtan bir ayna niteliğindedir.

2.3.2. Eski Türkçede İdrak Fiilleri

Bu bölümde, zihinsel etkinliğin tanıma, hatırlama, anlama ve ileri idrak aşamalarını ifade eden, uzamsal olmayan ancak yönelimsel olan idrak fiillerinin Orhun, Eski Uygur, Karahanlı Türkçesi dönemlerine ait (varsa) örnekler bağlamları ile birlikte izaha çalışılacaktır.

(150) aňla-: Anlamak.

(150a) köňülke kirürmi söziň tıňlayın / öziüm ögrenürmi anı aňlayın (KB 4025). “Bu söz aklıma yatar mı, bir dinleyeyim; ben de ögrenebilir miyim, bir anlayayım.”

Mental sürecin en yoğun olduğu, dışarıdan alınan verilerin işlenip beyinde depolandığı ve daha sonra kullanılmak üzere hazır tutulduğu idrak sürecinde *anlamak* ya da *bilmek* hareketi uzamsal olmayan bir şekilde gerçekleşmektedir. Bu hareketleri karşılayan fiiller özellikle dinî-didaktik metinlerde sıkça kullanılmaktadır. Yazar aracılığıyla metinlerde verilen öğütlerin *anlaşılması* ve bunların okur tarafından *bilinmesi*, dine hizmet açısından önem kazanmaktadır. Bu bağlamda Tietze (2002: 179) ve Gülensoy (2007a: 71) tarafından aň “anlayış” isminden “+IA” ekiyle türetildiği açıklanan “aňla-” fiili ile, konunun dinledikten sonra öğrenip anlanacağı (150a) gösterilmiştir.

(151) arsızk-: Aldanmak.

(151a) muňar arsızkar erse emdi öziüň / bu taat yawa boldı kesgil söziň (KB 3230). “Bununla şimdi kendini aldatıyorsun, aldanıyorsun, bu ibadet boşunadır, sözünü kes.”

(152) artur-: Aldanmak, ikna olmak, kani olmak.

(152a) süçig sabıña yemşak agısıña arturup üküş türük bodun öltiüg (BK K5). “Tatlı sözüne, yumuşak ipekli kumaşlarına aldanıp (ey) Türk halkı, çok sayıda öldün!”

Clauson’da “aldanmak (to be tricked)” olarak tanımlanan “artur-” (1972: 210) fiili ile “arsızk-” fiili (1972: 238) kişinin kandırılması ya da kendini bir konuda inandırması manalarında Eski Türkçe metinlerinde kullanılmıştır. Bilgi ile yoğurulmadan yapılan ibadete aldanılmaması gerektiğini anlatan beyitte ve Çin’in tatlı sözüne, ipekli kumaşlarına aldanarak ölen Türk halkından bahsedilen cümlelerde özneler yaptıkları hareketin doğru olduğuna inanmışlardır. Bu inanma olayı uzamsal olmayan bir şekilde zihinde gerçekleşmesi sebebiyle söz konusu hareketleri karşılayan “arsızk-” ve “artur-” fiilleri idrak fiilinin kapsamına girmiştir.

(153) aňkan-: Kavramak.

(153a) bo tirginke irdeçi nizvanilarta kamağta yoridaçısı aňkanır ol emgek kirtüg (Üçi 107a2). “Bu yığına (samudaya) ulaşan Klesa’lardan her yerde yürüyeni, o ıstırap gerçeğini (duhkhasatya) kavrar.

Caferoğlu'nda (1968: 25) “kelepçelenmek, bentlenmek”, Clauson'da (1972: 47-48) “bağlamak (to be attached -to the material world-)” manaları verilen fiil²¹ metaforlaşarak bir olgu ile zihinsel ilişki kurmak, onu zihne aktarmak, kavramak anlamlarına gelir bir şekilde kullanılmıştır. Nirvanaya ulaşma yolunda gerçeği kavrayan (153a) öznenin yaptığı iş, zihnin idrak etmesi ile alakalı olduğundan söz konusu fiil idrak fiili olarak düşünülmüştür.

(154) bil- (I): Öğrenmek, bilgiye sahip olmak.

(154a) neñ neñ sabım erser beñgü taşka urtum. añar körü biliñ (KT G11). “Her ne sözüm varsa ebedi taşa vurdum. Ona bakarak bilin.” *(154b) sekizinç kertü teñrig arıg nomug biltükümüzde berü eki yıldıg üç üdki nomug biltimiz. (Hua 197).* “Sekizinci olarak gerçek tanrıyı, temiz öğretiyi tanıdığımızdan bu yana iki özü, üç devirli öğretiyi öğrendik.” *(154c) isiz kılğan erke sen edgü kıla / keremniñ başı bu erür ked bile / eger kelse erdin saña edgülük / öküş kıl ol erniñ senasın tile (AH 334).* “Kötülük yapan adama sen iyilik yap, keremin başı budur, bunu iyi bil! Eğer bir kimseden sana iyilik gelirse o adamı çok methet ve (onun) methini iste.”

(155) bil- (II): Kavramak, fark etmek.

(155a) inim kül tigin kergek boltı özüm sakıntım. körür közüm körmez teg bilir biligim bilmez teg boltı. özüm sakıntım (KT K10). “Kardeşim Kül Tigin vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez gibi, eren aklım ermez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım.” *(155b) kul sabı begiñerü ötüñür, kuzgun sabı Teñrigerü yalbarur. Üze Teñri eşidti, asra kişi bildi tir. (Irk 54).* “Kölenin sözü beyinden ricadır, kuzgunun sözü Tanrıya yakarıştır. (Bunları) Yukarıda tanrı işitti, aşağıda insan bildi der.” *(155c) eşit emdi kaç söz habib fazlıñdın / ukuş huş yititip sözümni aña / ol ol halk talısı kişi kutluğı / törütmişte yok bil aña tuş teñe (AH 24).* “Şimdi Peygamberin fazlından birkaç söz dinle, akıl ve dikkatini bileyip sözümü anlamaya çalış. O yaratılanların en seçkini ve insanların en kutlusudur; bil ki yaratılanlar arasında onun eşi ve dengi yoktur.”

(156) bil- (III): Kabul etmek.

(156a) ança bilingler: edgü ol. (Irk). “Öylece biliniz, bu fal iyidir.” *(156b) kamuğ edgü isiz bayat hukmi bil / bayatka inanğıl anıñ tapğı kıl (KB 1279).* “Her türlü iyiliği ve kötülüğü Tanrı hükmü bil, Tanrıya inan ve ona kulluk et.”

(157) bil- (IV): Tanımak.

(157a) yaruk yıldıñın teñri yerin tünerig yıldıñın tamu yerin biltimiz. (Hua 200). “Aydınlık özünü-tanrı ülkesini, karanlık özünü-cehennem ülkesini tanıdık.” *(157b) sini körsü bilsü eşitsü sözün / tilekiñ ne erse tilin ay özün (KB 513).* “Seni görsün, tanınsın, sözünü dinlesin; dileğin neyse ona kendin söylersin.” *(168c) köni bol könilik kıl atan köni / köni tiyü bilsün kişiler sini / könilik tonın ked kodup egrilik / kedin ton talısı könilik tonı (AH 166).* “Doğru ol, doğruluk yap ve adın doğruya çıksın; insanlar seni ‘doğru’ olarak bilsin/tanınsın. Eğriliği bırakıp doğruluk libasını giy, elbiselerin en iyisi doğruluk libasıdır.”

²¹ İlgili fiilin etimolojisi ile ilgili detaylı bilgi için bk.: (Tekin, 1990).

Eski Türkçe dönemi metinlerinde sıkça karşılaşılan bir idrak fiili olan “bil-”, mental süreçteki idrak aşamasının farklı noktalarına vurgu yapmak suretiyle dört ayrı anlamda kullanılmaktadır. Sözlerini yazdığı ebedi taşlardan öğrenmemizi salık veren KT’de (154a), dini öğretilerin nasıl öğrenildiğini aktaran Hua’da (154b) ve keremli olmanın önceliğinin öğrenilmesi ya da söz konusu bilgiye sahip olunmasının öğütlendiği AH’de “bil-”, tamamen bilgiye sahip olma ve öğrenme hareketlerini karşılamaktadır. Kardeşinin ölümü üzerine gören gözlerinin artık görmediğini, anlayan aklının artık anlayamaz hâle geldiğini söyleyen KT’de (155a), Tanrının sözlerinin insanlar tarafından kavranıldığının ifade edildiği Irk’ta (155b) ve Peygamberin diğer yaratılanlardan daha seçkin, daha kutlu olduğunun farkına varılmasından bahseden AH’de (155c) aynı fiil zihnin kavraması, fark etmesi hareketlerini yansıtmaktadır. *Irk Bitig*’de her bir ırkın sonunda yinelenen “öylece bilin(iz), bu fal iyidir.” lafzında (156a) ve bütün iyiliklerin - kötülüklerin Tanrı hükmü olduğunun aktarıldığı beyitte ise “bil-” fiili; bilgiye inanma, olduğu gibi kabul etme manalarında kullanılmaktadır. Son olarak yine aynı fiil cennetin ve cehennem (157a), kişiye sözün söylenmeden önce muhattabın (157b) ve davranışına göre etrafı tarafından bir kişinin tanınması (157c) hareketlerinde “tanımak” anlamıyla kullanılmıştır.

(158) bil- uk-: Bilmek.

(158a) toyınlar inçe tip ötü(g ötüürler) bilip ukup ayıg kılınç(ları kaç) türlüg bolur (MS 79/19).
“Rahipler şöyle diyerek sorarlar: Bilip anlayarak (işlenen) kötü ameller (kaç) türlü olur acaba?”

Aynı kavram alanında yer alan iki fiilin ikileme olarak kullanılmış olması Şen (2002: 64) ve Can (2010: 136) tarafından da tespit edilmiş, çeviride anlamın daha sağlam verilmesi amacıyla “bilip anlamak” şeklinde çevrilmiş olan bu fiil (158), mental sürecin idrak aşamasını karşılar niteliktedir.

(159) bilil-: Bilinmek.

(159a) nagaaruçuni tip muni sözleyür lü tişimlig tip kavurup kişerip naga üjikin tek sözleser arçuni tip yme ok bililür (Üçi 109a5). “Nagarjuna diye söylendiğinde Buna ‘ejder cesaretli’ derler. Naga kelimesini kısaltıp giderip yalnızca arjuna diye söylene yine de ‘ejder cesaretli’ olduğu bilinir.”

(160) bilin-: Bilinmek, anlamak.

(160a) ol ödün kañı inçe yarlıkadı amrak ögüküm köñlin neçük berteyin men. Ağıçı basutçı ağıçılar birer ödün öñi barzun kentü bilingey irinç tip yarlıkadı (Edg 25). “O zaman Han babası şöyle buyurdu: ‘Sevgili yavrumun gönlünü nasıl kirayım? Hazinedar ve yardımcı hazine görevlileri bir müddet (başka) yere gitsin. (Bu durumu) kendisi anlayacaktır.’ diye buyurdu.”
(160b) bilig birle bilnür törütgen iði / biligsizlik içre kañı hayr yidi / bilig bilmegendin bir ança budun / öz elgin but tip iðim bu tidi (AH 121). “Yaradan Tanrı bilgi ile bilinir, bilgisizlikten hayır gören var mı? Bilgisizlikten ne kadar halk kendi eli ile put yapıp ‘Rabbim budur!’ dedi.”

(161) bilme-: Bilmemek, tanımamak, farkında olmamak.

(161a) ol ödke kul kulluğ bolmuş erti, küñ küñlüğ bolmuş erti. İnisi eçisin bilmez erti, oğlı kañın bilmez erti. (KT D21). “O zamanda kul kullu olmuştı, carıye cariyeli olmuştı. Küçük kardeş büyük kardeşini bilmezdi, oğlu babasını bilmezdi.” (161b) söde berü teñrim kertü teñrig arıg nomug bilmetin ukmatın, burhanlar arıg denđarlar nomlasar kertkünmedin tertrü yine igi deyü... (Hua 170). “Ezelden beri tanrım gerçek tanrıyı, temiz öğretiyi tanımadan, anlamadan; peygamberler, temiz rahipler vaaz verdiklerinde onlara inanmayarak aksine yalan söyleyerek...” (161c) tire bildiñ altun yiyü bilmediñ / bu altun yığıp bir nelük birmediñ (KB 1674). “Altın toplamayı bildin fakat yemesini bilmedin; bu altını yığıdın da birini olsun neden başkasına vermedin.”

(162) bilüme-: Bilememek, anlayamamak.

(162a) biligligke sözledim uş bu sözüm / biligsiz tilini bilümez özüm (KB 202). “Bu sözümü bilgili için söyledim, bilgisizin dilini ben de bilemem.”

Metinlerde “bil-” fiilinin dönüşlü (159, 160), olumsuz (161) çekimleri ile yeterlilik anlamı katan kurallı birleşik fiil yapıları (162) da tespit edilmiş, yine bu fiiller de uzamsal olmayan hareketleri karşıladığından idrak fiili olarak nitelendirilmiştir.

(163) boşgun-: Öğrenmek.

(163a) tükel bilge şakimun burkan öküş türlüğ tıdığın ... yaruğdın ... unamadı ... küzedti altı türlüğ budıktaki nom boşguntı (MS 57/21). “Mükemmel hikmetli Şakyamuni Burkan çok çeşitli engellerini ... ışıktan ... tasvip etmedi ... korudu. Altı çeşit budaktaki dini öğrendi.”

Mental etkinliğin algı ve değerlendirme aşamaları arasında kalan idrak bölümünde girdi verilerinin zihne uygun şekilde yerleşmesi için çaba sarfeden kişi, yönelimi olduğu konuda bilgiler edinir. Öğrenme adı verilen bu süreç, Eski Türkçe metinlerinde farklı fiiller ile karşılanmıştır. Örneğin *altı çeşit budaktaki dini öğrenen Şakyamuni Burkan*'dan bahsedildiğinde (163a), öğrenme sürecini karşılayacak fiil olarak Clauson'da da (1972: 379) “öğrenmek, bilgi almak (to learn, receive instruction)” olarak izaha çalışılan “boşgun-” fiili tercih edilmiştir.

(164) böğün-: Düşünmek.

(164a) köñülin köküzin yakçırıp ol iki eçilerin köñülgerip neçökin erser tuysar oñarsar ötrü ürküp belinlenip tıdığ ada kılıp küsemiş küsüşümin kandurmağay tep böğünüp ötrü iki eçilerine azkiya öñre yorıyru turzunlar men una basa tetdim tep öñünüp... (Açp 246). “kalbini ferahlatıp o iki ağabeyini aklından geçirerek: ‘Her nasıl (olup da) hissederlerse sonra korkup engel olup isteğime karşı gelmesin(ler).’ diye düşünüp sonra iki ağabeyine ‘(Siz) azıcık ileri yürüyüverin, ben hemen yetişirim.’ diye rica edip...”

Hiç bir uzama sahip olmayan düşünme hareketi mental etkinliğin en yoğun olduğu noktaya atıfta bulunur. Kişinin düşünerek hareket etmesi, onu diğer canlı varlıklardan ayıran önemli

niteliklerden birisidir. Eski Türkçe metinlerde “düşün-” için birden fazla fiil kullanılmıştır. “Bögün-” fiili de bunlardan birisidir. Bağlamda (164a) özne, istediği şeyi iki ağabeyine söylemeden önce kendi zihninden geçirmiştir. Düşüncelerin yazıya aktarıldığı bu bağlamda (164a), “bögün-” fiili düşünme hareketini karşılayan bir idrak fiili olarak kullanılmıştır.

(165) bögülen-: Bilmek.

(165a) anı için turkaru atamış kergek atamış sayu sizik kılmañlar. emgekte ara kirmegey tip kuañşi im pusar büyü biligin alkanı körür, bögülenür (KP 208). “Her anılışında ızdıraplarımız arasına girmeyecek diye şüphe etmeyin. Kuañşi im pusar tabiatüstü bilgisi ile hepsini görür, bilir.”

Bögü ismi üzerine “+IA” fiil yapma eki ve “-n” fiilden fiil yapma eki ile oluşturulan bu fiil, “bilmek” anlamını kökündeki “bögü” kelimesinden almıştır. Şöyle ki, “bögü/bögü” ismi kullanıldığı dönemde “hekim, hikmet, bilgili” anlamlarına gelmesinin yanında (Caferoğlu, 1968: 49-56) hükümdarlara verilen bir unvan²² olarak da kullanılmaktadır. Bir hikmete / kuta sahip olduğuna inanılan hükümdarlar için “Kutluğ Kağan, Bilge Kağan, Bögü Kağan” gibi isimlerin verildiği İslamiyet öncesi Türk toplumunda hükümdarlara ilahi bir güç tanınmakta, onların tanrıdan aldıkları “kut”²³ ile her şeyi bildiklerine inanılmaktadır. Bu bağlamda And (1974: 27), Orhun abidelerinde *teñri teg teñride bolmuş kagan (göge benzer gökte yaratılmış ... hükümdar)* şeklinde başladığına, Uygur hükümdarlarının da *kün ay teñride kut bulmuş uluğ kut ornanmış (Güneş ve Ay tanrısından ilahi güç bulmuş, büyük bir ilahi güç ile tahta geçirilmiş)* şeklinde nitelendirildiğine, hükümdarların gökten gelen ilahi, semavi ve kutsal bilgiye sahip olduklarına dikkat çekerek “bögü, tengri, bilge, kut” kavramlarının birbirine denkliliğine vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla bir “bögü”ye sahip olmak, bir “kut”a sahip olmak; “bögülenmek” ise “tanrısal bilgiye hâkim olmak, bilmek” manalarıyla; bilgiye sahip olmak, daha önceden algılanıp zihin deposunda kullanıma hazır bir şekilde her türlü veriyi korumak bağlamında mental sürecin idrak aşamasıyla ilintili hareketlerdir. Kelime anlamı olarak “bilmek” manasına gelen fiil (165), Kuañşi İm Pusar’ın tabiatüstü bilgisi ile bilindiğinin dolayısıyla bu konuda insanların içlerinin rahat olması gerekliliğinin aktarıldığı bağlamda idrak sürecine vurgu yapar bir şekilde kullanılmıştır.

(166) büt-: Bir şeye inanmak.

(166a) ayıghı savıñıñ adırtı yok. köñülün kögözün ökünmeki üküş. köñlün kögüzün bütmeki az. el han açığıñ bulmakıñ alp. edliğ sanlıg bolup yorımakıñ sarp (Kör 89). “(İyi) ve kötü sözünün farkı yok. Gönlün, bedenın pişmanlığı çok. Gönlün, bedenın inancı az. Hükümdar takdiri

²² Börü Kun’un (Moyun Çor) büyük oğlu Kutlug Bilge Yabgu 758 yılında öldükten sonra tahta geçen kardeşi Bögü Kagan’ın “Bökü Ulug Kagan, İl Tutmuş, İl Tigin, Ay Tengride Kut Bolmuş Alp Kutlug Bilge Kagan” şeklinde farklı unvanlarının da olduğu bilinmektedir (Gömeç, 2015: 107-108).

²³ Kut kelimesi “Siyasi hâkimiyet” manasındadır. Bk.: (Kafesoğlu, 1980: 33; Arsal, 1947: 120).

kazanman güç. Zengin ve soylu olup hareket etmen zor.” (166b) *aya bikre bütmiş tiliñ birle ög / köñül bütti şeksiz amul tutğil ög (KB 25)*. “Ey Tanrının birliğine inanmış olan, onu dilinle öv; gönlük tereddütsüz inandıysa, aklını işe karıştırma.”

(167) bütme-: Bir şeye inanmamak.

(167a) *muñar bütmeşe kör bu nuşin revan / ukuş közi birle yaruttı cihan (KB 290)*. “Buna inanmazsan, Nüşin-Revan’a bak, o akıl gözü ile dünyayı yarattı.”

Tanrının birliğine (166b) ya da kişinin akıl ve bilgi ile yükseleceğine inanmak (167a), zihinsel hareketlere vurgu yapmaktadır. Şöyle ki zihnin algılanmış olanlarla yeni bilgileri karşılaştırması, yeni bilgilerin doğruluğuna ikna olması ve daha sonra karşılaşacağı verileri bu doğrular üzerine inşa etmesi hareketlerine sebep olacak “inanç” kavramının oluşması idrak sürecinde gerçekleşmektedir. “İnanmak” da bu sürece vurgu yapan bir fiil olarak bu fiilin Eski Türkçe metinlerindeki karşılıkları idrak fiili olarak nitelendirilmektedir.

(168) eşid- (II): Anlamak.

(168a) *teñri teg teñride bolmuş Türk Bilge kağan bu ödke olurtum. sabımın tüketi eşidgil. (KT G1)*. “Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı, bu zamanda oturdum. Sözümü tamamıyla işit/anla” (168b) *bitise okısa eşitse sözüğ / anın ötrü bilge kılur er özüñ (KB 2629)*. “Yazmalı, okumalı ve başkalarının sözünden de istifade etmelidir, insan bu suretle âlim olur.”

Mental bir fiil, zihinsel sürecin farklı aşamalarına tek tek atıfta bulunabilir, aynı zamanda bir fiil birden fazla mental aşamayı karşılayan anlamlarda da kullanılabilir. Zira mental süreçleri birbirlerinden kesin çizgilerle ayırmak pek mümkün değildir. Çünkü söz gelimi algı sürecinin tamamlanması idrak sürecine dâhil olmakta, algı sürecinin sonucunda fiziksel bir hareket oluşabilmekte, yine aynı süreç sonunda tamamen zihinsel bir şekilde bir duygu durumu da yaşanabilmektedir. Bu bağlamda düşünüldüğünde Kültigin abidesinin başlarında Kağan, halkına seslenmektedir ve nasihat etmektedir (168a). Dolayısıyla *eşid-* eyleminin karşıladığı hareketin burada “fiziksel olarak duymak” yerine “anlamlandırmak ve önemsemek” olduğu söylenilebilir (Erk Emeksiz, 2017: 350). Yine *eşid-* fiili, kişinin âlim olmak için sadece yazıp, okuyup dinlemesinden ziyade anlamasının kastedildiği bağlamda -çeviride de “başkalarının sözünden istifade etmeli” şeklinde karşılanmakta- (168b), mental süreçte bir verinin algılanmasından çok o algının yerleşmesi aşamasına, idrake atıfta bulunduğu düşünülebilir.

(169) inan-: İnanmak, (fikirlerine) güvenmek.

(169a) *ezrua teñrike kün ay teñrike küçlüğ teñrike burhanlarka inantımız. (Hua 213)*. “Ezrua Tanrıya, Güneş ve Ay Tanrılara, güçlü Tanrıya, peygamberlere inandık.” (169b) *işim tip inanıp sır ayma sağın / neçe me inançlığ iş erse yakın / serip sinde razıñ siñip turmasa / serer mü işiñde munı keç sağın (AH 173)*. “En yakın ve inanılır arkadaşına bile sakın arkadaşım diye inanıp

sırrını söyleme! Sırrın kendinde sabretmez ve saklanmazsa arkadaşında sabreder mi, bunu iyi düşün!”

(170) inanma-: İnanmamak, (fikirlerine) güvenmemek.

(170a) yırak barmış kişi kelmeki sarp. busuş kadgu belgüsi engire turur. inçip edgü kılınçlıg eşilerke inanmağınça bo ençsizdin ayıglı savıññın adırtı yok. (Kör 85). “Uzağa gitmiş kişinin gelmesi zor. Sıkıntı, endişe belirtileri kuşatır. Şüphesiz hayır sahibi hanımlara inanmayınca bu huzursuzluktan (iyi) ve kötü sözünün farkı yok.” (170b) bu kutka inanma usa edgü kıl / bu kün munda erse yarın anda bil (KB 549). “Bu ikbale inanma; elinden gelirse iyilik et; bil ki ikbal bugün sendeyse yarın başkasındadır.”

(171) ısan-: İnanmak, güvenmek.

(182a) seniñde bağırsak adın yok maña / inanıp ısanur men emdi saña (KB 5847). “Bana senden daha bağlı biri yoktur; ben şimdi sana inanır ve güvenirim.”

(172) ısanma-: İnanmamak, güvenmemek.

(172a) bitigsiz işig bek tutumaz köñül / köñülke ısanma biti ay oğul (KB 2778). “Kaydedilmeyen işleri insan gönlünde iyice tadamaz; gönüle inanma, yaz, ey oğul.”

(173) itikad tut-: İnanmak.

(173a) yime dört işiñe ıdur men selam / olardıñ usanmağ kaçan ol maña / atik birle faruğ üçünç zi'n-nureyn / ali törtileñçi ol ersig toña / kim erse bu tört işke beğ itikad / tutar erse miñ lan ıdur men aña (AH 35). “Yine (onun) dört arkadaşına selam gönderirim, onları (anmaktan) hiç bir zaman usanmam. (Biri) Atik, (diğeri) Faruk, üçüncüsü Zinnûreyin (ve) dördüncüsü yiğit ve kahraman Ali'dir. Kim (onun) bu dört arkadaşı hakkında kötü itikad beslerse, ona bin kere lanet ederim.”

“İnan(ma)-” ve “ısan(ma)-” fiilleri aynı kavram coğrafyasına girdiği ve aynı Türkçe bir “ı-” kökünden türediği düşünülen farklı fiiller olarak “inanmak, güvenmek” soyut kavramları karşılayan fiillerdir (Türk, 2017: 225-234). “İnanmak” *Sözlük*'te (2011: 1187) “bir şeyi doğru olarak benimsemek” olarak geçer ve idrakin tam olarak gerçekleşmesini karşılayan bir fiildir. Yukarıdaki alıntılarda görüldüğü üzere Tanrılara, peygamberlere inanmayı (169a) ve kişinin bir sırrı paylaşma konusunda en yakın arkadaşına bile inanılmaması gerektiğini (169b) aktarırken “ınan-”, Hükümdarın Ödğülmiş'e duyduğu inanç ifade edilirken (171a) “ısan-”, dört sahabe hakkında kötü düşünce beslemek, onların iyi insanlar olmadığına inanmak konusunda (173a) ise “itikad tut-” fiilleri tercih edilmiştir. Söz konusu fiiller mental sürecin idrak aşamasında gerçekleşmektedir.

(174) kan-: Kanmak, tatmin olmak.

(174a) köñülünteki ne küsüşün erser köñül éyin kangay. (Çaş 124/16). “Gönlünde ne arzun varsa gönül tatmin olacak.” (174b) saña keldim oğrap uzun yol yorıp / tilekke bu kün tegdim arzum kanıp (KB 591). “Ben sana gelmek maksadı ile uzun yollar yürüdüm; bugün arzuma kavuşup muradıma erdim.”

(175) kanma-: Kanmamak, tatmin olmamak.

(175a) yekler rakşaş köñüllüg turkaru adınların isig özlerin üzgeli kanmaz erti ölmekde ögrünç sevinç boltokda ol algu edgü törülerke çıgay... (Dan 596/12). “Şeytanlar...gönüllü...daima başkalarının canını almaktan bıkmaz idiler...Canlı öldürmekten büyük zevk aldıklarından, o bütün iyi ve güzel alışkanlıklarından yoksunmuş.”

(176) kantur-: Doyurmak, farz etmek.

(176a) umuglug inaglıg kertülüg isig özümüz teg amrak adaşamıza.. sini köñülümüzde sakınıp bo arıgda simekte ögrünçülüğ sevinçlig köñülin yorıyur biz. sini körgeli küsüşün sañaru yakın kelyük biz. küzlüg kurunçımızni sini körmeklig yagmur üze kanturalım. (Muk 771/02). “Ümitli, inançlı, gerçek canlı bedenimiz gibi ey sevgili arkadaşımız! Seni gönlümüzde anıp, bu ormanda sevinçli ve neşeli gönülle yürüyoruz. Seni görme arzusuyla sana doğru yakınına geldik. Güz kuraklığımı seni gördüğümüz için yağmur farz edelim.”

Clauson'da (1972: 632) “kanmak, tatmin olmak (to be satisfied)” anlamıyla ifade edilen bu fiil (175), *Sözlük*'te (2011: 1299) “söylenilen sözün, anlatılan konunun doğruluğuna inanmak” olarak izah edilmiştir. Bu şekliyle zihinde bir inanç oluşturan “kanma” hareketinin mental süreçte idrak aşamasında yer aldığı söylenebilir. Şöyle ki kişinin arzularına *kanması* (174a, 174b), şeytanların başkalarını öldürmeye doymaması, *kanmaması* (175a) öznenin mecazi anlamda doyması, tatmin olması, konuya inanması anlamlarında kullanılmıştır. Benzer bir şekilde kişinin çok sevdiği bir kişiyi görmesi sonucu hüsnütalil ile (*küz kurunçunızni yagmur kantur-*) güz kuraklığının bile yağmur olduğuna inanması (176a) ve bu hareketini karşılayan fiil, idrak fiili olarak değerlendirilmiştir.

(177) kerkünme-: İnanmamak, iman etmemek.

(177a) yme kertü erklig küçlüg teñri tepen kerkünmedimiz erser... (Hua 57). “Ayrıca, ‘gerçek, güçlü, kudretli tanrı’ diye adlandırıp inanmadıysak...”

(178) kirtkün- / kirgün-: İnanmak.

(178a) yana kız inçe tip tidi amtı kirtküntüñüz mü. kirü tigin amtı timin kirtküntüm tip tidi. (Edg 209). “Yine kız şöyle dedi: Şimdi inandınız mı? Şehzade cevaben: İşte şimdi inandım. dedi.”

(179) kirtgür-: İnanmak.

(179a) bu muntağ biş çöbik bulğanyuk iritmiş kışğa özte yaşta burkanlar yırtınçüde belgürdi tip timiş savağ kirtgürümü erki ötrü badari braman inçe (tip) tidi tözün oğlum kirtgünür mrn ne üçün (tip) tiser söki kutluğlar öñreki bilgelerde antağ işidmişim... (MS 9/27) . “Bu böyle beş kötü, iğrenç, kısa hayatta burkanlar dünyada belirdi diye söylenen söze acaba inanılır mı? Bunun üzerine Badhari Brahman şöyle dedi: ‘Asil oğlum... ben inanırım, neden? Eski azizler (bahtiyartlar) evvelki hakimlerden şöyle işittim...’

Zihinde gerçekleşen “herhangi bir fikir konusunda ikna olma” hareketini karşılayan farklı fiiller kullanılmıştır. Clauson (1972: 739), Caferoğlu (1968: 112) ve DLT’de (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 523) da “inanmak” anlamı verilen kirtgün-/kirtkün-/kirtgür- fiilleri birer idrak fiili olarak düşünülmektedir.

(180) kolula-: İnanmak, derin düşünmek.

(180a) bodisvt inçe sakınur ol yime toğmak ne tultağda ötgürü belgülüg bolur koduru kolulap titrü ukar bolmak tultağın ta toğmak bolur (MS 41/6). “(Bunun üzerine) bodhisattva şöyle düşünür: ‘Bu doğmak da hangi sebepten dolayı zuhur eder?’ Derinlemesine düşünür ve tamamıyla anlar. Var olmak sebebinden doğmak çıkar.” (180b) ötrü tükel bilge maytrı burkan öñre kisreki ödlerig bilge biligin koduru kolulap şanki toyınka inçe tip yarlıkayur (MS 48/6). “Bunun üzerine mükemmel hikmetli Maytrı burkan, evvelki ve sonraki zamanları, hikmeti ile tamamıyla mülahaza ettikten sonra rahip Şankha’ya haşmetle şöyle der.”

Bu fiil bağlamlarda genellikle “sakın-” fiili ile beraber kullanılmış ve “kafa yormak, düşünüp taşınmak” şeklinde izah edilmiştir (Clauson, 1972: 621). Bodhisattva’nın (180a) anlamadan önce yaptığı “derinlemesine düşünme” ve yine Maytrı Burkan’ın (180b) bütün bilgisiyle geçmiş ve geleceği “tamamıyla mülahaza etme” hareketleri Eski Türkçe metinlerinde “kolula-” fiilinin tanıklandığı bağlamlardır. Bu bağlamlara bakarak fiilin karşıladığı hareketin zihinsel bir hareket olduğu, idrak fiilinin kapsamına girdiği söylenebilir.

(181) köñli yarun-: (Bilgiyle) gönlü aydınlanmak, anlamak, ihya olmak

(181a) negü tir eşitgöl ay bilgi ögüz / bilig birle köñli yarunmuş kögüz (KB 2243). “Bilgisi deniz gibi derin, gönlü ve göğsü bilgiyle aydınlanmış kişi ne der, dinle.”

“Parlamak, ışıklanmak, aydınlanmak” anlamlarına gelen *yarun-* fiili (Caferoğlu, 1968: 288) ile birleşik fiil oluşturan “köñül” sözü, fiziksel olarak parlamak, aydınlanmak yerine zihnin aydınlanması manasına doğru metaforlaşmış, “anlamak” olarak idrak fiili niteliği kazanmıştır. Bu bağlamda bir fiilimsi yapısıyla “gönlü bilgi ile aydınlanan” olarak tanımlanan kişinin anlayan, ihya olan ve denizler gibi derin bilgiye sahip olduğu bu fiil ile vurgulanmıştır.

(182) köñlün baq(ın)-: İyice düşünmek

(182a) kayuda yaraşıklık erse yakın / ol işte bolur asğı köñlün baqın (KB 3210). “Nerede yakınlık ve uygunluk varsa, o işte fayda vardır; bunu iyice düşün.”

Daha çok mental sürecin algı aşamasına atıfta bulunan *baq-* fiili “köñül” sözü ile birleşik fiil oluşturarak “gönülden bakmak, daha dikkatli bakmak, iyice düşünmek” şekline mecazi anlamlarda kullanılmak suretiyle idrak aşamasını karşılar bir fiil olmuştur.

(183) köñül bul-: Gönülde bulmak, aklına gelmek, hatırlamak

(183a) bu erdi ay ilig özüm bilmişin / ayu birdim emdi köñül bulmuşım (KB 2879). “Ey hükümdar, benim bildiğim bunlardır, hatırıma gelenleri işte arz ettim.”

“Köñül” sözü ile kastedilen zihinde bulunma eylemi, Booth ve Hall’ın (1995a: 532) mental sürecindeki “anımsama” basamağına atıfta bulunan bir idrak fiili niteliğindedir. Zira hükümdara anımsadığı bilgileri aktaran özne (183a) anımsama olayını “köñül bul-” birleşik fiili ile ifade etmiştir.

(184) köñülger-/köñülker-: Gönül yükseltmek, düşünmek,

(184a) köñülün köküzin yakçırıp ol iki eçilerin köñülgerip neçökin erser tuysar oñarsar ötrü ürküp belinlenip tıdıg ada kılıp küsemış küsüşümin kandurmagay tep böğünüp ötrü iki eçilerine azkıya öñre yorıyu turzunlar men una basa tetdim tep öñünüp... (Açp 242). “kalbini ferahlatıp o iki ağabeyini aklından geçirerek: ‘Her nasıl (olup da) hissederlerse sonra korkup engel olup isteğime karşı gelmesin(ler).’ diye düşünüp sonra iki ağabeyine ‘(Siz) azıcık ileri yürüyüverin, ben hemen yetişirim.’ diye rica edip...”

Clauson’da (1972: 733) “derinlemesine düşünmek (think deeply)” olarak izah edilen bu fiil Açp, Muk ve MS’de tanıklanmış bir idrak fiilidir. Türkiye Türkçesinde “düşün-” fiilini niteleyen ayrı bir zarf ile verilebilecek bu anlamın Uygur Türkçesi metinlerinde münferit bir fiil ile karşılanıyor olması ayrıca önemlidir.

(185) köñülke al-: Gönlüne almak, gönlüne yerleştirmek

(185a) ölüğli tiriğke berür pend tilin / eşitğil anı sen köñülke alın (KB 1448). “Ölmekte olan insan yaşayanlara nasihat eder, sen onu dinle ve gönlüne yerleştir.”

İdrak aşamasına atıfta bulunan bu fiil Şen tarafından da Eski Türkçe deyim varlığında kaydedilmiştir (2017a: 142). Metinde yaşlı insanların nasihatlerini algılayıp, idrak edip depolanmasının öğütlenmesi ilgili fiilin idrak aşamasına bizzat atıfta bulunduğunu düşündürmektedir.

(186) köñülke alın-: Gönlüne almak, hatırlamak, unutmamak

(186a) muñar meñzetü keldi emdi bu söz / köñülke alıñıl küdeşgil keç öz (KB 782). “Buna benzer şöyle bir söz vardır, bunu hatırında tut ve kendini iyi gözet”

Zihinde algılananların daha sonra kullanılmak üzere depolanması, idrak sürecinin işlevlerinden biridir. Sözü hatırda tutmak (186a), bu bağlamda idrak sürecini yansıtan bir olay konumundadır. “Gönül bir kaptır.” kavramsal metaforu ile de izah edilen bu birleşik fiil (Çetinkaya, 2017b: 381-382), uzamsal olmaması ile idrak fiili olarak nitelendirilebilir.

(187) köñülke biti-: Gönüle yazmak, Unutmamak

(187a) saña sözledim söz kımaru atı / unıtma bu sözler köñülke biti (KB 1341). “Sana söylediğim sözün adı vasiyettir; bu sözleri unıtma, gönlüne yaz.”

(188) köñülke kir-: Gönüle almak, aklına yatmak

(188a) köñülke kirürmi sözüñ tıñlayın / özüm öğreürmü anı añlayın (KB 4025). “Bu söz aklıma yatar mı, bir dinleyeyim; ben de öğrenebilir miyim, bir anlayayım.”

(189) köñülke tokı-: Gönüle yazmak, unutmamak, anlamak

(189a) bu sözke tanuķa bu beyt ol okı / bu beytiğ okı sen köñülke tokı (KB 2253). “Bu söze tanıklık eden kişi şu beyiti oku; bu beyiti oku ve onu gönlüne yerleştir.”

“Gönüle yazmak, almak ya da dokumak” anlamlarında kullanılan deyimleşmiş (Şen, 2017a: 142) yapıda olan fiiller (187, 188, 189), zihnin dış dünyadan gelen verileri algılamak, depolamak işlevlerine, idrak sürecine atıfta bulunmaktadır.

(190) kör- (II): Sezmek, fark etmek, anlamak

(190a) yabız batbız azıg öküşiğ körtig irti sületim tir ermiş. (Ong 7). “Fenayız, kötüyüz. Azı çoğu gördük idik/görmüştük. Asker sevk ettim der imiş.” *(190b) kör isig öz amrakı (Dan 575/25).* “(Ey oğlum) Can sevgisini gör, anla!” *(190c) hacib kördi ay toldı kılkı yañı / erende adınsığ kişide öñi (KB 562).* “Hacib, Ay-Toldı’nın başkalarından farklı olduğunu, başka bir hal ve tavra sahip olduğunu gördü.” *(190d) aķı er biligni yetebildi kör / anın sattı malın sena aldı kör / tirildi ulamsız ulamı bolup / ajunda at edgü kodup bardı kör (AH 237-240).* “Gör bak, cömert adam bilgiye ulaşabildi, malını bilgiyle sattı ve senâ aldı, muhtaçların yardımcısı olarak yaşadı, dünyada iyi bir ad bırakıp gitti.”

Temel anlamı “görmek” olan bu fiilin *Sözlük*’te (2011: 969) yer alan “anlamak, kavramak, sezmek” anlamı, “Türk iradesinin ne demek olduğunu sen de göreceksin.” cümlesiyle

tanımlanabilmektedir.²⁴ Temel anlamıyla mental sürecin algı aşamasında tercih edilen “kör-” fiili, metaforlaşarak temel anlamından ayrılıp “anlamak, fark etmek, sezmek, kavramak, idrak etmek, vb.” anlamlarında Eski Türkçe dönemi metinlerinde de kullanılmaktaydı.²⁵ Azı veya çoğu görülüp, fark edip, anlayıp ona göre asker gönderilmiş (190a) veya can sevgisinin görülüp anlaşılması (190b) örneklerinde görmek, anlamak anlamıyla tespit edilmiştir. KB’de Hacib, Ay-Toldı’nın diğer insanlardan farklı olduğunu anlaması olayında (190c) ve AH’de bilgiye ulaşanların iyi bir hayat sürüp, iyi bir ad bırakarak dünyadan göçtüklerini ve okuyanlarınsa bunu anlamalarını istediği mısralarda “kör-” fiili mental sürecin idrak aşamasına atıfta bulunur bir manada kullanılmış ve algı fiili olarak düşünülen bu fiil aynı zamanda bir idrak fiili kimliği de kazanmıştır.

(191) közi açıl-: Gözü açılmak, anlamak, kavramak

(191a) muşar meşzetü keldi şa’ir sözi / okısa açılğay okıglı közi (KB 412). “Şairin buna benzer bir sözü vardır, bunu kim okursa gözü açılır.”

Sözlük’te de (2011: 979) “iyiyi kötüyü veya kendisine yarayanı ayırt eder duruma gelmek” şeklinde izah edilen bu deyim Eski Türkçe deyim varlığında da (Şen, 2017a: 145) yer almaktadır. Şairin sözünün okuyanların gözünün açılması (191a), konu hakkında öznenin aydınlanması, konuyu kavraması olarak düşünüldüğünde “közi açıl-” fiili idrak fiili olmaktadır.

(192) küwen-: Güvenmek

(192a) biz iş ayğuçı mız ... kentü erkimiz küçümüzke küwenip törüsüzün seşik vrhar sanlıg erin atın kızın kırkının işke küçke irtke birtke ıdtımız, umşadımız (MS 62/30). “Biz, iş buyuran ... kendi kudretimize, nüfuzumuza güvenip haksız olarak manastıra âit olan erkekleri, kız ve bakireleri mecburi bir çalışmaya koşturduk, iş gördürdük.” *(192b) küwense behi hem özi hem tili / olarka dua kılsa budnı tili (KB 2433).* “Hem beyi hem de memleketi ona güvensin, halk da onlara dua etsin.”

(193) küwenme-: Güvenmemek

(193a) küle baksa begler saña öz közün / sewinme añar sen küwenme özün (KB 4090). “Sana beyler güler yüz gösterir ve teveccüh ile bakarsa, sen buna sevinme ve ona güvenme.”

Aslında “korku, çekinme ve kuşku duymadan inanma ve bağlanma duygusu, itimat” olarak *Sözlük*’te izah edilen güven ismi, fiil olarak “güven duymak, güveni olmak” şeklinde birleşik fiil olarak kullanıldığında yine aynı sözlükte “inanmak” fiili ile açıklanmıştır (2011: 1012-1013). Her

²⁴ Söz gelimi İngilizce’de de “Do you see what i mean? (Demek istediğimi anladın mı?)”, “She doesn’t see the point. (O, önemli noktayı anlamadı.)”, “ ‘You have to key in your password first.’ ‘Oh, I see.’ (‘Önce şifreni girmelisin.’ ‘Aa, anladım.’” gibi görmek (to see) fiili anlamak (to understand) anlamında kullanılabilmektedir (Stell, 2000: 591).

²⁵ “Kör-” fiilinin Eski Türkçe dönemi içerisinde “anlamak, kavramak, vb.” anlamlarda kullanımları için bk.: Besli, 2015 ve Gökçe, 2015.

ne kadar “güven” bir duygu olarak düşünülse de temelinde inanmak olan, dolayısıyla mental sürecin idrak aşamasına atıfta bulunan bir idrak fiili olarak nitelendirilebilir. Nitekim bağlamlarda da öznenin kendi nüfûzuna güvenmesi, ona inanması (192a), hem beyin hem de memleketin Hacib’e güvenip inanması (192b) ve öznenin her güler yüz ile bakana güvenmemesi (193a), öznelerde var olan/olmayan inanma hareketini karşılar durumdadır.

(194) odun-: Uyanmak, aydınlanmak, anlamak.

(194a) yarağay öğre yime bodisavatlar munçulayu erdini buşıka kelmiş bar erti alkuğa birip ittımız siziye yime birgey biz yiti kün munta eriy biziye nom nomlağ tapınalım odunalım biziye asığ tusu kıluğ yitiñ kün erdini alıp biriy (Edg 131). “Uygundur! Önceden de Buda namzetleri inciyi bu şekilde sadaka (olarak istemeye) gelmişlerdi. Hepsine (inciyi) verip gönderdik, size de vereceğiz. (Ancak) yedi gün burada ikamet edin, bize vaaz verin. İbadet edelim, (gerçekleri görerek) uyanalım. (Böylelikle) bize fayda sağlayın. Yedinci gün inciyi alıverin.”

Clauson (1972: 62), Caferoğlu (1968: 138) ve Kaşgarlı’nın sözlüklerinde (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 98) “uyanmak” anlamı verilmiş ve fiziksel bir hareket olarak düşünülmüştür. Ancak bağlamda iyi kalpli prensin şeytanla anlaşma yaparak ona Budizm’i öğretmesi ve beraber gerçekleri görüp uyanması (194) olayında fiil, fiziksel olarak uyanık duruma gelmekten çok zihinsel olarak aydınlanmak, aklın başa gelmesi, anlamak, kavramak gibi anlamlara geldiği görülmektedir. Nitekim *Sözlük*’te de “uyanmak” fiilinin anlamlarından biri de “gerçekleri anlar, kavrar duruma gelmek” olarak verilmektedir (2011: 2425). Böylece temel anlamında fiziksel bir hareketi karşılayan bu fiilin (194), bugün de olduğu gibi Eski Türkçe dönemi metinlerinde de idrak fiili olarak kullanımda olduğu söylenilebilir.

(195) ö-: Düşünmek.

(195a) tabgaç bodun sabı süçig ağısı yımşak ermiş süçig sabın yımşak ağın arıp irak bodunuğ ança yagutır ermiş yagru kondukda kisre anyıg bilig anta öyür ermiş. (KT G5). “Çin halkının sözleri tatlı, ipekli kumaşları (da) yumuşak imiş. Tatlı sözlerle (ve) yumuşak ipekli kumaşlarla kandırıp uzak(larda yaşayan) halkları böylece (kendilerine) yakınlaştırırlar imiş. (Bu halklar) yaklaşıp yerleştikten sonra (da Çinliler) fesatlıklarını o zaman düşünürler imiş.” (195b) ne üçün tép téser ögil, sakıngıl tözünüme bo élig begniñ öğreki savların. (Çaş 323/34). “Niçin dersin ey asilim bu hükümdarın daha önceki sözlerini düşün.” (195c) negü erdi sözler tilin sözlemiş / maña ayğıl emdi eşitmiş ömiş (KB 3848). “Ağızdan söylediği sözleri nedir; işittiklerini ve düşündüklerini bana şimdi söyle.”

(196) ö- sakın-: Düşünmek, idrak etmek.

(196a) anta ötrü purnabtri tükel bilge teğri teğrisi burkannıñ sakınu yitiñsiz edğüsin öp sakınp inçe tip tidi (MS 13/12). “Bunun üzerine Pürnabhadra mükemmel hikmetli Tanrılar Tanrısı Burkan’ın düşünmekle erişilemeyen meziyetlerini düşünüp idrak etti ve şöyle dedi.”

(197) ödme-: Düşünmemek.

(197a) karı üpgük yıl yarumazkan etdi. Ödmeñ, körmeñ, ürkütmeñ tir. (Irk 21). “Yaşlı bir hüthüt kuşu yeni yılın sabahında ortalık henüz aydınlanmamışken öttü. Düşünmeyin, görmeyin, korkutmayın, der.”

Tam olarak idrak aşamasına atıfta bulunan “düşünmek”, Eski Türkçe metinlerinde “ö-” fiili ve türevleriyle de karşılanmıştır. Çin’in yumuşak ipeğine aldanıp yanılan Türklerin Çin’in fesatlıklarını sonradan düşünmeleri (195a), hükümdarın önceki sözlerin düşünülmesi (195b) ve düşünülenlerin söylenmesi (195c) olaylarında düşünme hareketi “ö-” fiili ile karşılanmıştır. MS’de ise “düşünüp idrak etmek” olarak çevirisi verilen ikileme (196) (Şen, 2002: 210; Can, 2010: 199) ile Irk’ta geçen “ö-” fiilin “-d-” ile genişlemiş biçimiyle karşımıza çıkan (Türk, 2006: 9) fiil (197) yine uzamsal olmayan düşünme hareketini karşılamaktadır.

(198) ög köñül bolga-: Akıl fikir karışmak.

(198a) tag içinte éki yek bar. ögüñin köñülüñin bulgayur. él içinte tevlig kürlüg buyruk bar. işiñin küçüñün artatur. ürki kişilerke ıçangıl. erdemlig kişilerig ayagıl. (Kör 67). “Dağ içinde iki şeytan var. Aklını ve gönlünü karıştırır. Memleket içinde hilekâr yönetici var. İşini gücünü bozar. Eski adamları dikkate al. Erdemli kişileri say.”

(199) ögi köñli tügöl-: Aklı gönlü düğümlemek, aklı takılmak.

(199a) tügüldi ögi köñli yetlümedi / tiledi ayıtgu kişi bulmadı (KB 1573). “Bir yere aklı takılmıştı, anlayamadı; sormak için birini aradı, bulamadı.”

(200) ögi köñli yetlüme-: Anlayamamak.

(200a) tügüldi ögi köñli yetlümedi / tiledi ayıtgu kişi bulmadı (KB 1573). “Bir yere aklı takılmıştı, anlayamadı; sormak için birini aradı, bulamadı.”

(201) ögi yet-: Aklını başına toplamak, kavramak.

(201a) sıgıt kodtu ay toldı yetrüp ögin / kumarı üledi kişiğe neñin (KB 1517). “Ay-Toldı aklını başına topladı, ağlamayı bıraktı; malını, miras olarak başkalarına dağıttı.”

(202) ögi yetme-: Aklı yetmemek, kavrayamamak.

(202a) amıñ okşağı yok azu meñzeği / neteglikke yetmez halayıñ ögi (KB 16). “Onun eşi benzeri yoktur; nasıl olduğuna mahlûkların aklı ermez.”

“Anlamak, anlayabilmek, anlayamamak” kavramları çerçevesinde kullanılan fiiller hem karşıladıkları hareketlerin manaları bakımından hem de uzamsal olmamaları bakımından idrak

fiillerinin kapsamında yer almaktadır. Şeytanlar tarafından aklın karışıp (198), herhangi bir şeye takılıp (199, 200) anlayamamak; Ay-Toldı'nın dünya malını dünyada bırakması gerektiğini kavraması (201) ya da Allah'ın nasıl olduğunun mahlûklar tarafından anlaşılabilmesi (202) “ög” ismi ile yapılan deyimler ile (Şen, 2017a: 158) karşılanmıştır. Bu bağlamlarda kullanılan ve temelde idrakin anlama aşamasını ifadede kullanılan bu deyimler birer idrak fiili olarak nitelendirilebilir.

(203) ögke al-: Aklında tutmak.

(203a) muşar meşzetü keldi türkçe mesel / okugıl mum sen köñül ögke al (KB 319). “Buna benzer Türkçe bir atasözü vardır; sen bunu oku, gönlünde ve aklında tut.”

Atasözünün akılda tutulması, daha sonradan kullanılmak üzere depolanması idrak fiilinin işlevlerinden biri olduğundan “ögke al-” birleşik fiili idrak fiili olarak düşünülmektedir.

(204) öglen-: Akli başına gelmek, akli olgunlaşmak.

(204a) Künişe neşedür turu öglenür / negüni tilese bilür öglenür (KB 1819). “O gündengüne gelişir, gittikçe akli tekâmül eder ve her istediğini öğrenir, bilir.”

DLT’de (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 117) “şaşkınlıktan sonra bir şeyi idrak etme” olarak izah edilen fiil, idrak aşamasına bizzat atıfta bulunmaktadır. Günden güne akli olgunlaşan, idrak etmeye başlayan, “öglen-en” kişi bu durumunu bir idrak fiili ile karşılayabilmektedir.

(205) öğren-: Öğrenmek.

(205a) kentü münlerin kadağların köñüñüçi erserler kılmış tsuyların irinçülerin tijit kşanti kılı öğrenmiş erserler olar tükel bilge mayrı burkanıñ körüp inçe sañınç sañınurlar. (MS 74/25). “Kendi günahlarını gösterenler; işlenmiş günahlarını itiraf etmeye (ve onlar için) af dilemeyi öğrenmiş (af dilemeye alışmış) olanlar ise mükemmel hikmetli Mayrı burkan’ı görüp şöyle düşünürler.” (205b) ayıttıñ eşittin yime öğrenü / sınayu tirildiñ kamuğnu körü (KB 1187). “Sordun, işittin ve öğrendin; her şeyi görüp anlayarak, sınyarak yaşadın.”

(206) öğrenme-: Öğrenmemek.

(206a) ukuş ol anı yalñuğ öğrenmedi / tadu birle katlıp törütür idi (KB 1682). Çalışmakla elde edilmeyen şey akıldır, Tanrı onu insanın hamuruna katar.”

Eski Türkçe döneminden beri bugünkü anlamıyla kullanılan *öğren-*, dış dünyadan verilerin alınıp zihne yerleşmesi sürecine atıfta bulunan bir fiildir. Her ne kadar fiziksel olarak deneyimlenerek de öğrenilebileceği düşünülse de öğrenmenin gerçekleşmesi zihinde, uzamsal olmayan bir şekilde yaşanmaktadır. Şöyle ki sorup, işitip, her şeyi görerek, sınyarak “öğrenme”nin

(205) anlatıldığı bağlamda da görüleceği üzere fiziksel tecrübelerin yanında öğrenme, zihinsel bir aktivitedir.

(207) ögsüz bol-: Düşüncesiz, şuursuz, bilinçsiz olmak.

(207a) antadata berü teyrim yek kılınçına anıg kılıçlıg şimnu ögümüzni sakınçımızni azgurdukin arkun biligsiz ögsüz boltukumuz üçün kamağ yaruk üzütleriniñ töziğe yiltızıña arıg yaruk ezrua teyrike neçe yazıntımız... (Hua 20). “O zamandan beri tanrım, şeytanca davranışlarla günahkâr Şimnu aklımızı başımızdan aldıkdan (sonra) düşüncesiz, akılsız hale geldiğimiz için bütün aydınlık ruhların aslına (ve) temiz, aydınlık Ezrua tanrıya karşı ne kadar hünah işleyip hata yaptıysak...”

(208) ögsüz köñülsüz bol-: Düşüncesiz olmak.

(208a) yme kamağ yekler uluğlar todunçsuz uvutsuz suk yek birle yüz artokı kırk tümen yekniñ yavlak biligiğe katılıp ögsüz köñülsüz boltı, kentü tugmış kılınmış meñigü teyri yerin unutu iddi, yaruk teyrielerde adrıltı (Hua 13). “Dahası en büyük şeytanın utanmaz, ahlaksız ihtirasları, yüz kırk tümen şeytanın kötülüğü ile karışıp düşüncesiz oldu. Kendi doğduğu, yaratıldığı ezeli tanrı yerini unuttu ve ışık, tanrılardan ayrıldı.”

Düşüncesiz olduktan sonra yapılan hatalardan bahseden metinlerde (207a, 208a), “ögsüz (köñülsüz) bol-” fiili ile bilincin yitmesi, yönelimin kaybolması, dikkatin dağılması, idrakin yaşanmaması hareketleri karşılanmaktadır. Bu bağlamlarda ilgili fiiller idrak aşamasına atıfta bulunan idrak fiilleri olarak düşünülmektedir.

(209) öme-: Düşünmemek.

(209a) türk bodun tok arkuk sen aşçık tosık ömez seni bir todsar aşçık ömez sen. (KT G8). “(Ey) Türk halkı, (sen) tok (gözlü ve) aksisin. Açlığı tokluğu düşünmezsin, bir (de) doyarsan açlığı (hiç) düşünmezsin.” (209b) üstün teyri altın yalıjok azu yek içgek kim erser anıj utru turtaçı yok toñalar begi teg korkınçsız ayınçsız köñülün teprençsiz turup kalın yekleriniñ yavlak ömetin mona amtı barçanı utar yégedür. (Caş 348/22). “Yukarıda Tanrılar, aşağıda insanlar, şeytanlar onun karşısında duramayacaklar. Kahramanlar beyi gibi korkusuz, ürküsüz durup, şeytanların sayısının çok fazla olmasını düşünmeden, onları yener, mağlup eder.”

(210) örgeñ-: Öğrenmek.

(210a) az aş yi ay ilig öküş kıl tapuğ / söz az sözle örgeñ sen erdem kamuğ (KB 5301). “Ey hükümdar, az ye, çok ibadet kıl; bütün erdemleri bil fakat sözü az söyle.”

(211) öyü tur-: Düşünmek.

(211a) yana aydı toldı uq ay oğul / ölümüg unutma öyü tur oğul (KB 1273). “Ay-Toldı devam etti ve: Ey oğul, dedi, anla, ölümü unutma, onu daima düşün ve uyanık bulun.” (211b) özünñi yañılma ay ilin baķın / töpünñi unutma öyü tur saķın (KB 1462). “Ey hükümdar, dikkat et, kendini şaşırma, aslını unutma, bunu daima aklında tut ve düşün.”

Ölümün (211a) ve hükümdarın aslını unutmayıp, kendini şaşırmasının daima akılda tutulmasının, düşünülmesinin (211b) ifade edildiği bağlamlarda düşünme hareketi “öyü tur-” birleşik fiili ile karşılanmıştır.

(212) saş tur-: Dikkatli olmak.

(212a) ikinçi usal bolma saş tur oduğ / saña tegmesün bir müfaca yoduğ (KB 1452). “İkincisi gafil olma, dikkatli ol, uyanık dur; sana başkası yüzünden ansızın bir suç yüklenmesin.”

Şuurun ve yönelimin daima hazırda bulunması, idrakin sürekli açık tutulması “sak tur-” fiili ile karşılanmıştır; ilgili hareket bizzat idrak aşamasına atıfta bulunan bir idrak fiili ile ifade edilmiştir.

(213) sakın-: Düşünmek.

(213a) yağğül tidi. yağmışı ben ertim. bilge tonyukuk. kağan mu kılayın tidim. sakındım. toruk bukalı semiz bukalı arkada böşser, semiz buka toruk buka tiyin bilmez ermiş tiyin ança sakındım. anda kisre teşri bilig birtük için özüm ök kağan kıldım. (TY B5-6). “Katil dedi. Katılanı ben idim. Bilge Tonyukuk. Kağan mı kılayım dedim. Düşündüm. Zayıf boğa ve semiz boğa arkada tekme atsa; semiz boğa, zayıf boğa olduğu bilinmezmiş derler diyip öyle düşündüm. Ondan sonra Tanrı bilgi verdiği için kendim bizzat kağan kıldım.” *(213b) uzun tonlu gidişin ayakın kodupan barmış, yana edgüti sakınmış. idişimte ayakımta öñi kaçça barır men? tir. yana kelmiş. idişin ayakın se ntükel bulmuş. Ögirer sebinür tir. (Irk 42).* “Bir kadın kabını, kacağını bırakıp gitmiş, sonra iyice düşünmüş. Kabımdan kacağımdan ayrı nereye gidiyorum ben? demiş. Sonra yine gelmiş, kabını kacağını sağasağlam bulmuş. Mutlu olup seviniyor, der.” *(213c) serip sinde razıy siñip turmasa / serer mü işiñde munı ked sakın (AH 176).* “Sırrın kendeinde sabretmez ve saklanmazsa arkadaşında sabreder mi, bunu iyi düşün.”

(214) sakın- böğün-: Derinlemesine düşünmek.

(214a) astiramati bahşı sözler netegin ıya taya üdte arıtı sakınmatın böğünmetin muntağ tip sözleyür sizler (Üçi 115b2). “Sthiramati Hoca söyler: Neden vaktinde üstüne düşüp hiç derinlemesine düşünmeden böyle diyerek söylersiniz?”

(215) sakınç sakın-: Düşünmek.

(215a) tiğın inçe tip sakınç sakıntı tözümün oğuşumın belgürti sözleser inim ölgey (Edg 172). “Şehzade şöyle fikir yürüttü: (Eğer) soyumu sopumu açıkça söylersen, küçük kardeşim ölecek.”

(216) sakınma-: Düşünmemek.

(216a) ança tip tabgaç kaganka yağı bolmuş yağı bolup itinü yaratunu umaduk yana içikmiş bunça işig küçüg birtükgerü sakınmatı türük bodun ölüreyin urugsıratayın tir ermiş (KT D9). “Böyle diyip Çin hakanına düşman olmuş. Düşman olmuş, (fakat) kendini düzene sokup (iyi) örgütlenememiş, yine (Çinlilere) bağımlı olmuş. (Çin halkı) bunca hizmet ettiğini düşünmeden ‘Türk halkını öldüreyim, neslini yok edeyim.’ der imiş.” *(216b) burkanlar yarlığı arığ çşaptığ sığalı artatğalı sakınmadılar (MS 111/17).* “Burkanların vaazını, temiz ahlak kaidelerini yakıp çignemeyi tasarlamadılar, düşünmediler.” *(216c) usul yalıñuk oğlı öküş neñ tirer / yigüke tegirmü*

sakınmaz birer (KB 1422). “Gafil insanoğlu çok mal toplar; yemek nasip olacak mı, bunu düşünmez.”

Eski Türkçe metinlerinde sıkça kullanılan “sakın-” fiili ile birlikte ikileme olarak yine aynı anlama gelecek şekilde (Şen, 2002: 237; Can, 2010: 211) “sakın- böğün-” (214), “sakinç sakın-” (215)²⁶, “san- sakın-” (219) gibi farklı kullanımlar da vardır. Dış dünyadan gelen uyaranların zihne alınmasından sonra onların işlenmesi aşamasında gerçekleşen düşünme hareketi mental sürecin idrak aşamasında yer almaktadır. Dolayısıyla bu hareketi karşılayan söz konusu fiiller de idrak fiili niteliği taşımaktadır.

(217) san- 1 (1) Düşünmek.

(217a) sanıp sözlegen er sözi söz sağı / öküş yaşsağan til unulmaz yağı / sözüñ boşlağ ıdma yığa tut tiliñ / yeter başka bir kün bu til boşlağı (AH 133). “Düşünerek konuşan adamın sözü, sözün iyisidir; çok gevezelik eden dil, karşı konulmaz bir düşmandır. Dilini muhafaza altında tut, dışın kırılmasın; eğer muhafaza altından çıkarsa dışını kırar.”

(218) san-: (2) Bilmek, sanmak, varsaymak, zannetmek.

(218a) ança yoriyu irakdın koñkyu üni yır üni eşidilti anta ok élig beg kapkara tünle taviş tuñ sanu bir üdüñkiye turtı ol yır üni eşidmişde ök bodisatavlarñañ bilge biligin odgurak bilti (Caş 228/16). “Öylece yürürken uzaktan saz ve şarkı sesleri işitildi. Orada (tam bu sırada) hükümdar kapkara gecede (gelen) sesi (aradığı) ses sanarak, bir zaman bekledi. O şarkı sesini işittiğinde Bodisatavların bilge bilgisiyle kesin olarak bildi.” (218b) ikide naru barça yılkı sanı / tilese munı tut tilese anı (KB 3218). “Bu ikisinden başkasını hep hayvan kabul et; hangisini istersen onu seç.” (218c) tüpi yıl turur dünya yağmur sanı / kelir çoğlayur az öçer terk üni (KB 5314). “Dünyayı fırtına ve yağmur bil; gelir ve gürler fakat çabuk sükun bulur.”

(219) san- sak-: Düşünüp taşınmak.

(219a) tiril edgü fi’lin köñüller alıp / isizliktin özni sıñaru salıp / iter bolsañ işni sanıp saknıp it / kerek mü kereksiz mü kirtü bilip (AH 365-368). “İyi hareket et, gönüller alarak yaşa; kötülükten kendini bir yana çek. Bir iş yapacaksan düşünüp taşınarak ve onun lüzumlu veya lüzumsuz olduğunu gerçekten bilerek yap.”

Konuşmadan, fiziksel bir eyleme dökülmeden hemen önce zihinde yapılması gereken düşünme hareketinde “san-” (217a), “san- sak-” ikilemesi ile bir işin yapmadan önce onun lüzumlu veya lüzumsuz olduğuna karar vermek amacıyla yapılan düşünme hareketinde (219a) “san- sak-” fiili tercih edilmiştir. Aynı “san-” fiili öznenin aradığı sesi bulduğunu zannetmesi (218a), öğrenen ve öğreten insanların haricindekileri hayvan varsayması (218b), dünyayı fırtına ve yağmur olarak

²⁶ Şehzade'nin fikir yürüttüğü (215a) bağlamda kullanılan “sakinç sakın-” yapısı dikkate değerdir. Tuna, Türkiye Türkçesinde fiillerle yapılan tekrarlar da fiilin bildirdiği işin çok yapıldığını, bir teklif veya neticeye çabuk varma isteğinin olduğunu vb. bildirir (1950: 36-39). Ayrıca Coşar ise ağızlarda “koşma koş-, verme ver-, yürüme yürü-, vb.” bu tarz kullanımların *türek yanacı* olduğunu vurgularken bu tarz yapıların arkaik bir biçimde Eski Türkçe metinlerinde de tanıklandığına işaret eder (2010: 79-83).

bilmesi olaylarında (218c) farklı anlamlarda kullanılmıştır. Ancak her halükarda mental sürecin idrak aşamasını karşılayan bu fiil idrak fiili kimliğini korumuştur.

(220) simri- boşgun-: Özümseyip öğrenmek.

(220a) sekiz yaşına Kaltı çahnu arzı ganj ögüz suvın sinjürürçe alku şastar bilge bilig simridi boşguntı (MS 8/23). “Sekiz yaşında, Münzevi Jahnu’nun Ganj nehrinin suyunu yuttuğu gibi bütün şastraları, hikmetleri öğrendi.”

“Özümseyip öğrenmek” anlamıyla ikileme olarak kaydedilen (Şen, 2002: 252) bu fiil öznenin sekiz yaşında bütün hikmetleri tamamıyla öğrenmesi olayında (220a) tespit edilmiştir. Öğrenme, mental süreçte idrak aşamasına dâhil olan bir süreç olduğundan ilgili fiil idrak fiili olarak kabul edilmiştir.

(221) söz tut-: Aklında tutmak, unutmamak.

(221a) muşar meşzer emdi bu sözni eşit / bu söz işke tutğıl özünke iş et (KB 1306). “Şimdi buna uygun şu sözü dinle; onu daima aklında tut ve ona göre hareket et. (221b) muşar meşzetü aytur emdi bilig / biliglig sözi tut ay kılkı silig (KB 2466). “Bilgili işte buna benzer bir söz söylemiştir; bilginin sözünü tut, ey yumuşak huylu.”

Algılanan bir veriyi unutmamak üzere zihinde depolama hareketi “söz tut-” fiili ile de karşılanmıştır. Bu bağlama göre ilgili fiil idrak fiilinin kapsamına dâhil edilebilir.

(222) süzül-: İnanmak.

(222a) ol luu kanı ertijü sevinti süzülti inçe tip tidi ne kergek boltı kim ança emgenip bu yerke keltijiz. (Edg 129). “Ejder Hanı fevkalade sevindi, (şehzade’nin anlattıklarına) inandı, kani oldu ve şöyle dedi: Ne lazım oldu da bunca eziyet çekip buraya (kadar) geldiniz.”

Temel anlamı “temizlenmek” (Caferoğlu, 1968: 215) olan bu fiil metaforik olarak bilginin zihinden geçerek temizlenip arınması ve saf bir şekilde zihinde tutulması, bilgiye güvenilmesi, inanılması anlamlarına gelmiştir. Şehzade’nin verdiği vaazlara güvenip onun anlattıklarına “süzülen” ejder, zihninde yaşadığı hareketliliği bir fiil ile aktarmış; bu fiil bir idrak fiili kimliği kazanmıştır.

(223) tanuma-: Tanımamak.

(223a) bayat kızledi kör sewügrek kılın / bu kullar ara halk tanumaz tilin (KB 3920). “Tanrı sevdiği kullarını gizlemiştir; halk bu kullar arasında onları tanıyamaz.”

“Tanı(ma)-” fiili “daha önce görülen, bilinen bir kimse veya şeyle karşılaşıldığında, bunun kim veya ne olduğunu hatırla(ma)mak” olarak izah edilir (Gülensoy, 2007b: 856) ve bugün Türkiye, Azerbaycan ve Başkurt Türkçesinde “tanı-”, Kazak ve Tatar Türkçesinde “tanu-”, Kırgız Türkçesinde “tānū-”, Özbek Türkçesinde “tāni-”, Türkmen Türkçesinde “tana-” ve Yeni Uygur Türkçesinde “tonu-” şeklinde kullanılmaktadır (Ercilasun vd., 1991: 848-849). Bu fiil, Booth ve Hall’ın (1995a: 532) mental sürecindeki “tanıma” basamağına bizzat atıfta bulunan bir idrak fiili niteliğindedir.

(224) tıñla- (II): Anlamak.

(224a) tokuz oğuz begleri budunı bu sabımın edgüti eşid katıǵdı tıñla. (KT G2). “Dokuz Oğuz Beyleri milleti! Bu sözümü iyice işit, adamakıllı dinle”.

Temel anlamıyla algı fiillerinde bahsedilen *tıñla-* (10)’dan farklı olarak Kültigin abidesinin başlarında halkına seslenen Kağan (224a), halkının kendisini iyice işitmelerini ve söylediklerini adamakıllı anlamalarını kastetmektedir. Nasıl ki *eşid-* eyleminin karşıladığı hareketin “fiziksel olarak duymak” yerine “anlamlandırmak ve önemsemek” olduğunu söylenilebiliyorsa (Erk Emeksiz, 2017: 350) aynı durum *tıñla-* fiilinde de söz konusudur. Dolayısıyla bu bağlamda “tıñla-” bir idrak fiilidir.

(225) tutma-: Unutmamak, akıldan çıkarmamak,

(225a) men amtı ölür men siz yalñuskiya kalır siz teñrim kórmaq busanmaq isen yüköl teggey siz inçip kayu kün burkan kutın bulsar mini tutmaq edgü köni yolçı yırçı bolup (Edg 107). “Ben şimdi ölüyorum. Siz yalnız kalacaksınız, efendim siz korkmayın, tasalanmayın. Sağ salim (oraya) erişeceksiniz. Ola ki bir gün Buda saadetini bulursanız, beni (aklınzdan) çıkarmayın, iyi (ve) doğru bir klavuz (olmuş biri) olarak.”

Temel anlamıyla “parçalamak, ayırmak, uzaklaştırmak” olan “tut-” fiili (Caferoğlu, 1968: 238), ilgili bağlamda metaforlaşarak idrak sürecinin *anımsama* aşamasını karşılar bir fiil olmuştur. Çetin, bu metaforlaşmanın “tut-” fiilinin temel anlamındaki çeşitliliğine bağlamış ve Çince’den yapılan çeviri metinlerde 受 (shòu) sözünün “boşgun-, al-, tut-” gibi fiillerle karşılaşılması ve zamanla “boşgun-” (öğrenmek) ile “tut-” (-mecazi olarak- akılda tutmak) anlamını kazandığını belirtmiştir (2012: 86). Dolayısıyla bu bağlamda da ölmek üzere olan kişinin muhataplarına kendisini iyi klavuzluk yapmış biri olarak hatırlamaları gerektiğini aktarmış ve bunu “tut-” fiilini kullanarak gerçekleştirmiştir.

(226) tuy- oñar-: Hissetmek, kavramak, anlamak.

(226a)...köñül turgurup köküzin yakçirtıp ol iki eçilerin köñülgerip neçökin erser tuysar oñarsar ötrü ürküp belinlep tıdıǵ ada kılıp küsemiş küsüşümin kandurmagay tep böğünüp ötrü iki

eçilerine... (Açp 243). "...kalbini ferahlatıp o iki ağabeyini aklından geçirerek: 'Her nasıl (olup da) hisse derlerse sonra korkup engel olup isteğime karşı gelmesinler.' diye düşünüp sonra iki ağabeyine..."

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ikileme olarak (Şen, 2002: 305; Can, 2010: 235) "kavramak" anlamı verilen bu fiil, ilgili bağlamda "bilmek, hissetmek" anlamlarında kullanılmış, bu şekliyle idrak fiili olmuştur.

(227) uq- 1: Düşünmek.

(227a) uqup sözle sözni ivip sözleme / sözüñ kizle kiñin başıñ kizleme / miñ er dostuñ erse öküş körmegil / bir er duşman erse anı azlama (AH 357). "Sözü düşünerek söyle, acele etme; sözünü sakla ki sonra başını saklamayasın. Bin kişi dostun olsa çok görme, bir kişi düşman olsa azımsama."

(228) uq- 2: Anlamak, bilmek, tasavvur etmek.

(228a) Anta kin yime ağruq bultı kiñrenü aş birür boltular. kaltı tigin uktı köñli yirinti. ötrü udçı erke barayın tip tidi. udçı er negülüğ barıqsadıñaz köñlüñüzni kim birtti barmañ tip tidi. (Edg 178). "Ondan sonra da (şehzade, ev ahalisine) ağırlık oldu; (şehzadeye) homurdanarak yemek verir oldular. Şehzade (bu durumu) anladı, gönlü yaralandı. Sonra (şehzade) sığirtmacıya: 'Gideyim.' dedi. Sığirtmacı: 'Niçin gitmek istiyorsunuz? Kalbinizi kim kırdı? Gitmeyin!' dedi." (228b) siyaset riyaset kiyaset kerem / ziyadet ula adl eşit uk munı (AH 62). "Siyaset, riyaset, kiyaset, kerem (ve bunlara) adaleti ekle; bunları işit ve anla."

Eski Türkçe metinlerinde *düşünme* hareketini "sakın-" fiili ile en çok karşılayan fiil olan "uq-" ayrıca Şehzade'nin kendisini fazlalık olarak görüldüğünü anladığı (228a) ve siyaset, riyaset, kiyaset, kerem ve adaletin anlaşılması gerekliliğinin öğütlendiği (228b) bağlamlarda düşünmekten farklı olarak *anlamak, bilmek* gibi anlamlarda da kullanılmıştır. Bu yönüyle de mental fiillerin idrak aşamasında yer alabilmektedir.

Ayrıca Eski Türkçe metinlerinde "uq-" fiili ile oluşturulmuş "düşünmek, anlamak" manalarına gelen farklı fiiller de tespit edilmiştir. Aynı fiilin olumsuz, yeterlilik vb. ile birlikte "uq- bil-, uqa bar-, uquş yetür-" gibi birleşik fiil ve ikileme şeklinde kurulmuş olan yapıları mevcuttur.

(229) uq- bil-: Bilmek.

(229a) uqguluğ törülerig alku uktı biltı (MS 13/17). "Bilinmesi gereken düzenlerin hepsini anladı bildi."

(230) uça bar-: Düşünmek.

(230a) telim bar bu yanlıg sasa söz uzar / özüñ sen uça bar özüm söz üzer (KB 4460). “Bunların sayısı çoktur, sayarsan söz uzar; kalanları sen kendin düşün, ben sözümü kesiyorum.”

(231) uçma-: Anlamamak, bilmemek, düşünmemek.

(231a) söde berü teñrim kertü teñrig arıg nomug bilmetin ukmatın, burhanlar arıg dendarlar nomlasar kertünmedin tertrü yene igideyü teñriçi men nomçı men tegmeke artızıp... (Hua 171). “Ezelden beri tanrım gerçek tanrıyı, temiz öğretiyi tanımadan, anlamadan, peygamberler, temiz rahipler vaaz verdiklerinde (onlara) inanmayarak aksine yalan söyleyerek ‘Ben Tanrının ve öğretisinin vaiziyim!’ diyenlere aldanıp...” *(231b) biligsiz ne aysa ayur ukmadan / amın öz tili öz başımı yiyür (AH 119).* “Bilgisiz ne söylese anlamadan, düşünmeden söyler, onun kendi dili kendi başını yer.”

(232) uçuma-: Anlayamamak.

(232a) bilümese emdi bu taat çını / kayu taat erki uçumaz munı (KB 3990). “İnsan gerçek ibadetin ne olduğunu bilemezse yaptıklarının hangisinin ibadet olduğunu anlayamaz.”

(233) uçuş yetür-: Düşünmek.

(233a) ay köñli süzük er ay bilgi öküş / baça kör bu sözke yetürgil uçuş (KB 3936). “Ey duru gönüllü insan, ey bilgisi çok olan, dikkat et ve bu söz üzerine düşün.”

(234) unıt-: Unutmak.

(234a) bu ni’met idisi unıtur özin / munıñ şükri kılsa evürmez yüzün (KB 757). “Bu nimet sahibi çok defa unuttur kendisini fakat şükrederse nimet ondan yüz çevirmez.”

(235) unıtma-: Unutmamak.

(235a) kayu ödün burkan yirtünçüde belgürser siz ol ödün bizni yime unıtmañ (MS 18/51). “Hangi devirde burkan olarak dünyada zuhur ederseniz o devirde bizi de unutmayın!” *(235a) bu ay toldı aydı eşit ay oğul / sözüñni unıtma maña tut köñül (KB 1167).* “Ay-Toldı dedi ki: İşit, ey oğul, sözümü unıtma, bunu can kulağıyla dinle.”

(236) unıtu id-: Unutmak.

(236a) yme kamağ yekler uluğlar todunösuz uvutsuz suk yek birle yüz artokı kırk tümen yekniñ yavlak bilgine katılıp ögsüz köñülsüz boltı, kentü tugmuş kılınmış menigü teñri yerin unıtu iddi, yaruk teñrilerde adrıltı (Hua 15). “Dahası en büyük şeytanın utanmaz, ahlaksız ihtirasları, yüz kırk tümen şeytanın kötülüğü ile karışıp düşüncesiz oldu. Kendi doğduğu, yaratıldığı ezeli tanrı yerini unuttu ve ışık, tanrılardan ayrıldı.”

Öznenin şükür etmeyerek Tanrı'yı aklından çıkarması (234a), Ay-Toldı'nın sözünün unutulmaması (235a) ve Şeytanın yaratıldığı yeri unutması (236a) olaylarını karşılayan fiiller mental etkinlikte idrak sürecini karşılayan fiiller olarak düşünülmektedir.

(237) üşgür-: Hatırlamak.

(237a) negü tir mini üşgürür mü duan / dua ol bayattın belaka eman (KB 5832). “Ne der, beni duada hatırlıyor mu; Tanrıya dua sayesinde kişi belalardan aman bulur.”

(238) yad kııl-: Hatırlamak, anmak.

(238a) dad ispehsalar beg için bu kitip / çıkardım ajunda atı kıalsu tip / kitabımı körgen eşitgen kişi / şahımın dua birle yad kılsu tip (AH 72). “Dâd İspehsâlâr Bey için bu kitabı yazdım ki dünyada (onun) adı kalsın. Kitabımı gören (yahut) işiten herkes şahımı dua ile hatırlasın, yâd etsin.”

Booth ve Hall (1995a: 532)'ın mental süreçte “recall” adını verdiği hatırlama aşaması ile ilgili “üşgür- ve yad kııl”- fiilleri tespit edilmiştir. Tanrının özne tarafından dualarda kendisinin unutulup unutulmadığına dikkat çeken Hacip “üşgür-” fiilini; yazdığı kitabı okuyan herkesin zihninde Dâd İspehsâlâr Bey'i canlandırmasını bekleyen Edip Ahmed ise bu hareket için Farsça+Türkçe yapısıyla isim+yardımcı fiil şeklinde birleşik fiil olarak kullanılan “yad kııl-” fiilini tercih etmiştir.

(239) yet-: Kavramak.

(239a) barıñ belgülig sen kün ay tek yarık / neteglikke yetgü köñül ögde yok (KB 12). “Senin varlığın, parlak güneş ve ay gibi bellidir; fakat nasıl olduğunu kavrayacak gönül ve akıl yoktur.”

DLT'de (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 331) “yetişmek, erişmek, ulaşmak” manaları verilen fiil, Allah'ın nasıl bir olgu olduğu bilgisine yetiyecek aklın olmadığı aktarıldığı bağlamda (239a) metaforlaşarak “bilgiye ulaşmak, bilgiyi kavramak” anlamlarında kullanılmıştır. İlgili fiilin bu bağlamda idrak fiili olduğu söylenebilir.

Eski Türkçe metinlerinde “anlamak, bilmek, düşünmek, fark etmek, (fikirlere) güvenmek, hatırlamak, idrak etmek, inanmak, kavramak, öğrenmek, sanmak, sezme, tanımak, unutmak, varsaymak, zannetmek” kavram alanlarına giren 90 farklı idrak fiili tespit edilmiştir. Söz konusu fiiller, anlamları ve fiillerin kullanıldığı metinler şu şekildedir:

Tablo 15: Eski Türkçede İdrak Fiilleri

	Mental Fiil	Anlamı	Kullanıldığı Metin
(150)	<i>añla-</i>	Anlamak	KB
(151)	<i>arsıķ-</i>	Aldanmak	KB
(152)	<i>artur-</i>	Aldanmak, ikna olmak, kani olmak	BK, KT
(153)	<i>atkan-</i>	Kavramak, algılamak	Üçi
(154)	<i>bil- (I)</i>	Öğrenmek, bilgiye sahip olmak	Açb, AH, BK, Hua, KB, KÇ, KP, KT, MS, Muk, Üçi
(155)	<i>bil- (II)</i>	Kavramak, fark etmek	AH, BK, Caş, Irk, İhe, KB, KT, MS
(156)	<i>bil- (III)</i>	Kabul etmek	Irk, KB
(157)	<i>bil- (IV)</i>	Tanımak	AH, Hua, KB
(158)	<i>bil- uk-</i>	Bilmek	KP, MS
(159)	<i>bilil-</i>	Bilinmek	Üçi
(160)	<i>bilin-</i>	Bilinmek, anlamak	AH, Edg, KB
(161)	<i>bilme-</i>	Bilmemek, tanımamak, farkında olmamak	BK, Hua, İhe, KB, KT, TY
(162)	<i>bilüme-</i>	Bilememek, anlayamamak	KB
(163)	<i>boşgun-</i>	Öğrenmek	MS
(164)	<i>bögün-</i>	Düşünmek	Açb
(165)	<i>bügülen-</i>	Bilmek	KP
(166)	<i>büt-</i>	Bir şeye inanmak	AH, KB, Kör?
(167)	<i>bütme-</i>	Bir şeye inanmamak	KB
(168)	<i>eşid- (II)</i>	Anlamak	BK, KB, KT, MS
(169)	<i>ınan-</i>	İnanmak, (fikirlerine) güvenmek	Açb, AH, Hua, KB, Kör, MS
(170)	<i>ınanma-</i>	İnanmamak, (fikirlerine) güvenmemek	KB, Kör
(171)	<i>ışan-</i>	İnanmak, güvenmek	KB
(172)	<i>ışanma-</i>	İnanmamak, güvenmemek	KB
(173)	<i>itikad tut-</i>	İnanmak	AH
(174)	<i>kan-</i>	Kanmak, tatmin olmak	Caş, Kör, KB, MS, Muk
(175)	<i>kanma-</i>	Kanmamak, tatmin olmamak	Dan, MS
(176)	<i>kantur-</i>	Doyurmak, farz etmek	Açb, Edg, Muk
(177)	<i>kertkünme-</i>	İnanmamak, iman etmemek	Edg, Hua
(178)	<i>kirtgün-/kirtkün-</i>	İnanmak	Edg, KP, MS

Tablo 15: (Devamı)

Mental Fiil		Anlamı	Kullanıldığı Metin
(179)	<i>kirtgür-</i>	İnanmak	MS
(180)	<i>kolula-</i>	İnanmak, derin düşünmek	KP, MS
(181)	<i>köñli yarun-</i>	Gönlü aydınlanmak, ihya olmak, anlamak	KB
(182)	<i>köñlün bak(in)-</i>	İyice düşünmek	KB
(183)	<i>köñül bul-</i>	Gönülde bulmak, akla gelmek, hatırlamak	KB
(184)	<i>köñülger-</i> <i>/köñülker-</i>	Düşünmek	Açb, MS, Muk
(185)	<i>köñülke al-</i>	Gönüle almak, gönüle yerleştirmek	KB
(186)	<i>köñülke alın-</i>	Gönüle almak, hatıramak, unutmamak	KB
(187)	<i>köñülke biti-</i>	Gönüle yazmak, unutmamak	KB
(188)	<i>köñülke kir-</i>	Gönüle almak, akla yatmak	KB
(189)	<i>köñülke tokı-</i>	Gönüle yazmak, unutmamak, anlamak	KB
(190)	<i>kör- (II)</i>	Sezmek, fark etmek, anlamak	Açp, AH, BK, Caş, Dan, Edg, KB, KP, MS, Muk, Ong, Üçi
(191)	<i>közi açıl-</i>	Gözü açılmak, anlamak, kavramak	KB
(192)	<i>küwen-</i>	Güvenmek	KB, MS
(193)	<i>küwenme-</i>	Güvenmemek	KB
(194)	<i>odun-</i>	Uyanmak, aydınlanmak, anlamak	Edg
(195)	<i>ö-</i>	Düşünmek	BK, Caş, KB, KÇ, KT, MS
(196)	<i>ö- sakın-</i>	Düşünmek, idrak etmek	MS
(197)	<i>ödme-</i>	Düşünmemek	Irk
(198)	<i>ög köñül bulga-</i>	Akıl fikir karışmak	Kör
(199)	<i>ögi köñli tügül</i>	Aklı gönlü düğümlenmek, akılı takılmak	KB
(200)	<i>ögi köñli yetlüme-</i>	Anlayamamak	KB
(201)	<i>ögi yet-</i>	Aklını başına toplamak, kavramak	KB
(202)	<i>ögi yetme-</i>	Aklı yetmemek, kavrayamamak	KB
(203)	<i>ögke al-</i>	Akılda tutmak	KB

Tablo 15: (Devamı)

	Mental Fiil	Anlamı	Kullanıldığı Metin
(204)	<i>öğlen-</i>	Aklı başına gelmek, akılı olgunlaşmak	KB
(205)	<i>öğren-</i>	Öğrenmek	KB, MS
(206)	<i>öğrenme-</i>	Öğrenmemek	KB
(207)	<i>ögsüz bol-</i>	Düşüncesiz, şuursuz, bilinçsiz olmak	Hua
(208)	<i>ögsüz köñülsüz bol-</i>	Düşüncesiz olmak	Hua
(209)	<i>öme-</i>	Düşünmemek	BK, Caş, KT
(210)	<i>örge-</i>	Öğrenmek	KB
(211)	<i>öyü tur-</i>	Düşünmek	KB
(212)	<i>sak tur-</i>	Dikkatli olmak	KB
(213)	<i>sakın-</i>	Düşünmek	Açp, AH, BK, Caş, Dan, Edg, Hua, Irk, KB, Kör, KP, KT, MS, Muk, Ong, Şin, Tar, TY, Üçi
(214)	<i>sakın- böğün-</i>	Derinlemesine düşünmek	Üçi
(215)	<i>sakınç sakın-</i>	Düşünmek	Edg, MS, Muk
(216)	<i>sakınma-</i>	Düşünmemek	BK, KB, KT, MS
(217)	<i>san- (I)</i>	Düşünmek	AH
(218)	<i>san- (II)</i>	Bilmek, sanmak, varsaymak, zannetmek	Caş, KB, MS
(219)	<i>san- sak-</i>	Düşünüp taşınmak	AH
(220)	<i>simri- boşgun-</i>	Özümseyip öğrenmek	MS
(221)	<i>söz tut-</i>	Aklında tutmak, unutmamak	KB
(222)	<i>süzül-</i>	İnanmak	Edg
(223)	<i>tanuma-</i>	Tanınamak	KB
(224)	<i>tıñla- (II)</i>	Anlamak	BK, Dan, KT
(225)	<i>tıtma-</i>	Unutmamak, akıldan çıkarmamak	Edg
(226)	<i>tuy- oñar-</i>	Hissetmek, kavramak, anlamak	Açp
(227)	<i>uķ- (I)</i>	Düşünmek	AH
(228)	<i>uķ- (II)</i>	Anlamak, bilmek, tasavvur etmek	Açp, AH, Edg, KB, MS, Üçi
(229)	<i>uķ- bil-</i>	Bilmek	MS
(230)	<i>uķa bar-</i>	Düşünmek	AH

Tablo 15: (Devamı)

Mental Fiil		Anlamı	Kullanıldığı Metin
(231)	<i>uqma-</i>	Anlamamak, bilmemek, düşünmemek	AH, Hua, KB, MS
(232)	<i>uquma-</i>	Anlayamamak	KB
(233)	<i>uquş yetür-</i>	Düşünmek	KB
(234)	<i>unut-</i>	Unutmak	KB
(235)	<i>unutma-</i>	Unutmamak	KB, KP, MS
(236)	<i>untu id-</i>	Unutmak	Hua
(237)	<i>üşgür-</i>	Hatırlamak	KB
(238)	<i>yad kı-</i>	Hatırlamak, anmak	AH
(239)	<i>yet-</i>	Kavramak	KB

2.4. İrade Kavramı

Mental süreçte kişi bir veriyi ya da bilgiyi algı, duygu veya idrak süreçlerinden geçirdikten sonra fiziksel bir çıktıya dönüştürebilir. Fiziksel bir çıktıya dönüştürmeden hemen önce kişinin yapacağı eylemin doğruluğu ya da yanlışlığı üzerine düşünmesi, eylemi yapıp yapmama konusunda karar vermesi, bir irade göstermesi gerekir. İrade, *Sözlük*'te Arapça kökenli olduğu vurgulandıktan sonra "1. Bir şeyi yapıp yapmamaya karar verme gücü, istenç. 2- İstenç. 3- Buyruk. 4. İstek, dilek." olarak tanımlanmıştır (2011: 1203). Kelimeye öz Türkçe bir karşılık olarak belirlenen ve daha çok ruh bilimi alanında tercih edilen "istenç" ise *Sözlük*'te "1. İrade. 2. Davranışlarla ilgili tepilerden bir bölümünü tutup ötekileri eyleme dönüştürme gücü." olarak açıklanmıştır (2011: 1213). Ayrıca Kuran öncesi Arap toplumunda irade kelimesi "istemek, talep etmek" anlamlarına gelmekteyken Kuran sonrasında ise bu manaların dışında "yaratmak, hükmetmek, kastetmek, ihtiyar, emir" gibi çeşitli manalarda da kullanılmıştır (Öğretici, 2015: 97).

Felsefe sözlüklerinde daha detaylı olarak açıklanan istenç kavramı Akarsu tarafından Almanca "wille", Fransızca "volanté", İngilizce "will", Latince "voluntas" kelimelerinin karşılığı olarak belirtilmiş ve "yapabilme gücü, özgürlüğünü kendi içinde bulunduran isteme, itici güç, insanın tasarımları ve görüşleri üzerine bilinçli bir düşünüp taşınma ile seçerek ve tavır olarak eyleme karar verme yeteneği, duygu ve eğilimlerle değil usa dayalı isteme, eylemleri usla belirleme gücü, vb." olarak izah edilmiştir (1975: 100-101). Bir başka felsefe sözlüğünde de irade insanların sahip olduğu "yapabilme özgürlüğü" kadar "yapamama özgürlüğünü" de içinde barındıran bilinçli bir isteme, seçme ya da karar verme yetisi olarak tanımlanırken iradenin bilinçliliği vurgulanmıştır. İradenin insanı diğer canlılardan ayıran temel niteliklerden biri olduğu da belirtilir (Güçlü vd., 2008: 772).

İradenin sadece psikolojik bir fonksiyon yahut meleke olmayıp aynı zamanda bilinçli bir seçme gücü olması iradeyi insan davranışlarının sonuçlarından sorumlu hâle getiren ahlaki bir ilke de yapar (Çağırıcı ve Hökelekli, 2000: 381). İradenin bilinçli olması ve insanı diğer canlılardan ayıran bir özellik olmasıyla beraber akıl ve us kavramlarından ayrı düşünülmemesi, idrak kavramı ile ilişkilendirilmesi gerekir. Farabi bitki, hayvan ve insan arasında sadece insanın sahip olduğu akılsal yetiyle (idrak) seçerek, tercihte bulunarak eylediğini; bu bağlamda, algı ve tahayyülden doğan arzu ve eğilimin diğer hayvanlarda da bulunduğunu ancak düşünüp taşınmanın, akılsal düşünmenin sonucu olan “seçme”nin (irade) yalnızca insana özgü olduğunu belirtir (Seyhan, 2013: 143). Böylece Farabi, algılanan ve idrak edilen şeyi arzu etme gücü ile istemeyi irade olarak açıklar (Çağırıcı ve Hökelekli, 2000: 382). Dolayısıyla bir bilginin algılanması ve o konuda düşünülüp taşınması sonucunda kişinin irade gösterdiği, iradenin algı ve idrak kavramlarıyla ilişkili olduğunu hatta idrak olmadan iradenin sağlanamayacağı söylenebilir.

Buna paralel olarak İbn Rüşd, külli ve cüzi irade kavramlarına da değinerek iradenin idrak ile ilişkisini izaha çalışmıştır. Ona göre mükemmel evreni yaratan Allah’ın iradesi sınırsızdır. Aynı zamanda Allah insana fiillerini gerçekleştireceği irade ve kudreti vermiştir. Ancak bu, insanın bütünüyle hür olduğunu ifade etmez. İlahî tasarrufun haricinde insan dış dünyayı, ondaki yasa ve düzeni bilebildiği ölçüde eylem özgürlüğünün sınırlarını genişletebilir. Dolayısıyla insanın ilmi ne kadar artarsa hürriyeti de o kadar artar, iradesi de o derece gerçekleşir (Hatipoğlu, 2006: 208-210). İbn Rüşd’e göre kişinin idraki ile iradesinin sınırı doğru orantılıdır. Bir konuda âlim olan kişi o konuda daha bilinçli bir irade gösterir, aldığı kararlardaki hata yapma olasılığı çok düşüktür. Kişi algısını, bilgisini, idrakini geliştirdiği sürece iradesinin sınırı da gelişir.

Descartes da idraki iradenin bir koşulu olarak görür ve insanda iki tür düşünce olduğunu, bunlardan birinin anlayışla kavramak olan idrak ötekinin ise istençle karar verme olan irade olarak açıklanabileceğini söyler. Kişide idrakin gerçekleşmeden hiçbir şeye ilişkin bir yargıda bulunulamayacağını savunur. Çünkü ona göre idrakin herhangi bir biçimde kavrayamadığı bir şey üzerine iradenin karar vermesi için hiçbir neden yoktur. Hiç kavranamayanı onaylamak ya da reddetmek için irade kesinlikle zorunlu olmasına karşın bir yargıda bulunmak için tam bir bilgi edinimi zorunlu olmadığından çoğu zaman idrakin bildiği şeyler kabul edilir (2002: 70-71). Ayrıca yine idrak sadece kendine görünen şeylere, algılananlara uzanabilir ve bilgisi her zaman sınırlıdır. Buna karşın tanrının iradesinden de görülebileceği gibi kişinin de iradesi sınırlı değildir. İrade açık ve seçik olarak bilinen şeylerden, kişinin idrakinden daha öteye taşınabilir (2002: 72). Kısacası Descartes’e göre sınırlı bir idrake sahip olan kişinin iradesinin sınırı yoktur.

Bilinçli ve sınırsız bir yeti olan irade Spinoza’ya göre özgür değildir. O, irade kavramını açıklarken “...ruhun bir şeyi istemesi ya da ondan nefret etmesine sebep olan arzuyu değil, bir şeyin doğru ya da yanlış olduğunu ruhun olumladığı ya da olumsuzladığı yetiyi anlıyorum.” der

(Spinoza, 2011: 121). Ona göre ruhta fikrin içeriğinden başka hiçbir arzu, yani olumlama ya da olumsuzlama yoktur. İrade -sınırlı ya da sınırsız olsun- kendisinin var olmasını ve bir eser meydana getirmesini gerektiren bir neden ister ve dolayısıyla özgür değildir (Kıraç, 2007: 30-31). İradenin bir neden gerektirmesinden hareketle Leibniz, iradeyi özgür olarak değerlendirmiştir. Ona göre her şeyin yeterli bir nedeni vardır. Tanrının başka ve farklı bir evren yerine şu an yaşadığımız evreni seçmesinin bir sebebi vardır. Dolayısıyla tanrı da evreni herhangi bir zorunlulukla değil irade özgürlüğü ile yaratmıştır. Sonsuz bilgisi olan tanrı, özgür iradesini kullanarak insanlar için en iyi evreni yaratmıştır. İyiliklerle dolu bu evreni kavrama yetisini insanlara vermiş, bu yetiyi kullanıp kullanmama hakkını da yine insanlara bahşetmiştir (Kıraç, 2007: 60-65). Dolayısıyla tanrı gibi insan da özgür bir şekilde irade sahibidir. Üzerinde yaşadığı evreni algılayabildiği derecede iradesini genişletecek ve kullanacaktır.

İradenin özgür olduğu düşünen Aristo bu kavramı, aklın uygun gördüğü hedefleri istemekten ibaret olarak açıklar (Çağırıcı ve Hökelekli, 2000: 381). O, irade ve seçim kavramını eş kapsamlı olarak değerlendirir. İnsanların hayvanlardan farklı olarak iradesi ile tercihte bulunabilen bir varlık olduğunu vurgular. Ona göre düşünüp taşınarak yapılan eylemler seçimin ürünüdür ve iradeye dayalı eylemler herhangi bir zorlama sonucu gerçekleşmeyen, özgür eylemlerdir (Seyhan, 2013: 137-138).

Augustinus da iradeyi ruhun zorlama altına alınamayan bir hareketi olarak tanımlar (Güçlü vd., 2008: 132). Ona göre insan bellek, anlama yetisi, irade üçlüsünden oluşmaktadır. İnsanın yetileri arasında iradenin ayırt edici özelliği, diğer yetiler üzerinde yönlendirici oluşudur. Ayrıca iradenin zihinsel ya da fiziksel etkenler karşısında bağımsız olan varoluşu, insanın seçme eylemine önsel bir özgürlük temeli sunmaktadır. Akıldan daha üstün ve özgür olan irade sayesinde akılsal faaliyetlerdeki sürekliliği veya kalıcılığı sağlamak sadece akla değil iradeye de bağlıdır (Erbağcı, 2007: 151).

Sonuç olarak irade kavramı kişinin idrakine bağımlı olarak zihinde bilinçli bir düşünüp taşınma ile oluşan, aynı zamanda sınırlı bir idrak gücünün yanında sınırsız bir özgürlük alanını da kendi içinde barındıran, karar verme, isteme yetisi olarak tanımlanabilir. Bu nitelikleriyle insanı diğer canlı varlıklardan ayıran önemli bir yeti olan irade, aynı zamanda insanları yaptıklarından sorumlu tutan ahlaki bir ilkedir. Kişilerin idraklerine bağlı olarak sınırını genişletebilen irade kavramı, bir eylemi yapabilme özgürlüğü kadar yapmama özgürlüğünü de içinde barındırır. Tamamen insan zihninde gerçekleşen irade, bu yönüyle fiziksel değil zihinsel bir harekettir. Bu bağlamda mental sürecin sonunda yer alan, insanın karar verme, arzulama, isteme gibi hareketlerini karşılayan, uzamsal olmayan ve yönelimsel olan fiillere ise irade fiilleri denilebilir.

2.4.1. İrade Fiilleri

Mental fiiller ile ilgili yapılan çalışmalarda irade fiilleri ya yer almamış ya da başka bir kategori altında örneklendirilmiştir. Özellikle Türk dili üzerine yapılan çalışmalarda irade fiili terimi ile hiç karşılaşılmazken yabancı dillerde bu terim *volition/desideration/desire verbs* gibi terimlerle karşılanmıştır.

Levin, irade fiillerini mental fiillerin bir alt kategorisi olarak göstermek yerine “Verbs of desire” olarak ayrı bir başlık ve terimle karşılaşmış ve bu fiilleri geçişli ve geçişsiz sınıf olmak üzere ikiye ayırmıştır. Geçişli olanlara “arzula- (desire), iste- (want), rica et- (craze), şiddetle arzu et- (covet)” gibi geçişsiz olanlara ise “çok iste-/hasret kal- (long), dile- (wish), um- (hope)” gibi fiilleri örnek göstermiştir (1993: 194-195). Biber de çalışmasında mental fiiller bölümünde bir alt başlık olarak irade fiillerinden bahsetmese de aslında irade fiili olarak kabul edebileceğimiz “iste- (I wanted very much to give him my orange.) ve karar ver- (They decided to watch TV.)” fiillerinin birer mental fiil olduğunu vurgulamıştır (2003: 107-108).

Halliday, Lock ve Wanodyatama irade fiillerini mental fiillerin bir parçası olarak görmüşler ve *desiderative/volition* terimlerini kullanmışlardır. Dört tip mental fiilden bahseden Halliday, irade fiilleri için “desiderative verbs” terimini tercih etmiş; konuyu “arzu et- (long for), arzula- (desire), çok iste- (yearn for), iste- (want, would like), karar ver- (decide, resolve, determine), niyet et- (intend), planla- (plan), razı ol- (agree, comply, refuse), temenni et- (wish), um- (hope)” fiilleriyle örneklemiştir (2004: 210). Lock ise irade fiilleri için “volition” adlandırmasını yapmış ve irade fiillerinin “arzulama (desiring), ihtiyaç duyma (needing), isteme (wanting), niyet etme (intending), temenni etme (wishing), umma (hoping)” süreçlerini içerdiğini söylemiştir. Ayrıca isteme sürecinin bağlamına göre duygu fiili ya da irade fiili olabileceğini vurgulamıştır (2005: 105-110). N. P. Wanodyatama da İngilizcedeki idrak fiillerini incelerken irade fiilleri için Halliday gibi *desiderative* terimini kullanmış ve mental süreci tamamlayan dört tip fiilden bahsederken bunlara “algı (perception), duygu (emotion), idrak (cognition), irade (desiderative)” fiilleri demiştir (2013: 77).

Türk dili bağlamında mental fiiller üzerine yapılan çalışmalarda ise irade fiilleri terimi kullanılmamıştır. Bu çalışmada irade fiili olarak değerlendirilen fiiller, diğer çalışmalarda farklı başlıklar altında ele alınmıştır. Yaylagül (2005); duyu, duygu, anı ve uslamlama fiillerinden sonra gelen ve mental etkinlik sürecinin son aşaması olarak izah ettiği açıklama fiillerinin arasında te- (demek), ay-, (söylemek), öğ- (övmek), yalbar- (yalvarmak), sözleş- (konuşmak) gibi fiillerin yanı sıra tile- (dilemek), qol- (istemek), ötün- (arz etmek), yarlıka- (arz etmek) gibi kişilerin iradî hareketlerini karşılayan fiilleri de örneklemiştir. Hirik ve Çolak (2017) da çalışmalarında Yaylagül’ün mental fiil tasnifini kullandıklarını vurguladıktan sonra Sözlük’te yer alan bazı

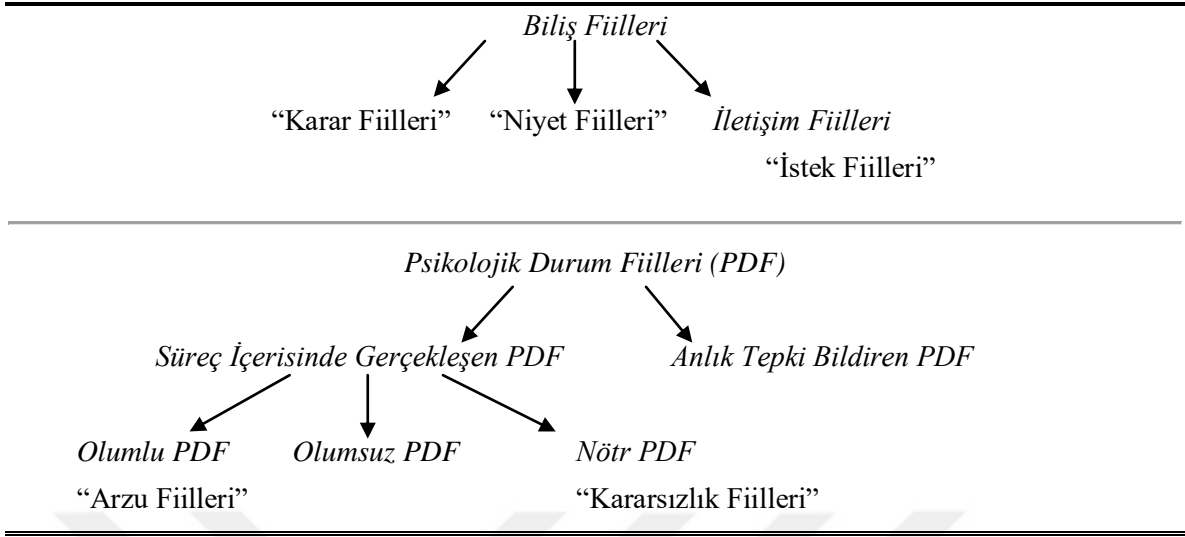
fiillerin sadece sözlüksel anlamlarına göre mental fiil kategorilerini belirlerken “aç-” fiilinin “avunmak veya danışılmak üzere söylemek, içini dökmek” anlamıyla bir mental fiil olarak “açıklama fiili” olduğunu farklı örneklerle de vurgulamışlar. Örneklenen bu açıklama fiillerinde ortak düşünce ilgili fiilin zihinsel sürecin en son aşamasını karşılayan bir fiil olmasıdır. Ancak söz konusu fiillerin artık bir uzama kavuştuğu dikkatlerden kaçmıştır. “Konuş-, söyle-, de-” gibi eylemlerde ister istemez bir uzam olacaktır. Ses tellerinden çıkıp hava ile buluşarak, ağız içerisinde farklı noktalara çarpıp anlamlı seslere ve kelimelere dönüşen bir konuşmada zihinsel bir sürecin varlığı inkâr edilemez. Ancak artık konuşma gerçekleşmiş, fiil bir uzama kavuşmuş, mental bir fiil olmaktan çıkmıştır. Benzer şekilde “danışılmak üzere söylemek, içini dökmek” anlamında kullanılan bir fiilin uzamsal olmadığı düşünülemez. Dolayısıyla alanyazında kullanılan, mental sürecin son aşaması olarak tanımlanan “Açıklama Fiilleri” terimi tartışmaya açıktır.

Şahin mental fiilleri idrak, duygu ve algılama fiilleri olarak üçe ayırmıştır. Ancak “arzu et-, dile-, iste-, niyet et-” vb. fiillerin idrak fiillerinin on dokuz alt başlığından birisi olan “niyet, istek, heves, tasarlama, arzu etme ifade eden fiiller” olduğunu vurgulamıştır (2012a: 157-169). Bir başka çalışmada aynı fiilleri yine idrak fiillerinin alt kategorisi olarak değerlendirmiş ve “İstek İfade Eden Fiiller” ile “Hayal İfade Eden Fiiller” şeklinde ayrı başlıklarda değerlendirmiştir (2012b: 54). Aslında irade kavramıyla örtüştüğünü düşünülen bu tarz fiilleri Şahin, idrak fiillerinin bir alt kategorisi olarak değerlendirmesinin yanında bağlamlarıyla da desteklediği söz konusu fiillerin fiziki bir harekete kavuşup kavuşmaması bahsini dikkate almamıştır. Zira bu fiillerin uzamsal olmayanları irade fiilleri olacakken uzama kavuşanları artık fiziki bir hareket olacak ve mental fiil olmayacaktır.

Yıldız (2016) da irade fiillerini “bilgi, psikolojik durum ve algı fiilleri” olarak üçe ayırdığı mental fiillerin bir kategorisi olarak göstermemiştir. İrade Fiilleri terimini kullanmamış olmasına rağmen Yıldız, irade kavramı ile ilgili fiilleri farklı mental fiil kategorilerinde olduğunu belirtmiştir. Ona göre “ayıt- (rica etmek), azlan- (arzulamak), iste- (istemek)...” gibi fiiller “Arzu Fiilleri” olarak ve “kabşa- (tereddüt etmek)” fiili de “Kararsızlık Fiilleri” olarak *Psikolojik Durum Fiilleri*’nin farklı alt kategorilerinde yer almıştır. Bunlardan başka “köşül örit- (karar vermek)” fiili “Karar Fiilleri”, “aşlan- (bir şeye göz dikmek, ağzı sulanmak)” fiili “Niyet Fiilleri” ve “ayıt- (rica etmek), azlan- (arzulamak), iste- (istemek)...” gibi fiiller de “İstek Fiilleri” başlıklarıyla *Bilgi Fiilleri*’nin alt kategorilerinde değerlendirilmiştir.²⁷

²⁷ Çalışmada her bir mental kategorinin bir çok alt başlığı bulunmaktadır ancak “Şekil:3”, sadece irade fiili olarak düşünülen başlıkları kapsamaktadır.

Şekil 3: Yıldız 2016’da “İrade Fiilleri” Olduğu Düşünülen Kategoriler



Kaynak: Yıldız 2016

Azerbaycan Türkçesi için yapılan çalışmalardan Kuliyeve (1998) ruhsal durum fiilleri olarak nitelendirdiği mental fiillerin bir alt başlığı olarak “Arzu Fiilleri” terimini kullanırken Kazımov (2010:160), karar vermek ve arzu etmek fiillerini “Tefekkür Fiilleri” başlığı altında örneklemiştir.

Özetle iradî hareketler psikolojik yönden istişare, karar ve icra olmak üzere üç safhada incelenebilir. İstişare safhasında kişi algıları ile edindiği verileri idrakinde hazır bulunan geçmiş bilgileri ve gelecek temennileri ile birlikte yoğurur. Karar ve icra safhaları ise birbirinden kesin hatlarla ayrılmadığı gibi her iradî karar mutlaka bir icra ile neticelenmeyebilir. Örneğin bir hücrede hapsedilmiş bir kişi firar etmeye karar verebilir fakat bu kararı icra için gerekli maddi imkânlarla sahip olamadığı takdirde kararın icra safhasına geçmesi mümkün olmaz (Güriz ve Ersöz, 1967: 637). Bu üç safha göz önüne alındığında istişare safhasında kullanılan fiiller idrak fiili olacaktır. Mental fiillerin uzamsal olmama ölçütü göz önüne alındığında da icra safhasına geçmeyen ve karar safhasında olan bir iradî hareket ve bu hareketi karşılayan fiil, irade fiili olacaktır. Aynı zamanda eğer icra safhasına geçilmişse, fiil bir uzama kavuşmuşsa artık o fiil mental bir fiil olmayacaktır.

İrade, özü ve mahiyeti itibarıyla zihinde, genel bir deyimle içte gerçekleşen sübjektif bir durumdur. İradenin kendisi veya oluşması ve iradenin açıklanması olmak üzere iç ve dış irade olarak da açıklanabilen iki ayrı süreçten bahsedilebilir. Gerçek irade olarak da bilinen iç irade, ihtiyar, rıza, niyet, kasıt kavramları ile kesişirken dış irade ise ehliyetli kişinin bir hukukî işlemi gerçekleştirmeye yönelik iradenin dışa vurumu, açıklaması, beyanıdır (Apaydın, 2000: 384-385). Dolayısıyla iradenin dışa vurumu, açıklanması, dile getirilmesi, uygulanması sırasında fiil yine bir uzama kavuşmuş olacak ve mental fiil hüviyetini terk etmiş olacaktır.

Her hareketin zihinsel bir arka planı olduğu unutulmamalıdır. Ancak bazı hareketler yalnızca zihinde gerçekleşir, bir uzama sahip değildir. Örneğin alanyazında mental sürecin sonunda yer alan “açıklama fiilleri” olarak örneklendirilen “de-, konuş- seslen-, çağır-” gibi fiillerde de şüphesiz mental bir süreç bulunmaktadır. Ancak söz konusu hareket, yoğun idrak ve irade süreçlerinden geçip artık fiziksel bir harekete dönüşmüş, bir uzama kavuşmuştur. Nasıl ki insan düşünüp taşınmadan, karar vermeden, zihinsel bir süreç geçirmeden oturma ya da koşma hareketlerini gerçekleştiremez ise çağırma ya da konuşma hareketlerini de yapabilmek için mental bir süreçte ihtiyaç duyar. Ancak fiziksel bir harekete dönüşerek uzama kavuşan bu tarz fiiller mental fiil değildir. Bazı hareketler ise yalnızca zihinde gerçekleşir, bir uzama sahip değildir. Örneğin kişi yeni aldığı evin tadilatını yaparken oturma odası için bir renk seçmek ister. Daha önceden girdi olarak kendisini uyaran renklerden algıladıkları arasından geçmiş duygu ve tecrübeleri anımsayarak zihinsel bir muhakemeye girip, odanın şekli, eşyaların rengi, evde yaşayan diğer kişilerin fikirleri ile birlikte kendi zihnindekileri değerlendirip sarı renginde karar kılar ve boyamaya başlar. İşte, kişinin karar verdikten sonra fikrini fiziksel eyleme dönüştürmesini (yani boyamasını) karşılayan fiil ya da fiiller uzamsal oldukları için mental fiil olmayan birer çıktı fiil olarak değerlendirilmelidir. Ancak girdi bilgileri ile algıladığı renklerden başlayarak karar verme sürecindeki her bir hareketi ifade edecek fiiller birer mental fiil olabilir ve bu sürecin en sonundaki “karar verme” hareketini karşılayan fiiller de henüz bir uzama kavuşmadıkları için bir mental fiil kategorisi olan *irade fiili* olarak adlandırılabilir.

Aynı fiilin bağlamına göre irade fiili olup olmama durumu değişebilir. Örneğin “Ali, Ayşe’den elma istiyor.” cümlesinde Ali’nin isteğini dile getirdiğini, isteme eyleminin bir uzama kavuştuğu söylenebilirken “Ali’nin canı elma istiyor.” cümlesinde aynı isteme eylemi Ali’nin bir arzusu olarak zihninde canlandığını fakat isteme eyleminin henüz bir uzama kavuşmadığı görülebilir. Aslında her iki cümlenin de mental süreci benzer şekilde ilerlemektedir. Ali elmayı önceden algılamış, yenilebilir bir nesne olduğunun idrakine varmış, zihninde daha önceden algıladığı diğer yenilebilir nesnelere bir mukayese yoluna giderek elmayı diğerlerinden daha çok sevdiğini ya da o an için daha çok istediğine karar vermiştir. Bu kararını Ayşe ile paylaştığı ve ondan bir elma talep ettiği cümlede isteme eylemi bir şekilde uzama kavuşmuş ve artık zihinsel bir hareket olmaktan çıkmıştır. Ali’nin diğer yiyecekleri değil elmayı istediğini öğrenmiş olduğumuz ve kararının ne olduğunu bize aktardığı diğer cümlede ise isteme eylemi ve hareketi zihinde kalmış, bir uzama sahip olmamış ve irade fiili olmuştur. Dolayısıyla bu şekilde zihinsel süreçlerden geçerek algılanmış verilerin fiziksel bir eyleme dönüşmeden hemen önceki aşamasında yer alan; kişinin arzu, istek, niyet, talep, plan, karar vb. hareketlerini karşılayan ve bir uzama sahip olmayan fiillere irade fiilleri denilebilir. Ayrıca Booth ve Hall’ın çalışmalarında (1995a ve 1995b) algı, tanıma, anımsama, anlama, ileri idrak, değerlendirme olarak sıraladıkları zihinsel süreçte irade fiilleri “değerlendirme” aşamasına karşılık geldiği düşünülebilir.

2.4.2. Eski Türkçede İrade Fiilleri

Bu bölümde, zihinsel süreçlerden geçerek algılanmış verilerin fiziksel bir eyleme dönüşmeden hemen önceki aşamasında yer alan; kişinin arzu, istek, niyet, talep, plan, karar vb. hareketlerini karşılayan, uzamsal olmayan ancak yönelimsel olan irade fiilleri Orhun, Eski Uygur, Karahanlı Türkçesi dönemlerine ait (varsa) bağlamları ile birlikte örneklenerek izaha çalışılacaktır.

(240) ağır bol-: Takdir görmek.

(240a) negü ter eşitgil tapu kılmış er / tapuğ birle begde ağır bolmuş er (KB 2569). “Hizmet etmiş ve hizmeti ile beyden takdir görmüş insan ne der, dinle.”

Takdir görmüş, kendisine saygı duyulmuş kişinin sözünün dinlenilmesinin öğütlendiği beyitte (240a) takdir gören kişinin hizmet edip hizmeti ile bey tarafından algılanmış, idrakte depolanmış verilerle yapılan kıyaslar sonucunda takdiri hakettiği kararına ulaşılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu takdir, idrakin ötesinde olmasının yanında fiziksel bir çıktıya da dönüşmemiş olduğundan irade fiili olarak düşünülebilir.

(241) ağır tut-: Hürmet göstermek, değer vermek.

(241a) ağır tut tişig sen negü kolsa bir / eviñ kapğı bekle yırak tutğıl er (KB 4520). “Kadına değer ver, ne isterse ver; evin kapısını kilitle ve eve erkek sokma.”

(242) ağırla-: Saygı duymak, takdir etmek, hürmet etmek.

(242a) qarı uluğ dıntarlar kelmedi törü toku kut ... kişilerke ... ağırlasar ol... (MS 90/28). “Yaşlı, büyük rahipler gelmedi, adetler, kut ... insanlara ... hürmet etse...” *(242b) ağırladı hacib orun birdi tör / edeb birle ay toldı oldurdi kör (KB 577).* “Hacib saygı gösterdi ve ona başköşede yer verdi; Ay-Toldı yerine edep ile oturdu.”

(243) ağırlık kör-: İtibar görmek.

(243a) ukuşun ağar ol bilgün bedür / bu iki bile er ağırlık körür (KB 289). “Kişi akıl ile yükselir, bilgi ile büyür; kişi bu ikisiyle itibar görür.”

İtibar görmek, değer vermek, bir olgunun değerini anladıktan sonra gerçekleşmektedir. Kişi, bir olgunun değerini anlamayı da diğer benzerleriyle yapılan muhakeme sonucunda karar verir. Kadına hürmet gösterilmesi (241a), Hacib’in saygı duyarak Ay-Toldı’ya başköşede yer vermesi (242b), kişinin akıl ve bilgiyle itibar görmesi (243a) olaylarında kullanılan fiiller, öznelinin geçirdiği belirli muhakemeler sonucunda gerçekleşen, uzamsal olmayan olayları karşılayan irade

fiilleridir. Ayrıca “ağır” ismi ile temelinde şekillenen bu fiiller Çetinkaya’nın (2017b) “değerli, ağırdır.” şeklinde ifade ettiği metaforu da doğrular niteliktedir.

(244) arzula-: Arzulamak.

(244a) taqı arzuladı komıdı köñül / komısa köñül kör kişiğe muñ ol (KB 3854). “Onu tekrar görmek istedi, gönlü heyecanlandı; gönül coşarsa kişiye dert olur.”

İrade fiilleri mental sürecin sonunda, hareketin fiziksel bir çıktıya dönüşmeden hemen önceki aşamasındadır. Arzulamak da uzamsal bir harekete dönüşmeyen isteme hareketidir. Bağlamda (244a), özne bir kişiyi görmeyi arzulamakta, ancak görme olayı henüz gerçekleşmemektedir. Dolayısıyla hareket tamamen zihinde; kişinin diğer algılanmışlarının arasından bir tanesinde karar kılması sonucu oluşmakta ve söz konusu fiil bir irade fiili kimliği kazanmaktadır.

(245) aşa-: Kabul etmek, hürmet görmek.

(245a) amtı anta teñri yalañuk ... tapıgın aşayu on küçin küçedü üç türlüğ örüg ornanmış.” (MS 16/36). “Şimdi orada Tanrılar ve insanlar hürmet ve tanzimi kabul edip on güç ile güçlenerek üç türlü taht üzerine oturmuş.”

(246) aya-: Saygı göstermek, hürmet etmek.

(246a) ürki kişilerke içangıl. erdemlig kişilerig ayagıl. adañ ertgey, edgü kelgey. (Kör 71). “Eski adamları dikkate al. Erdemli kişileri say. Tehliken geçecek, iyilik gelecek.”

(247) aya- ağırla-: Saygı göstermek, hürmet etmek.

(247a) anı üçün kamağ yalañuqlar ayayu ağırlayu tutmış kergek kim tünle küntüz unıtmasar (KP 72). “Bundan dolayı bütün insanların (onu) gece-gündüz unutmamaları için (ona) daima saygı göstermeleri gerekir.”

(248) ayama- açınma- : Hürmet etmemek.

(248a) erin atın oklatdımız señrem sanlıg edin tavarın artattımız ayamadımız açınmadımız ol antağ ayıg kılınç kılıp uluğ tamularda toğdumuz (MS 69/16). “Adamlarını ve atlarını taksim ettik. Manastıra ait malı mülkü mahvettik. Saygı ve itmam göstermedik. Bu türlü kötü amelleri işledikten sonra büyük cehennemlerde doğduk.”

Eski Uygur Türkçesi dönemi metinlerinde ikileme olarak kullanılan fiiller (247, 248) ile birlikte (Can, 2010: 127; Şen, 2002: 44) “aşa-” ve “aya-” fiilleri, “saygı göstermek, hürmet etmek, değer vermek” manalarında kullanılan diğer irade fiilleridir.

(249) barıgsa-: Varmak istemek, gitmek istemek

(249a) udçı er negülig barıgsadıñaz köñlüñüzni kim birtti barmañ tip tidi (Edg 180). “Sığırtmaç: ‘Niçin gitmek istiyorsunuz? Kalbinizi kim kırdı? Gitmeyin!’ dedi.”

Söz konusu fiilde görülen “-(x)gsA-” eki “bir şeyi yapmayı istemek” ifadesi veren birleşik bir ektir (Eraslan, 2012: 109; Gabain, 2007: 59). Dolayısıyla hangi fiile gelirse gelsin o fiili yapmayı istemek anlamı katacaktır. Metinde de bu ekle beraber kullanılan “bar-” fiili ile kişinin gitmek istediği anlaşılmaktadır. Devamında ise kişinin gönlünün kırıldığı ve sığırtmaç tarafından gitmelerinin istenmediğinin söz ile ifade edilişi görülmektedir (249a). Sığırtmaç tarafından “barmañ tip tidi” şeklindeki yapı ile kişinin gitmemesini istediğini söyleyerek fiziksel bir eylemde bulunduğu anlaşılmakta ancak bağlamdaki esas öznenin fiziki bir hareket içerisinde ve bir uzama sahip olmadan sadece “barıgsa-” eylemi ile birlikte zihinsel bir şekilde gitmek istediği takip edilebilmektedir. Dolayısıyla “barıgsa-” bu bağlamda bir irade fiili olmalıdır.

(250) bilge bilig suvsa-: Bilgiye susamak, öğrenmek istemek.

(250a) sekiz yaşına Kaltı çahnu arzı gañ ögüz suvın siñürürçe alku şastar bilge bilig simridi boşuntı .. tağı yime bilge bilig suvsamañın avantlıg tınlıglarğa asağ tusu kılkalır üçün ortun entkek ilinte oğrayu dksanpt ilke bardı (MS 8/24). “Sekiz yaşında, münzevi Jahnu’nun Ganj nehrinin suyunu yuttuğu gibi bütün şastraları, hikmetleri öğrendi. Ve yine hikmete susamış yaratıklara hizmet etmek için asil hint ülkesinde, doğrudan Dakşinapatha’ya gitti.”

“Su” kelimesine eklenen “+sA-” eki, eklendiği kelimeye “arzulamak, istek duymak” anlamları katmaktadır (Gabain, 2007: 50). “Susamak” kelimesinin Türkiye Türkçesinde de “çok istemek” anlamında kullanıldığı bilinmektedir (2011: 2174). Bağlamda (250a) hikmetli bilgileri öğrenen öznenin, bilgiye aç, bilgiye susamış, bilgiyi öğrenmek isteyen diğer yaratıkların yanına gittiği söylenmektedir. Dolayısıyla bu bağlamda “(hikmeti) öğrenmek istemek” manasıyla kullanılan “bilge bilig suvsa-” ifadesi, henüz uzama kavuşmamış bir isteme hareketini karşıladığından irade fiili olmaktadır.

(251) edle-: Değer vermek.

(251a) elig urdı meni edledi / bolu berdi evren özüm yokladı (KB 1805). “Hükümdar beni tuttu ve değerlendirdi; felek de uygun davrandı ve yükseldim.”

Clauson’da (1972: 57) “değerli hâle getirmek, verimli saymak, kabul etmek” açıklaması yapılan bu fiil; bağlamda hükümdarın kişiyi değerli görmesi, ona değer vermesi sonucu feleğin de yardımıyla kişinin yükselmesi olayında (251a) kullanılmıştır. Zihinde belirli mental aşamalardan geçtikten sonra “o” kişiye değer vermeyi seçmek, hükümdarın özgür iradesiyle gerçekleşmiş, ilgili hareketi karşılayan fiil de irade fiili olmuştur.

(252) eşidigseme-: İştirmek, duymak istememek.

(252a)...kim ilkide kişi etüzinte erken burkanağ bursıj kuvrağı birle sevmez amramaz erser nomçı bilgelerig nomlayı olurur körüp işidigse...rup yorıp barguçı... (MS 70/30). “Vaktiyle insanlar âleminde iken Burkan’ı ve cemaatini sevmediğinden, hâkim vaizleri, vaaz ederken gördüğü hâlde duymak iste(mediğinden) yürüyüp varır.”

İlgili fiil “barıgsa- (249)” fiilinde olduğu gibi “-(x)gsA-” eki sayesinde “ıştirmek, duymak istememek” anlamında kullanılmaktadır. Özne eğer “vaktiyle insanlar âleminde iken Burkan’ı ve cemaati” sevmiş olsaydı, hâkim vaizleri gördüğünde onları dinleme öznenin içinde olabilirdi. Ancak öznenin algılanmış nitelikleri iradesine yön vermiş ve “vaizleri duymak istememe” hareketi zihinsel olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla *eşidigseme-* fiili bu bağlamda öznenin dolaylı yoldan seçimde bulunduğu bir irade fiili niteliğindedir.

(253) kes-: Karar vermek.

(253a) havağa basıkma ukuş birle kes / et öz arzu balsa bilig birle bas (KB 3346). “Hevesin etkisinde kalma, akıl ile karar ver; ten baş kaldırırsa bilgiyle hâkim ol.”

Temel anlamının yanında *Sözlük*’te de (2011: 1400) “kararlaştırmak, son vermek” anlamı verilen “kes-” fiili, deyimlerde de “engel olmak, bitirmek” gibi anlamlarda (Gökdağ, 2012: 111) kullanıldığı tespit edilmiştir. Fiilin buna benzer anlamlarda Eski Türkçe dönemi metinlerinde de kullanıldığı görülmektedir. Bağlamda “ukuş birle kes” sözü ile “akıl ile karar ver, seçenekler arasında kalma, ihtimallerden birine ‘son ver’ ve diğerinde ‘karar kıl’” anlamı katılmış; bu anlamıyla ilgili fiil irade fiili kimliği kazanmıştır.

(254) kirigse-: Girmek istemek.

(254a) tigin inçe tip ötünti huu kanlarınta çintamani erdini bar kim ülüglüg kutluğh kişi ol erdini bular kamağ tınlıglarkça asıg tusu kılur anı için taluyka kirigseyür men tip ötünti (Edg 68). “Şehzade şöyle arz etti: ‘Ejder Hanlarında (öyle) bir Çintamani incisi var ki kısmetli ve talihli bir kişi o inciyi bulacak olursa bütün canlılara faydası dokunur. Onun için okyanusa açılmak istiyorum.’ diye arz etti.”

Söz konusu fiil “barıgsa- (249)” fiilinde olduğu gibi “girmek istemek” anlamında kullanılmaktadır. Burada “denize girmek istemek” ya da “okyanusa açılmak istemek” şeklinde izah edilen eylemde aslında özne idraki ile karar verip bir seçim yapmış, canlılara faydası dokunacağı fikri ile okyanusa açılma isteği konusunda irade göstermektedir. Özne, özgür iradesi ile -inciye bulmak her ne kadar canlılar için faydalı bir eylem olsa da- bir seçim yaparak okyanusa açılmak istemeyebilir sorumluluğu kendi üzerine almayabilirdi. Ancak bu bağlamda özne tarafından alınan karar, *kirigse-* eylemi ile ifade edilmekte, bir uzama da sahip olmadığı anlaşılmakta olan bu eylem, “-(x)gsA-” eki ile birlikte irade fiili olmaktadır.

(255) köñül tüz kıl-: Gönülden uzaklaştırmak.

(255a) velikin evürdi bu dünyada yüz / turup tağka kirdi köñül kıldı tüz (KB 3148). “Fakat bu dünyadan yüzünü çevirdi; kalkıp dağa çıktı, dünya endişelerini gönlünden uzaklaştırdı.

(256) köñülke sıgur-: Gönülde yer vermek.

(256a) eşittim köñülke sıgurum anı / katıglan tilekke tegürgil mini (KB 3860). “Fakat duydum ve ona gönlümde yer verdim; gayret et, beni bu dileğime kavuştur.”

“Köñül” sözü ile kurulan bu iki örnek, dış dünyadan algılananların idrak edildikten sonra yapılan “değerlendirme” sonrası benimsenip benimsenmemesi ile alakalıdır. Booth ve Hall’ın zihinsel sürecinde yer alan “değerlendirme” aşaması (1995a: 532), irade fiilleriyle ifade edilen bir aşama olmakla beraber, endişelerin gönülden uzaklaşması, benimsenmemesi ile kişinin dileyebileceği şeylerden bir tanesine gönlünde yer vermesi, benimsemesi uzamsal hareketler değildir. Dolayısıyla bu hareketleri ifade eden fiiller, irade fiili olarak düşünülmelidir.

(257) kör- (III): Tabi olmak, itaat etmek.

(257a) tokuz oguz begleri bodumı bu sabımın edgüti eşid katıgdı tıñla. ilgerü küñ tuğsıkka birigerü küñ ortusınaru kırıgaru küñ batsıkıña yırıgaru tün ortusınaru anta içreki budun kop maña körür. ança bodun kop itdim. (KT G2). “Dokuz Oğuz beyleri ve halkı, bu sözlerimi iyice işitin ve sıkıca dinleyin: İleride, gün doğusuna, güneyde gün ortasına kadar, geride gün batısına ve kuzeyde gece ortasına kadar, bu sınırlar içindeki bütün halklar hep bana tabidir. Bunca halkı hep düzene soktum.” *(257b) teñrim bilip bilmetin et’öz sevginçe yorıp yavlak eş tuş adaş kudaş savın alıp köñülin körüp ylıkıa barımka bolup, azu muñumuz takımız tegip bo on çahşapatıg sızımız erser, neçe egsüttümüz kergettimiz erser, amtı teñrim yazokda boşunu ötünür biz manastar hirza. (Hua 237).* “Tanrım, farkında olmadan nefis sevgisine uyup, kötü eşin dostun sözüne kanıp, (onların) düşüncelerine uyup, mal mülk heveslisi olarak ya da sıkıntılarımız, işlerimizle (uğraşmaya) dalıp bu on emri yerine getiremediyse; ne kadar eksik, kusurlu yaptysak; şimdi tanrım günahahtan arınmayı dileriz.”

Daha önce mental sürecin algı ve idrak aşamalarındaki zihinsel hareketleri karşılayan örnekleri görülen bu fiil, algı ve idrak süreçlerinin sonucunda fiziksel bir eyleme geçmeden hemen önceki zihinsel aktiviteleri karşılayan bir irade fiili olarak da Eski Türkçe metinlerinde kullanılmıştır. Şöyle ki; Kül Tigin abidesinde bahsedildiği gibi civardaki bütün halkların başka bir milete/devlete tabi olmak yerine Köktürlere itaatte bulunması, onlarda karar kılması (257a) ve kişinin kötülerin sözlerine aldanmak suretiyle iyilerin yerine onların fikirlerine tabi olması (257b), zihinsel bir süreçte gerçekleşen muhakeme sonucunda, “değerlendirme” aşamasının yaşandığına işarettir. Dolayısıyla “kör-” fiili bu bağlamlarla irade fiili olarak tanımlanmaktadır.

(258) körmeklig suvs-: Görmeye susamak, görmek istemek.

(258a) biz yime nomluğ aş bulmadın aç a tegintimiz .. sizni körmeklig suvsamağka biz suvsalık boltumuz (MS 91/31). “Biz de din yemeği bulamadan açlığa maruz kaldık. Sizi görmeye susadık.”

“Bilgiye susamak” örneğinde (250) olduğu gibi “görmeye susamak”, ilgili bağlamda “görmek istemek” anlamıyla mental sürecin irade aşamasını karşılayan bir fiil niteliğindedir.

(259) körügse-: Görmek istemek.

(259a) bo savıg elig begli hatunlı eşidip açığıları emgekleri üze umadın ulışdılar sıgtaşdılar; oğlunıñ ölmüş yerin körügsep terkin tavrata yügrük atların koşuglug kañlita olorop ol kamışlıg arıgka tavrak bartılar (Açp 464). “Bu sözü hükümdar ve eşi işitip üzüntüyle kendilerini tutamadan feryat ettiler, oğlunun öldüğü yeri görmek isteyip derhal hızlı koşan atların koşulduğu arabaya binip o kamışlığa hızla gittiler.”

Söz konusu fiil “barıgsa- (249)” fiilinde olduğu gibi görmek istemek anlamında kullanılmaktadır. Özne bu bağlamda (259a) duygusal bir yoğunluk yaşamakta ve onun duygusal yoğunluğu iradesine yön vermektedir. Oğlunun öldüğü yeri görmeme tercihini de yapabilecekken orayı *körügsemiş*, seçimini yapmıştır. Fiil, bağlamından hareketle bir uzama sahip olmadığı da anlaşılmakta ve “-(x)gsA-” eki ile birlikte irade fiili olmaktadır.

(260) küse-: Arzulamak, istemek.

(260a) tamgañ yarlıgın yorıdı. ırı oğul küseler bultuñ. ed tavar tileser bultuñ. tapdıñ ig agrıg ketdi. könek yasgaç basuşdı. köñülüñin ögrünçlüg kılğıl. yerke teñrike sevinç tuıgıl. (Kör 11). “Ferman ve buyruğun geçerliliğini korudu. Erkek çocuk istesen buldun. Mal mülk dilesen elde ettin. Hastalığın gitti. Kırba ve hamur tahtası tıka basa doldu. Gönlünü mutlu kıl. Yere göğe neşe saç.” (260b) eren hayrı şerri küsep keçmez ol / isiz edgü işke yanut kiçmez ol / aya edgü umgan isizlik kılıp / tiken edlegen er üzüm biçmez ol (AH 373-376). “İnsanların iyilik ve kötülükleri arzu etmekle geçmez, iyi işin de kötü işin de karşılığı geçikmez. Ey kötülük yapıp iyilik uman kimse, diken eken üzüm biçmez.”

(261) küseme-: İstememek.

(261a) antağ oğ erser yavazta yavaz ol kişi titir kim muntağ edgülig mayrı bodisvtağ körgeli küsemeser tağı yime tirig ölüg ol atanır. (MS 8/52). “Bu böyle ise, bu kadar iyi Mayrı bodhisattva’yı görmek istemeyen bir kimse ‘kötünün kötüsü’ demektir.”

Erkek çocuk ve mal-mülk isteyen bir kişinin arzusuna sonunda nail oluşunun takip edilebildiği bu bağlamda (260a) “küse-” fiili öznenin isteme hareketini karşılayan bir fiil konumundadır. Kişi fiziksel olarak bir yerden veya bir kişiden çocuk istemiş ve isteği yerine gelmiş

olamayacağına göre buradaki isteme hareketinin zihinsel olarak gerçekleştiği düşünülmektedir. Bu ve benzeri bağlamlarda “küse-” bir irade fiilidir.

(262) osugsa-: Benzerlik kurmak istemek, aynı tarzda düşünmek istemek, örneksemek.

(262a) öndün sözlegüçi bir bilip öçmek bululur tigüçi bahşı ol vasubandu bahşıka ikileyü sizik kılu anıñ yorügi bütmez üçün anıñ tartıp suduruğ osuğsayu sözler. (Üçi 113a6). “Önde söylenilen ‘bir bilip sönme (pratisamkhyanirodha) bulunur’ diyen hoca, o Vasubandhu Hoca’ya onun izahı bitmediği için yeniden şüphe hâsıl ederek, bu yüzden Sütira’yı ileri sürüp örnek göstermek isteyerek (şöyle) söyler.”

DLT’de (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 30) “bir şeyi başka bir şeyin yerine kullanma” şeklinde izah edilen “osug” ismi, “...mak istemek” anlamı katan “+sA-” eki (Gabain, 2007: 50) ile birlikte kullanıldığından irade fiili olarak düşünülmektedir. Zira bağlamda da (262a) ilgili fiil, “örnek göstermek isteyerek (şöyle) söyler.” ifadesinde kullanılmakta ve zihinde gerçekleşen isteme hareketi daha sonra söz ile uzamsal bir kimliğe bürünmektedir. Eylemin uzamsal olmadan hemen önceki konumuna atıfta bulunan fiiller ise irade fiili olarak nitelendirilir.

(263) özke al-: Benimsemek.

(263a) atanıñ ananıñ ölümi tükel / oğul kıızka pend ol ukup özke al (KB 5158). “Ananın babanın ölümü çocuklar için tam bir nasihattir; bunu anlayıp benimse.”

“Benimsemek” anlamına gelen “özke al-” birleşik fiil grubu, aynı anlama gelen diğer fiiller (255-256) gibi irade fiili durumundadır.

(264) sabır kııl-: Sabretmek.

(264a) sabır kılsa miñnet bolur nimetiñ / şükür kılsa nimetka artar tigil (KB 6450). “Sabredersen mihnet senin için nimet olur; nimet için şükredersen bu nimet daha da artar, bunu böyle bil.”

(265) ser-: Katlanmak, sabretmek.

(265a) meniñ yiti kılıcımnın körünler etözünjüzlerni bıçıp öñi öñi kemişeyin balıkımnıñ uluşumnuñ bo Montag tod uçuz savların körüp serküüm teg ermez (Caş 40/32). “Bu benim keskin kılıcımı görün, bununla vücutlarınızı bıçıp parça parça edip bırakırım. Şehrimin, halkımın başına gelen bunca felaketi görüp de buna katlanmak mümkün değildir.” (265b) ol savıg yme meniñ yükel sözlegülük küçim yoki kayu tınlıglarıñ utlısı sevinçsiz kılmuşları yükel bilge teñri teñrиси burhan asankılıg yolta bodisatavlar yorugınta yoryur erken isig özin idaladı açıg emgeklerig serip kut koluntı. (Dan 738/23). “O sözü benim yine sana detaylıca anlatmaya gücüm yok. Nice canlıların sevincini engellediğini (gör). Tam bilgi sahibi Tanrılar Tanrısı Burhan sayısız yolda Bodisatavların yolunda yürüyorken canlı bedenini terk etti, ıstıraplara katlanıp dua etti.”

(266) seril-: Katlanmak, tahammül etmek.

(266a) körüp buşum erse ilendi özün / serildim saña men tügüldi yüzün (KB 795). “Sana hiddetlenince beni azarladın, buna katlandım fakat yüzünü buruşturdun.”

(267) serin-: Katlanmak, sabretmek.

(267a) қадаşың өлүмі саña bolsu pend / seringil muyan ur şeker bolsu қанд (KB 6314). “Kardeşinin ölümü sana ibret olsun; sabret, karşılığma erişirsin, şekerin kant olur.”

Felaketleri yaşayıp (265a), ızdırapları çekip (265b), azarlamaları işitip (266a), kardeş ölümüne şahit olup (267a) bütün bu olayları idrak edip sonunda onlara dayanma iradesi göstermek, zihinsel süreçte idrak aşamasından sonra olmalıdır. Dolayısıyla Eski Türkçe metinlerde fiziksel bir çıktıya da dönüşmemiş olan “sabretmek, dayanmak, katlanmak, tahammül etmek” gibi olayları ifade eden fiiller irade fiili olarak düşünülmektedir.

(268) sığma- yakma-: Uygun bulmamak, onaylamamak.

(268a) tödüşgүлік эмгек бар. улуг iş küdüg yme ögrünçlüg ermez. kiçig iş küdügler yme bütün ermez. til talaşur. çaşut yoñag tikileşür. ed tavar saçılır. yala yañku ükliyür. Ugramış iş bütmez edikmez. Kılmış kılınç sıgmaз yakmaz. (Kör 81). “Kavgadan doğacak zahmet var. Büyük işler de mutlu edici değildir. Küçük işler ise tamamlanmış değildir. Ağız dalaşı başlar. Söylentiler artar. Mal mülk saçılır. İftira çoğalır. Uğraştığın iş ciddiye alınmaz. Sergilediğin davranışlar beğenilip onaylanmaz.”

Herhangi bir olayın ya da durumun onaylanıp onaylanmaması kişinin iradesine bağlıdır. Kendi algıları ve idrakleri sonucunda değer yargıları oluşan bir kişi bu yargılara göre karşısındaki olay ya da durumu onaylayıp onaylamama iradesine sahiptir. İkileme olarak kullanılan “sığ- yak-” ifadesi (Şen, 2002: 249) sergilenen davranışların özne tarafından irade gösterilerek kabul görülmediğini yansıtmaması bakımından irade fiilidir.

(269) sıma-: Kırmamak, incitmemek, onaylamak, yerine getirmek.

(269a) tabgaç kaganta bedizçi kelürtüm, bedizettim. meniñ sabımın sımadı. tabgaç kaganıñ içreki bedizçiğ itti. (KT G11). “Çin hakanından ressam ve heykeltıraşlar getirttim, (Kül Tigin’in türbesini) süslettim. (Çinliler) benim sözümü kırmadılar ve Çin kağanının has sanatçılarını gönderdiler.”

Metinden anlaşılacağı üzere özne, Çin kağanından bir resimci istenmiş, o da bu isteği geri çevirmeyerek kendi himayesinde bulunan özel resimcisini göndermiştir. Öznenin isteğini kabul ederek yerine getiren, onun sözünü kırmayan Çin kağanı bir irade göstermiştir. Söz konusu talebi

kırmayarak resimci göndermesi uzamsal/fiziksel bir hareket iken “sıma-”ması²⁸ zihinsel bir hareket olan irade fiilidir.

(270) suklan-: Can atmak, çok istemek, arzulamak.

(270a) ordularında teyriler teyri katunları nurvan bulmak küsüşin yalaşuklar yirin suklanıp tözün mayrı udusunta yırtinçüke kodı inerler (MS 34/11). “Saraylarından tanrılar, tanrı hanımları Nirvana’yı bulma arzusu ile insanlar âlemini arzulayıp asil Mayrı maiyetinde dünyaya inerler.” (270b) özün suklanur sen ajun tırgeli / ölüm suklanur kör sini tutğalı (KB 3619). “Sen dünya malını toplamak için can atıyorsun, ölüm ise seni yakalamak için can atıyor.”

Clauson’da da (1972: 810) “imrenmek, çok istemek” anlamları verilen bu fiil, Nirvana’yı bulmak isteyen tanrı hanımlarının insanlar âlemini çok istemesi ve dünya malı için “can atan” kişinin yanı sıra kişiyi almak için “can atan” ölümün ifade edilmesi, uzamsal olmayan bir isteme hareketi olması bakımından irade fiili olarak düşünülmektedir.

(271) tap kıl-: Uygun görmek, yeterli bulmak, razı olmak.

(271a) muni sözledim men eşitti özün / muni tap kıl emdi uzatma sözü (KB 4677). “İşte ben söyledim, sen dinledin; bunu şimdilik yeterli bul, sözü uzatma.”

(272) tapla-: Uygun görmek, onaylamak.

(272a) inçip tigin alkunı taplamadı teg taluy ögüzke kirmişig tapladı. (Edg 41). “Hal böyle olunca şehzade, bu tekliflerin hepsini uygun görmedi, sadece okyanusa açılmayı makul buldu.” (272b) idı sevdi könlün anı tapladı / ilig tapğıya bu yarağay tidi (KB 532). “Onu çok ve gönülden sevdi, beğendi; onu hükümdarın hizmetine uygun gördü.”

(273) taplama-: Uygun görmemek, onaylamamak.

(273a) kişi igidmiş alp kaganıya yanlıtı üze teyri iduk yer sub eçim kagan kuutu taplamadı erinç (BK D35). “Kişi besleyip doyurmuş yiğit hakanına ihanet etti. (Bu hareketi) yukarıdaki Tanrı, (aşağıdaki) Kutsal Yer (ve) Su (ruhları ile) amcam hakanın ruhu tasvip etmedi hiç şüphesiz.” (273b) inçip tigin alkunı taplamadı teg taluy ögüzke kirmişig tapladı. (Edg 41). “Hal böyle olunca şehzade, bu tekliflerin hepsini uygun görmedi, sadece okyanusa açılmayı makul buldu.” (273c) kamuğ sözni yığsa ukuş taplamaz / kerek sözni sözler kişi kizlemez (KB 185). “Her sözü saklamayı da anlayış hoş görmez; kişi gerekli sözü söyler, gizlemez.”

Sözlük’te “yapılan bir işi doğru ve yerinde bulma” olarak izah edilen onaylama işi (2011: 1804), zihin tarafından idrakteki verilerin analiz edilmesi sonucunda gerçekleşmektedir. “Tap-” fiili, “ibadet etmek” anlamının dışında “saygı göstermek, hürmet etmek” anlamlarına da gelmektedir (Erbay, 2007). Bir kişiye ya da duruma gösterilen saygı, onun “varlığını ya da

²⁸ İlgili fiil ile ilgili diğer bir açıklama için bk.: (68).

saygınlığını kabul etmek” olarak bir “irade göstermek” anlamlarında Eski Türkçe metinlerinde görülmektedir. Söylenilen sözü kabul etmeyi, razı olmayı (271a), yapılan teklifler arasında değerlendirme yapan şehzade sadece okyanusa açılmayı (272a) uygun görmekte iken kendisini beslemiş olan kağanına ihanet etmeyi Tanrı onaylamamakta (273a); yapılan bu onaylama/onaylamama hareketleri bağlamlarda fiziksel bir eyleme dönüşmeden hemen önce öznenin zihninde yaşanmaktadır. Dolayısıyla bir değerlendirme sonucu uzamsal olmayan bir şekilde gerçekleşen olayları ifadede kullanılan bu fiiller irade fiili niteliği taşımaktadır.

(274) teñle-: Kıyas yapmak, mukayese etmek.

(274a) kişi yulkıda inğa ermez ay beg / mum teñlese iş bolur ülgü teg (KB 2975). “Ey bey, insan hayvandan daha aşağı bir mahlûk değildir; bunu kıyas tutarsan, iş ölçüsüne göre olur.”

Yapılan bir muhakeme sonucunda iki olgunun birbiriyle kıyaslanıp, aralarında bir denklik kurma olayının aktarıldığı örnekte (274a) hareket zihinde kalmış, bir uzama kavuşmamıştır. Dolayısıyla ilgili hareketi karşılayan “teñle-” fiili irade fiili olmuştur.

(275) tile-: Dilemek, arzu etmek.

(275a) urı ogul küseser bultuñ. ed tavar tileser bultuñ. tapdıñ ig agrıg ketdi. könek yasgaç basuşdı. köñülüñin ögrünçlüg kılğıl. yerke teñrike sevinç tutğıl. (Kör 11). “Erkek çocuk istesen buldun. Mal mülk dilesen elde ettin. Hastalığım gitti. Kırba ve hamur tahtası tıka basa doldu. Gönlünü mutlu kıl. Yere göğe neşe saç.” *(275b) başıñnı tilese tiliñni küdez tiliñ tegme künde başıñnı yanur. (KB 967).* “Başımı kurtarmayı istersen dilini gözet; dilin her gün senin başımı tehdit eder.”

(276) tileme-: Dilememek, istememek.

(276a) tünekte sen artuğ tileme sewinç / sewinç ornı uçmağ turur hem awınç (KB 5186). “Zindanda sen fazla sevinç bekleme/isteme/arama, sevinme ve avunma yeri ancak cennettir.”

Fiziksel bir çıktıya dönüşmeyen istemeler irade fiili kapsamına girmektedir. Söz gelimi Kutadgu Bilig’den alınan örnekte (275b) dilini doğru kullanmanın önemi vurgulanmış, kişinin başını koruması yani ölmemesi için dilin gözetilmesi gerektiği belirtilmiştir. Başını kurtarmayı dilemek burada zihinsel bir aktivitedir. Kişi idraki gereği hayatta kalmanın daha faydalı olacağına karar verir ve başını korumayı ister. Dolayısıyla uzamsal olmayan bu “tile-” hareketi irade fiili olarak düşünülmelidir. Bu fiil çağdaş Türk dillerinde varlığını sürdürmeye devam ederken (Ercilasun vd., 1991: 172-173) Orhun ve Uygur Türkçelerinde hiç tanıklanmamış, yerine aynı anlamı karşılayan “kol-” fiili tercih edilmiştir (Akar, 2010: 17).

(277) uçuz tut-: Hafife almak, itibarını düşürmek.

(277a) tilese ağır tut tilese uçuz / yuluğ kıldım emdi saña men bu öz (KB 1603). “İstersen değer ver, istersen değersiz bul, ben kendimi artık senin hizmetine vakfettim.”

(278) uçuz tutma-: Hafife almamak, itibar göstermek.

(278a) basası bilig ol bularda biri / bu tört neñ uçuz tutma yüksek töri (KB 308). “Sonra bunlardan biri de bilgidir; bu dört nesneyi hafife alma, büyüktür önemi.”

(279) uçuzla-: Hafife almak, itibarını düşürmek.

(279a) ağırladı ança kötürdi öri / uçuzladı ança yawuzrak körü (KB 1717). “Bazen itibar gösterdi, yükseltti onu; bazen de sert davranarak itibarını kırdı.”

Gerek “ağır tut-” gerekse “uçuz tut-” fiillerini Ercilasun (2014: 87-88) birleşik fiil kapsamında değerlendirmektedir. Ayrıca “tut-” fiilinin isimler ile kurduğu birleşik fiil yapılarının genellikle metaforik olarak toplumun insana bakışını yansıttığı düşünülmektedir (Çetin, 2012: 98). Bu bağlamda, bir kişiyi veya olayı hafife almak, onun itibarını düşürmek ya da değerini teslim etmek “uçuz tut(ma)-” yapısıyla karşılanmıştır. Kişi, kendi değer yargıları neticesinde algılayıp idrakinde depoladığı veriler ile karşılaştığı kişi veya olay arasında değerlendirmeler yapmakta; bu değerlendirmeler kişinin zihninde yaptığı seçim sonucunda oluşmaktadır. Ateş, düşman, hastalık ve bilgi konusunda kişinin ehemmiyet göstermemesi, onları değersizleştirmemesinin salık verilmesi (278a) ya da hükümdarın itibarını düşürerek Ögdülmiş’e sert davranması (279a) olaylarında tanıklanan “uçuzla-, uçuz tut(ma)-” fiilleri idrak fiilinin kategorisine girmektedir. Zira (279a) hükümdar zihinsel hareket olarak itibarını kırdığı Ögdülmiş’e fiziksel bir çıktı olarak sert davranışlar sergilemiştir.

(280) uğra-: Niyetlenmek, planlamak.

(280a) edgülig tavışgan olarnıñ arukları tınmışda kin yég edgü nomlug sözgegi ugradı (Muk 776/07). “O zaman iyilik sahibi tavşan onların yorgunluklarını giderdikten sonra onlara iyi ve güzel sözler söylemeyi planladı.”

Bağlamda (280a) iyiliksever tavşan, misafirlerinin yorgunluklarını giderdikten sonra güzel sözler söylemeye niyetleniyor ve daha sonrasında söylüyor. Arzusunu fiziksel eyleme dökmeyen önceki hareketini karşılamak üzere kullandığı “uğra-” fiili henüz zihinde gerçekleşen bir hareket olmasından dolayı irade fiili olarak nitelendirilebilir. Bu fiil, Harezmi Türkçesi döneminden sonra “rastlamak, karşılaşmak, uzaklaşmak gibi anlamlarda kullanılırken (Demirci, 2016: 164-165) günümüz Türkmen Türkçesinde aynı fiil, “yola çıkmak, yola düşmek, bir tarafa yönelmek” anlamlarında hareketin başlangıcını gösteren bir tasvir fiili olarak da kullanılmaktadır (Şahin,

2012c: 186). Fiil, bu şekliyle Eski Türkçedeki “niyetlenmek” anlamının arkaik olarak Türkmen Türkçesinde kullanıldığının da bir göstergesidir.

(281) um-: Ummak, ümit etmek.

(281a) ilahi öküş hamd ayur men saña / seniñ rahmetiñdin umar men oña (AH 2). “Tanrım, (daima) sana çok hamdederim; senin rahmetinden hayır umarım.”

(282) umunç kes-: Ümit kesmek.

(282a) tapuğda yoriğli umınça yorır / tapuğçı umunç kesse turmaz barır (KB 5514). “Hizmette bulunan kişi bir şeyler ğmit eder, hizmetkâr ümidini keserse, durmaz gider.”

(283) umınç kesme-: Ümit kesmemek.

(283a) yana men idindin umınç kesmedim / yazuk yarlıkaglo ol ol bir idim (KB 5122). “Yine de ben rabbimden ümidimi kesmedim, bütün günahları affeden o bir rabbimdir.”

(284) umınç yor(ı)-: Ümit etmek.

(284a) tapuğda yoriğli umınça yorır / tapuğçı umunç kesse turmaz barır (KB 5514). “Hizmette bulunan kişi bir şeyler ümit eder, hizmetkâr ümidini keserse, durmaz gider.”

(285) umuğ tut-: Umut beslemek.

(285a) siz taplamış edgü törü toķu taplayu teginür men burķan ķutuķa uluğ umuğ tuta teginür men (MS 18/3). “Tarafınızdan değerlendirilmiş iyi düzeni, töreyi ben (de) hürmetle değerlendiririm. Burkanlık için büyük bir umut besliyorum!”

(286) umun-: Ummak, ümit etmek.

(286a) kiçiğ erse umnur sakal öngüke / sakal önse umnur örünj bolğuka (KB 3622). “Küçükken insan sakal çıkmasını bekler, sakal çıkında da beyaz olmasını bekler.”

(287) umunç tut-: Ummak, ümit etmek.

(287a) bütün can üzülse umunç tut uluğ / bayat birge edgüke edgü yoluğ (KB 2163). “Can çıksa dahi ümidini kesme; inan ki, Tanrı iyi kişiye yol gösterir.”

(288) umunç tutma-: Ummamak, ümit bağlamamak.

(288a) sözün kıyguçı begke tutma umunç / tiriglik tava bolğa kılğay ökünç (KB 2013). “Sözünde durmayan beye ümit bağlama, ömrün boşa geçer ve pişman olursun.”

Eski Türkçe döneminden Türkiye Türkçesi'ne kadar herhangi bir ses değişimine uğramadan gelen “um-” fiili *Sözlük*'te “bir şeyin olmasını istemek” olarak izah edilmiş, fiziksel bir çıktıya dönüşmeyen isteğin irade fiili olduğu ise önceden belirtilmiştir. Dolayısıyla bağlamlarda “ummak, umut bağlamak, ümit etmek, umudu yitirmek vb.” anlamlarda kullanılan “um-” fiili ile bu fiilden türemiş veya bu fiilin ismi olan “umunç” ile birleşik yapıda kurulmuş fiiller Eski Türkçe metinlerinde de mental sürecin irade aşamasını karşılamıştır.

(289) unama-: Doğru bulmamak, uygun görmemek, onaylamamak.

(289a) apa tarķanġaru iġre sab ıdmış: bilge tonyukuk anyıġ ol, üz ol, ańılır. sü yorulum tideġi, unamań. ol sabıġ eşidip sü yoritdim. (TY K11). “Apa Tarkana gizli haber göndermiş: ‘Bilge Tonyukuk kötüdür, kindardır, şaşırır. Orduyu yürütelim diyecek, kabul etmeyin.’ Ben o sözü işitip orduyu yürüttüm.” (289b) kamyş ara kalmış, teńri unamaduk. Abınġu katun bozłun tir. (Irk 38). “Bir kız kamışlar arasında yalnız kalmış, Tanrı bunu doğru bulmamış, bu köle kız hatun olsun demiş.” (289c) otaġı unamaz muazzim sözün / muazzim otaġıķa ewrer yüzin (KB 4364). “Otaġı efsuncunun sözünü beġenmez, efsuncu da otaġıya deġer vermez.”

Köle bir kızın yalnız kalmasını doğru bulmayan Tanrı'nın iradesinin görüldüğü bu cümlede (289b) *unamama* kararından sonra Tanrı köle olan kızın Hatun olmasını söylemektedir. Tanrının kararını gösteren bir fiil konumunda olan “unama-” irade fiili olarak düşünölmelidir. Benzer bir şekilde öznenin Tonyukuk'un sözünü *unamayıp* kendi bildiğini yapması (289a), otacının efsuncunun sözünü *unamaması* (289c) bağlamlarında da aynı durum geçerlidir.

(290) yaraġ kör-: Uygun görmek, yararlı olduġuna kanaat getirmek.

(290a) tilek bu iligke tapınsa özüm / yaraġ körse ġacib ötünse sözüm (KB 529). “Dileġim hükümdara hizmet etmemdir; ġacib uygun görürse sözlerimin hükümdara arzedilmesini dilerim.”

(291) yarama-: Yaramamak, uygun gelmemek.

(291a) ay erklig uġan meńü muışsuz bayat / yaramaz seniġdin ađınķa bu at (KB 6). “Ey kuvvetli, kadir, ölümsüz ve gönlü tok tanrı, senden başkasına bu ad yakışmaz.”

Clauson'da da (1972: 962) aynı örnek ve anlam ile ifade edilen “yaraġ kör-”, özne tarafından yapılan muhakemeler sonucunda karşılaşılan olayın/durumun bir fırsat olduġuna, yararlı bir iş olduġuna karar vermeyi ifadede kullanılmaktadır. Bağlamda (291a) arzusunun hükümdara hizmet etmek olduġunu ifade eden kişinin, bu arzusunun Hacıp tarafından deġerlendirilip uygun görülmesi durumunda kişinin bu isteġi hükümdara gidecektir. Burada Hacıp tarafından yapılacak olan deġerlendirme hareketi zihinde gerçekleşeceġinden bu hareketi karşılayan fiil (291) irade fiili olarak nitelendirilecektir.

(292) yüleşürgeli bolmamak: Mukayese edilememek

(292a) bir tü evinin kök kalıkkâ okşatğalı bolmaz. ud izinteki suvuğ taluy ögüz suvıña yüleşürgeli bolmaz. erser ançulayu yime mini osuğluğ kız kışğa bilhe biligligler neñ biligin tözün maytrınıñ bilge biligiñe yüleşürgeli bolmaz. (MS 38/19,23). “Bir parça saç göge müşâbih olamaz. Sığur izindeki su nehir suyu ile mukayese edilemez. Bu böyle olunca aynı şekilde benim gibi pek az bilgili kimselerin bilgisi asil Maytrı’nın bilgisi ile mukayese edilemez.”

Booth ve Hall’ın (1995a: 532) belirttiği zihinsel sürecin sonunda yer alan “değerlendirme” aşaması irade fiilleriyle karşılanmaktadır. Caferoğlu’nda (1968: 306) “mukayese etmek, benzetmek, karşılaştırmak” anlamları verilen “yüleşürmek”, metinde (292a) birleşik fiil yapısıyla tam anlamıyla değerlendirme aşamasına atıfta bulunmakta, dolayısıyla irade fiillerinin kapsamına girmektedir.

Eski Türkçe metinlerinde “arzulamak, benimsemek, can atmak, değer vermek, dilemek, hürmet etmek, istemek, itibar görmek, kabul etmek, kanaat getirmek, karar vermek, katlanmak, kırmamak, onaylamak, planlamak, sabretmek, saygu duymak, tabi olmak, takdir görmek, umut etmek, uygun görmek, ümit bağlamamak” kavram alanlarına giren 53 farklı irade fiili tespit edilmiştir. Söz konusu fiiller, anlamları ve fiillerin kullanıldığı metinler şu şekildedir:

Tablo 16: Eski Türkçede İrade Fiilleri

Mental Fiil	Anlamı	Kullanıldığı Metin
(240) ağır bol-	Takdir görmek	KB
(241) ağır tut-	Hürmet göstermek, değer vermek	KB
(242) ağırla-	Saygı duymak, takdir etmek, hürmet etmek	KB, MS
(243) ağırlık kör-	İtibar görmek	KB
(244) arzula-	Arzulamak	KB
(245) aşa-	Kabul etmek, hürmet görmek	Dan, Edg, MS
(246) aya-	Saygı göstermek, hürmet etmek	Açb, Dan, Kör, KP
(247) aya- ağırla-	Saygı göstermek, hürmet etmek	KP, MS
(248) ayama- açınma-	Hürmet etmemek	MS
(249) barıgsa-	Varmak istemek, gitmek istemek	Edg
(250) bilig bilge suwsa-	Bilgiye susamak, öğrenmek istemek	MS
(251) edle-	Değer vermek	KB
(252) eşidigse-	İşitmek istemek	MS
(253) kes-	Karar vermek	KB
(254) kirigse-	Girmek istemek	Edg

Tablo 16: (Devamı)

	Mental Fiil	Anlamı	Kullanıldığı Metin
(255)	<i>könül tüz kıl-</i>	Gönülden uzaklaşmak	KB
(256)	<i>könülke sığur-</i>	Gönülde yer vermek	KB
(257)	<i>kör- (III)</i>	Tabi olmak, itaat etmek	BK, Hua, KT
(258)	<i>körmeklig suwsa-</i>	Görmeye susamak, görmek istemek	MS
(259)	<i>körügse-</i>	Görmek istemek	Açb
(260)	<i>küse-</i>	Arzulamak, istemek	Açb, AH, KB, Kör, MS, Üçi
(261)	<i>küseme-</i>	Arzulamamak, istememek	MS
(262)	<i>osugsa-</i>	Benzerlik kurmak istemek, aynı tarzda düşünmek istemek, örneksmek	Üçi
(263)	<i>özke al-</i>	Benimsemek	KB
(264)	<i>sabır kıl-</i>	Sabretmek	KB
(265)	<i>ser-</i>	Katlanmak, sabretmek	Caş, Dan
(266)	<i>seril-</i>	Katlanmak, tahammül etmek	KB
(267)	<i>serin-</i>	Katlanmak, sabretmek	KB
(268)	<i>sigma- yakma-</i>	Uygun bulmamak, onaylamamak	Kör
(269)	<i>sima-</i>	Kırmamak, onaylamak	BK, KT
(270)	<i>suklan-</i>	Can atmak, çok istemek, arzulamak	KB, MS
(271)	<i>tap kıl-</i>	Uygun görmek, yeterli bulmak, razı olmak	KB
(272)	<i>tapla-</i>	Uygun görmek, onaylamak	Açb, Edg, KB, Kör, MS, Myb, Üçi
(273)	<i>taplama-</i>	Uygun görmemek, onaylamamak	BK, Edg, Hua, KB, MS, Üçi
(274)	<i>teñle-</i>	Kıyas yapmak, muhakeme etmek	KB
(275)	<i>tile-</i>	Dilemek, arzu etmek	Açb, AH, Edg, Irk, KB, Kör, KP, Muk,
(276)	<i>tileme-</i>	Dilememek, arzu etmemek	KB
(277)	<i>uçuz tut-</i>	Hafife almak, itibarını düşürmek	KB
(278)	<i>uçuz tutma-</i>	Hafife almamak, itibar göstermek	KB
(279)	<i>uçuzla-</i>	Hafife almak, itibarını düşürmek	KB
(280)	<i>uğra-</i>	Niyetlenmek, planlamak	Caş, Kör-, Muk, Üçi
(281)	<i>um-</i>	Ummak, ümit etmek	AH, KB
(282)	<i>umınç kes-</i>	Ümit kesmek	KB

Tablo 16: (Devamı)

	Mental Fiil	Anlamı	Kullanıldığı Metin
(283)	<i>umunç kesme-</i>	Ümit kesmemek	KB
(284)	<i>umunç yor(i)-</i>	Ümit etmek	KB
(285)	<i>umuğ tut-</i>	Umut beslemek	MS
(286)	<i>umun-</i>	Ummak, ümit etmek	KB
(287)	<i>umunç tut-</i>	Ummak, ümit etmek	KB
(288)	<i>umunç tutma-</i>	Ummamak, ümit bağlamamak	KB
(289)	<i>unama-</i>	Doğru bulmamak, uygun görmemek, onaylamamak	Dan, Edg, Irk, KB, KP, MS, TY
(290)	<i>yarağ kör-</i>	Uygun görmek, yararlı olduğuna kanaat getirmek	KB
(291)	<i>yarama-</i>	Yaramamak, uygun gelmemek	KB
(292)	<i>yüleşürgeli bolma-</i>	Mukayese edilememek	MS

SONUÇ

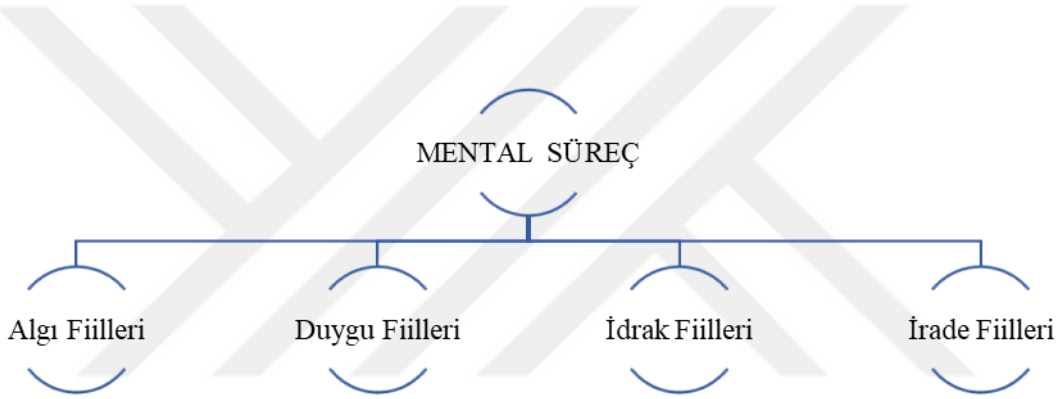
Fiiller, Türkiye Türkçesi gramerlerinde genel bir ifade ile “hareketi karşılayan kelimeler” olarak tanımlanmış, fiillerin semantik özellikleri üzerinde yeterince durulmamıştır. Fiillerin gerçekleşmeleri hususunda “kılış (iş), oluş, durum fiilleri” olarak yapılan sınıflandırmalarda fiziksel/zihinsel farklılık arz eden “düşün-” ve “otur-” eylemleri “kılış ya da durum fiili” olarak nitelendirilmiştir. Bazı çağdaş Türk dillerinde yapılan fiil sınıflandırmalarında fiillerin semantik farklılıkları dikkate alınmış, zihinsel farklılık arz eden fiiller için ayrı kategoriler oluşturulmuştur. Bu konuda Türkiye Türkçesi gramerlerinin diğer Türk dillerinde yapılan semantik çalışmalarını göz ardı ettiği düşünülmektedir. Öte yandan Batı dillerinde fiiller üzerine yapılan çalışmalarda fiziksellik-zihinsellik konusunda farklı nitelikler taşıyan fiillerin ayrı ayrı değerlendirilmesi de söz konusudur.

Bu çalışmada, fiillerin semantik olarak sınıflandırılmasında temel olarak hareketin fiziksel ya da zihinsel bir hareket olup olmadığı göz önüne alınması, daha sonra birbirlerinden ayrılan niteliklerinin belirlenmesi gerektiği düşünülmektedir. Bu bağlamda zihinsel bir hareketin ön koşulu olarak gerçekleşen eylemin *uzamsal olmaması* ve *yönelimsel olması* ön plana çıkmaktadır. Her hareketin zihinsel bir arka planı olduğu yadsınamaz ancak bazı fiiller sadece zihnin derinliklerinde gerçekleşmektedir. Zihinde gerçekleşen bütün fiiller bir yönelime sahip olmak ve uzamsal olmamak durumundadır. Şöyle ki görme, özleme, düşünme, karar verme gibi kavramlarla ilgili hareketler hiçbir uzama sahip değildir. Aynı zamanda özne, söz konusu eylemler için bir yönelime de sahiptir. Özne bir nesneyi bilinçli bir şekilde görmekte, özlemekte, düşünmekte ve yine belirli bir yönelimle karara varmaktadır. Bütün bu eylemler fiziksel bir çıktıya dönüşebilir. Fakat mental fiiller, henüz uzama kavuşmamış belirli bir yönelime sahip olan fiillerdir.

Alanyazında sadece zihinde gerçekleşen fiillere mental fiiller denilmekte, son yıllarda Türk dilleri üzerine çeşitli mental fiil tasnifleri ve tespitleri yapılmaktadır. Ancak çalışmalarda tespit edilen mental fiillerin tamamının uzamsal olmama ve yönelimsel olma koşullarını sağlayamadığı görülmektedir. Önceden farklı Türk dilleri özelinde tespit edilen mental fiillerin gerekli “zihinsel hareket olma koşulları”nı sağlaması hususunda yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir. Zira mental sürecin “algı” aşamasında olduğu düşünülen fiillerin uzamsal olma durumları söz konusudur. Beş duyu organı vasıtasıyla algılamayı anlatan fiillerden duyu organlarının veri toplama aşamasına vurgu yapan, algı sürecinin ön aşaması olan duyum (girdi) sürecini karşılayan fiiller, uzamsal oldukları için mental fiil olmamakta; algı sürecine hizmet eden girdi fiilleri olarak “duyu fiili” adlandırılmasıyla mental fiillerden ayrılmaktadır. Benzer şekilde mental sürecin “irade” aşamasında yer alan, kişinin algılanmış nitelikleri ve duyguları sonucunda yaptığı seçimleri

karşılıyan hareketler bazı durumlarda uzama kavuşmakta ve bu hareketlere vurgu yapan fiiller mental fiil kimliğinden kopmaktadır. Kişinin irade göstererek bir tercihte bulunması sürecini ifade ederken kullandığı, fiziksel bir çıktıya dönüşerek uzama kavuşan fiiller; “çıktı fiilleri” olarak mental sürecin “irade fiilleri” kapsamında ayrılmaktadır. Bunlardan başka kişinin karşılaştığı uyarılardan algılama yoluyla edindiği izlenimleri, yaşadığı biyolojik, zihinsel ya da davranışsal hâl değişimlerini anlatan “duygu fiilleri” ve zihinsel etkinliğin tanıma, hatırlama, anlama ve ileri idrak aşamalarını ifade eden “idrak fiilleri” yönelimsellik ve uzamsal olmama koşullarını sağladığında mental fiillerin diğer alt kategorilerini oluşturmaktadır.

Şekil 4: Mental Süreç Şeması

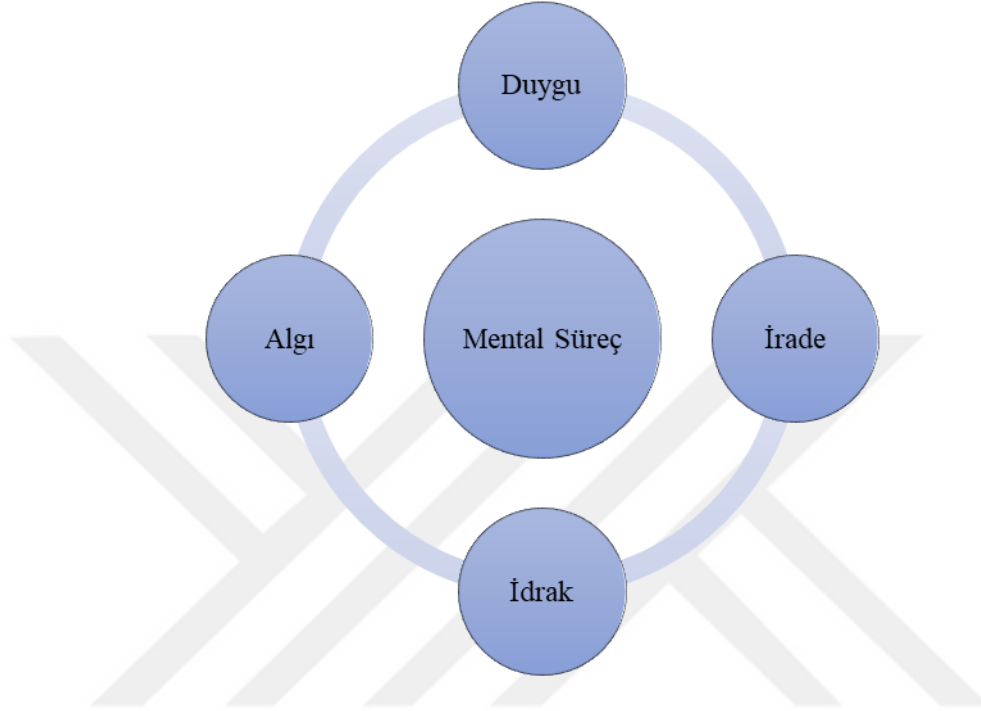


Mental sürecin çeşitli aşamalarına atıfta bulunan fiiller, alanyazında da niteliklerine göre farklı başlıklar altında değerlendirilmektedir. Bu çalışmada mental süreç içerisine uzamsal olmaları sebebiyle girdi ve çıktı fiilleri sürece dâhil edilmemektedir. Mental süreç “algı, duygu, idrak, irade” aşamalarıyla ifade edilmektedir. Her bir mental sürece vurgu yapan birer fiil olmasının yanında aynı fiil bağlamına göre birden fazla mental aşamayı da belirtebilmektedir. Söz gelimi “gör-” fiili temel anlamıyla bir *algı fiili* konumunda iken “görmek anlamaktır” metaforuyla mental sürecin bir başka aşamasında *idrak fiili* olarak kullanıma girebilmektedir.

Mental süreçte bulunan aşamaların doğrusal bir düzlemde birbirlerini tetikleyen süreçler olması mümkün değildir. Bir uyarının gönderdiği uyarılar zihin tarafından algılanır, bu uyarılar kişide bir beğeni ya da tiksinti vb. duygu durumları oluşturur, kişinin idrakinde depolanır ve daha sonra karar verme aşamasında kişinin seçim yapmasına yardımcı olur. Yapılan seçimler sonucunda olumlu veya olumsuz bir durumla karşılaşıldığında depolanan bilgiler, beğeniler/tiksintiler

değişebilir, daha sonra algılanacak olanlar karşısında bir önyargı oluşturabilir. Dolayısıyla mental süreçler birbirini etkileyen, değiştirebilen bir nitelikte; döngüsel bir yapıdadır.

Şekil 5: Mental Süreç Döngüsü



Bu çalışmada Eski Türkçe döneminden taranan metinlerde 294 farklı mental fiil tespit edilmiştir. Bu fiillerin %48'i duygu, %30'u idrak, %19'u irade fiili ve %3'ü algı fiili olarak işaretlenmiştir. Tespit edilen mental fiillerin büyük bir çoğunluğunun duygu sürecini karşılayan fiiller olması, Eski Türklerin duygu durumlarını ifade etmek için farklı fiiller kullandığını göstermektedir. Ayrıca tespit edilen mental fiillerin %52'lik kısmını ikilemeler, isim+yardımcı fiil olarak kurulan yapılar, deyimleşerek anlamca kaynaşmış bir şekilde birleşik yapıda kurulmuş fiiller oluşturmaktadır. Eski Türkçe mental fiillerin eş anlamlı örnekleri yanında kelimelerin yan ve mecaz anlamları da kullanılarak üretilmiş örnekleri olduğu görülmektedir.

Fiziksel her hareketin uzama sahip olması olağandır. Zihinde gerçekleşen bir hareketin ise uzamsal olmaması beklenmektedir. Ek olarak her zihinsel hareketin var olmayabilen bir nesnesinin de olması, bilinçli olarak gerçekleşmesi, yönelimsel olması söz konusudur. Kişinin bilgiyi alıp kullanma konusunda yaşadığı, girdi ve çıktı işlemler arasında bulunan, yönelimsel olmasının yanında uzamsal olmayan bir şekilde gerçekleşen sürece “mental süreç”; bu süreci karşılayan “algı, duygu, idrak, irade” aşamalarına atıfta bulunan fiillere “mental fiiller” denir. Bu çalışmada mental fiillerin her bir aşamasına dair kullanımları Türk dilinin yazıyla takip edilebilen ilk dönemlerinden itibaren tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu verilerin Türkiye Türkçesinde yapılacak semantik fiil

tasniflerinde kullanılması beklenmektedir. Söz konusu fiillerin bugün kullanımda olup olmadığı; kullanımdaysa hangi anlamlarla hangi mental aşamaya vurgu yaptığı tespit edilerek karşılaştırmalar yapılabilir; böylece Türkçede mental fiillerin geçirdiği yapı ve anlam değişiklikleri ortaya konulabilir.

Tablo 17: Mental Süreçler ve Örnekler Tablosu

MENTAL SÜREÇ	FiİL	BAĞLAM
ALGI	işid-/eşid- (dinlemek)	<i>antada inaru kün kününe bodisvtağ körgeli kelir titrü teriñ nom işidür... (küşüşin) iyin edgü avrıñ kılur (MS 38/45).</i> “O andan itibaren her gün Bodhisattva’yı görmeye gelir, derin vaazını dinler ... (Arzusuna) göre iyi hareket eder.”
	kör- (görmek)	<i>yaguk el erser ança takı erig yerte irser ança erig yerte bengü taş tokıtdım bitidim anı körüp ança biliñ (KT G13).</i> “Burası yakın bir mevki olduğundan, ayrıca kolay erişilir bir yer olduğundan, böyle kolay erişilir bir yerde ebedî taş hak ettirdim, yazdırtım. Onu öylece görün ve öğrenin.”
	kulak tut- (kulak vermek, dinlemek)	<i>bularda talusun ayayın saña / kisi alğu erse kulak tut manğa (KB 4490).</i> “Bunlardan hangisinin daha iyi olduğunu sana söyleyeyim; evlenmek istersen bana kulak ver .”
DUYGU	buş- (hiddetlenmek)	<i>ökünçlük bolur tutşı övke işi / yazıkluğ bolur işte buşsa kişi (KB 324).</i> “Öfkeyle kalkan pişmanlıkla oturur, kişi hiddetlenince işinde yanılır.”
	könjül içinte oot kir- (Gönül içine ateş düşmek, üzülme)	<i>özünin karın içinte ig kirti, emgek bar sakınguluk. könjül içinte oot kirti, kadgu bar busanguluk. bo adatın ozgulug yoluñ orukuñ közünmez ençgüñ meñiñ bultukmaz (Kör 21).</i> “Karnına sancı girdi. Üzüntü verici haber var. Gönül içine ateş düştü . Bunaltıcı kaygı var. Bu tehlikeden kurtulacak yolun görünmez, huzurun bulunmaz.”
	ökün- (pişman olmak)	<i>Türk budun ertin, ökün! küregüñün üçün igidmiş bilge kağanıñın ertmiş barmış edgü iline kentü yanıldıñ (KT D23).</i> “Türk milleti vazgeç, pişman ol! Disiplinsizliğinden dolayı beslemiş olan bilgili kağanınla hür ve müstakil iyi iline karşı kendin hata ettin.”

Tablo 17: (Devamı)

MENTAL SÜREÇ	FİİL	BAĞLAM
İDRAK	böğün- (düşünmek)	<i>köñülin köküzin yakçırıp ol iki eçilerin köñülgerip neçökin erser tuysar oñarsar ötrü ürküp belinlenip tıdıg ada kılıp küsemiş küsüşümin kandurmagay tep böğünüp ötrü iki eçileriñe azkıya öñre yoryu turzunlar men una basa tetdim tep öñünüp... (Açp 246).</i> “kalbini ferahlatıp o iki ağabeyini aklından geçirerek: ‘Her nasıl (olup da) hissederlerse sonra korkup engel olup isteğime karşı gelmesin(ler).’ diye düşünüp sonra iki ağabeyine ‘(Siz) azıcık ileri yürüyüverin, ben hemen yetişirim.’ diye rica edip...”
	inan- (inanmak)	<i>işim tip inanıp sır ayma sakın / neçe me inançlıg iş erse yakın / serip sinde razıñ siñip turmasa / serer mü işinde munı keç sakın (AH 173).</i> “En yakın ve inanılır arkadaşına bile sakın arkadaşım diye inanıp sırrını söyleme! Sırrın kendinde sabretmez ve saklanmazsa arkadaşında sabreder mi, bunu iyi düşün!”
	uq-(anlamak)	<i>Anta kin yime ağıruq bultı kiñrenü aş birür boltılar. qaltı tigin uqtı köñli yirinti. ötrü udçı erke barayın tip tidi (Edg 178).</i> “Ondan sonra da (şehzade, ev ahalisine) ağırlık oldu; (şehzadeye) homurdanarak yemek verir oldular. Şehzade (bu durumu) anladı , gönlü yaralandı. Sonra (şehzade) sığırtmacıya: ‘Gideyim.’ Dedi.”
İRRADE	kes-(karar vermek)	<i>havaqa basıkma uquş birle kes / et öz arzu bulsa bilig birle bas (KB 3346).</i> “Hevesin etkisinde kalma, akıl ile karar ver ; ten baş kaldırırsa bilgiyle hâkim ol.”
	sıma- (kırmamak, onaylamak)	<i>tabgaç kaganta bedizçi kelürtüm, bedizettim. meniñ sabımın sımadı. tabgaç kaganıñ içreki bedizçig utı. (KT G11).</i> “Çin hakanından ressam ve heykeltraşlar getirttim, (Kül Tigin’in türbesini) süslettim. (Çinliler) benim sözümü kırmadılar ve Çin kağanının has sanatçılarını gönderdiler.”
	uğra- (niyet etmek, planlamak)	<i>edgülig tavışgan olarnıñ arukları tınmışda kin yég edgü nomlug sözgeli ugradı (Muk 776/07).</i> “O zaman iyilik sahibi tavşan onların yorgunluklarını giderdikten sonra onlara iyi ve güzel sözler söylemeyi planladı .”

Tablo 18: Eski Türkçede Mental Fiiller

Mental Fiil	Anlamı	Türü	Kullanıldığı Metin
<i>açıg kel-</i>	Acımak, keder gelmek, üzülme	Duygu Fiili	Açp
<i>ağır bol-</i>	Takdir görmek	İrade fiili	KB
<i>ağır tut-</i>	Hürmet göstermek, değer vermek	İrade fiili	KB
<i>ağırla-</i>	Saygı duymak, takdir etmek, hürmet etmek	İrade fiili	KB, MS
<i>ağırlık kör-</i>	İtibar görmek	İrade fiili	KB
<i>ağla-</i>	Hazretmemek, kötülemek, reddetmek, nefret etmek	Duygu Fiili	Edg, MS
<i>amra-</i>	Sevmek	Duygu Fiili	MS
<i>amrak bol-</i>	Sevmek, sevilme	Duygu Fiili	KP
<i>amrama-</i>	Sevmemek	Duygu Fiili	MS
<i>amran-</i>	Sevmek	Duygu Fiili	Üçi
<i>amrul-</i>	Müsterih olmak	Duygu Fiili	KB
<i>aňla-</i>	Anlamak	İdrak Fiili	KB
<i>arsık-</i>	Aldanmak	İdrak Fiili	KB
<i>artur-</i>	Aldanmak, ikna olmak, kani olmak	İdrak Fiili	BK, KT
<i>arzula-</i>	Arzulamak	İrade fiili	KB
<i>aşa-</i>	Kabul etmek, hürmet görmek	İrade fiili	Dan, Edg, MS
<i>atkan-</i>	Kavramak, algılamak	İdrak Fiili	Üçi
<i>aya-</i>	Saygı göstermek, hürmet etmek	İrade fiili	Açb, Dan, Kör, KP
<i>aya- ağırla-</i>	Saygı göstermek, hürmet etmek	İrade fiili	KP, MS
<i>ayama- açınma-</i>	Hürmet etmemek	İrade fiili	MS
<i>ayın-</i>	Kokmak	Duygu Fiili	MS
<i>ayınma-</i>	Korkmamak	Duygu Fiili	Irk
<i>bak-</i>	Görmek	Algı Fiili	KB
<i>barıgsa-</i>	Varmak istemek, gitmek istemek	İrade fiili	Edg
<i>beliňle-</i>	Korkmak	Duygu Fiili	Açp, Dan, KB
<i>bil- (I)</i>	Öğrenmek, bilgiye sahip olmak	İdrak Fiili	Açb, AH, BK, Hua, KB, KÇ, KP, KT, MS, Muk, Üçi
<i>bil- (II)</i>	Kavramak, fark etmek	İdrak Fiili	AH, BK, Caş, Irk, İhe, KB, KT, MS
<i>bil- (III)</i>	Kabul etmek	İdrak Fiili	Irk, KB

Tablo 18: (Devamı)

Mental Fiil	Anlamı	Türü	Kullanıldığı Metin
<i>bil- (IV)</i>	Tanımak	İdrak Fiili	AH, Hua, KB
<i>bil- uk-</i>	Bilmek	İdrak Fiili	KP, MS
<i>bilig bilge suwsa-</i>	Bilgiye susamak, öğrenmek istemek	İrade fiili	MS
<i>bilil-</i>	Bilinmek	İdrak Fiili	Üçi
<i>bilin-</i>	Bilinmek, anlamak	İdrak Fiili	AH, Edg, KB
<i>bilme-</i>	Bilmemek, tanımamak, farkında olmamak	İdrak Fiili	BK, Hua, İhe, KB, KT, TY
<i>bilüme-</i>	Bilememek, anlayamamak	İdrak Fiili	KB
<i>boşgun-</i>	Öğrenmek	İdrak Fiili	MS
<i>bögün-</i>	Düşünmek	İdrak Fiili	Açb
<i>bulgan-</i>	Öfkelenmek	Duygu Fiili	Caş
<i>busan-</i>	Kederlenmek, üzülme	Duygu Fiili	Açb, Edg
<i>busanma-</i>	Kederlenmemek	Duygu Fiili	Edg
<i>busrul-</i>	Kederlenmek, üzülme.	Duygu Fiili	Açb
<i>busurkan-</i>	Endişelenmek, kederlenmek	Duygu Fiili	Açb
<i>busuşluğ bol-</i>	Kederlenmek	Duygu Fiili	Edg, Irk
<i>busuşluğ kadguluğ bol-</i>	Kederli ve kaygılı olmak, üzülme	Duygu Fiili	Edg
<i>busuşluğ kadguluğ tur-</i>	Kederli ve kaygılı olmak, üzülme	Duygu Fiili	Kör
<i>buş-</i>	Hiddetlenmek	Duygu Fiili	AH, KB
<i>buşı bol-</i>	Hiddetlenmek, hiddetli olmak	Duygu Fiili	KB
<i>buşı bolma-</i>	Hiddetlenmemek, hiddetli olmamak	Duygu Fiili	KB
<i>buşma-</i>	Hiddetlenmemek	Duygu Fiili	KB
<i>buşrul-</i>	Kederlenmek	Duygu Fiili	Açb
<i>bügülen-</i>	Bilmek	İdrak Fiili	KP
<i>büt-</i>	Bir şeye inanmak	İdrak Fiili	AH, KB, Kör?
<i>bütme-</i>	Bir şeye inanmamak	İdrak Fiili	KB
<i>edle-</i>	Değer vermek	İrade fiili	KB
<i>emgeklig busuşluğ bolma-</i>	Dertlenip tasalanmamak	Duygu Fiili	MS
<i>eñ-</i>	Şaşmak	Duygu Fiili	KB

Tablo 18: (Devamı)

Mental Fiil	Anlamı	Türü	Kullanıldığı Metin
<i>esirke-</i>	Teessüf etmek	Duygu Fiili	KB
<i>eşid- (II)</i>	Anlamak	İdrak Fiili	BK, KB, KT, MS
<i>eşid-/ eşit-/ işid-/ işit-</i>	Dinlemek	Algı Fiili	Açb, AH, BK, KB, MS
<i>eşidigse-</i>	İşitmek istemek	İrade fiili	MS
<i>eşidme-/ eşitme-/ işidme-/ işitme-</i>	İşitmemek, dinlememek	Algı Fiili	BK, KB, KP, MS
<i>eymen-/ayman- (I)</i>	Utanmak, çekinmek	Duygu Fiili	KB
<i>eymen-/ayman- (II)</i>	Korkmak	Duygu Fiili	KB, MS
<i>inan-</i>	İnanmak, (fikirlerine) güvenmek	İdrak Fiili	Açb, AH, Hua, KB, Kör, MS
<i>inanma-</i>	İnanmamak, (fikirlerine) güvenmemek	İdrak Fiili	KB, Kör
<i>işan-</i>	İnanmak, güvenmek	İdrak Fiili	KB
<i>işanma-</i>	İnanmamak, güvenmemek	İdrak Fiili	KB
<i>ir- kına-</i>	Yermek, kınamak	Duygu Fiili	Üçi
<i>irik-</i>	Sıkılmak bıkmak	Duygu Fiili	KB
<i>isin-</i>	Isınmak, yakınlık hissetmek	Duygu Fiili	KB
<i>itikad tut-</i>	İnanmak	İdrak Fiili	AH
<i>iy- tay-</i>	Sıkılmak, çekinmek	Duygu Fiili	MS
<i>kadğurma-</i>	Kaygılanmamak	Duygu Fiili	KB
<i>kan-</i>	Kanmak, tatmin olmak	İdrak Fiili	Caş, Kör, KB, MS, Muk
<i>kanma-</i>	Kanmamak, tatmin olmamak	İdrak Fiili	Dan, MS
<i>kantur-</i>	Doyurmak, farz etmek	İdrak Fiili	Açb, Edg, Muk
<i>kertkünme-</i>	İnanmamak, iman etmemek	İdrak Fiili	Edg, Hua
<i>kes-</i>	Karar vermek	İrade fiili	KB
<i>kirigse-</i>	Girmek istemek	İrade fiili	Edg
<i>kirtgün- /kirtkün-</i>	İnanmak	İdrak Fiili	Edg, KP, MS
<i>kirtgür-</i>	İnanmak	İdrak Fiili	MS

Tablo 18: (Devamı)

Mental Fiil	Anlamı	Türü	Kullanıldığı Metin
<i>kolula-</i>	İnanmak, derin düşünmek	İdrak Fiili	KP, MS
<i>korķ-</i>	Korkmak	Duygu Fiili	Açp, Caş, Edg, Irk, KB, MS, TY
<i>korķma-</i>	Korkmamak	Duygu Fiili	Caş, Edg, Hua, Irk, KB, MS, Ong, TY
<i>korķu tur-</i>	Korku duymak	Duygu Fiili	KB
<i>köñle otun ut</i>	Yüreği dağlamak	Duygu Fiili	KB
<i>köñli arta(t)-</i>	Gönlü bozmak, maneviyatı bozmak	Duygu Fiili	MS, KB
<i>köñli edđü bol-</i>	Gönlü iyi olmak	Duygu Fiili	KB
<i>köñli egirt-</i>	Gönlü (hüzünle) dolmak	Duygu Fiili	Açp
<i>köñli katığ tut-</i>	Gönlü sıkıntı kaplamak	Duygu Fiili	KB
<i>köñli korķlık bol-</i>	Gönlü korku dolmak	Duygu Fiili	KB
<i>köñli tiril-</i>	Gönlü huzura kavuşmak	Duygu Fiili	KB
<i>köñli yarun-</i>	Gönlü aydınlanmak, ihya olmak, anlamak	İdrak Fiili	KB
<i>köñli yirin-</i>	Gönlü yaralanmak	Duygu Fiili	Edg, MS
<i>köñlü açıl-</i>	Gönlü açılmak, ferahlamak, sevinmek	Duygu Fiili	KB
<i>köñlün bak(in)-</i>	İyice düşünmek	İdrak Fiili	KB
<i>köñlün eşit-</i>	Gönülden dinlemek, iyi dinlemek	Algı Fiili	KB
<i>köñül (köñli) tumlı-</i>	Gönlü soğumak	Duygu Fiili	KB
<i>köñül ba-</i>	Gönül bağlamak, içtenlikle sevmek, çok sevmek, severek bağlanmak	Duygu Fiili	AH, KB
<i>köñül bama-</i>	Gönül bağlamamak, sevmemek	Duygu Fiili	KB
<i>köñül bir-</i>	Gönül vermek, sevmek	Duygu Fiili	KB
<i>köñül birme-</i>	Gönül vermemek, sevmemek	Duygu Fiili	KB
<i>köñül bul-</i>	Gönülde bulmak, akla gelmek, hatırlamak	İdrak Fiili	KB
<i>köñül bütün bol-</i>	Gönül inançla dolmak, içi rahat etmek	Duygu Fiili	KB
<i>köñül çökürme-</i>	Gönlünü çökermemek, gönlünü ferah tutmak	Duygu Fiili	KB

Tablo 18: (Devamı)

Mental Fiil	Anlamı	Türü	Kullanıldığı Metin
<i>köñül içinte oot kir-</i>	Gönül içine ateş düşmek	Duygu Fiili	Kör
<i>köñül qomı-</i>	Gönlü heyecanlanmak	Duygu Fiili	KB
<i>köñül komıt-</i>	Gönlü heyecanlanmak	Duygu Fiili	KB
<i>köñül köni tut-</i>	Gönlü ferah tutmak	Duygu Fiili	KB
<i>köñül kötür-</i>	Gönül bağlamamak, sevmemek	Duygu Fiili	KB
<i>köñül örit-</i>	Duygu beslemek	Duygu Fiili	Caş, Dan, MS, Myb
<i>köñül öritme-</i>	Duygu beslememek	Duygu Fiili	MS
<i>köñül sın-</i>	Gönlü kırılmak, üzülmek	Duygu Fiili	KB
<i>köñül turgur-</i>	Duygu beslemek	Duygu Fiili	Açb, Caş, KP, MS
<i>köñül turgurma-</i>	Duygu beslememek	Duygu Fiili	KB
<i>köñül tut- (I)</i>	Can kulağıyla dinlemek	Algı Fiili	KB
<i>köñül tut- (II)</i>	Gönül bağlamak, çok sevmek	Duygu Fiili	AH
<i>köñül tutma-</i>	Gönül bağlamamak, çok sevmemek	Duygu Fiili	KB
<i>köñül tüz-</i>	Gönül bağlamak	Duygu Fiili	KB
<i>köñül tüz kıl-</i>	Gönülden uzaklaşmak	İrade fiili	KB
<i>köñül ula-</i>	Gönül bağlamak, sevmek	Duygu Fiili	KB
<i>köñül yarut-</i>	Müsterih olmak, içi ferahlamak	Duygu Fiili	KB
<i>köñül yilküt-</i>	Gönül ferahlamak, (sevinçten) içi içine sığmamak	Duygu Fiili	KB
<i>köñül yükse-</i>	Gönül yükselmek, gönül açılmak	Duygu Fiili	KB
<i>köñülger- /köñülker-</i>	Düşünmek	İdrak Fiili	Açb, MS, Muk
<i>köñülke al-</i>	Gönüle almak, gönüle yerleştirmek	İdrak Fiili	KB
<i>köñülke alın-</i>	Gönüle almak, hatıramak, unutmamak	İdrak Fiili	KB
<i>köñülke biti-</i>	Gönüle yazmak, unutmamak	İdrak Fiili	KB
<i>köñülke kir-</i>	Gönüle almak, akla yatmak	İdrak Fiili	KB
<i>köñülke sığur-</i>	Gönülde yer vermek	İrade fiili	KB
<i>köñülke toki-</i>	Gönüle yazmak, unutmamak, anlamak	İdrak Fiili	KB
<i>köñülte sığıt kel-</i>	Gönülden feryat gelmek	Duygu Fiili	KT

Tablo 18: (Devamı)

Mental Fiil	Anlamı	Türü	Kullanıldığı Metin
<i>kör- (I)</i>	Görmek	Algı Fiili	Açp, AH, BK, Çaş, Dan, Edg, Irk, KB, Kör, KP, KT, MS, Muk, Myb, Suc, Şin, Üçi
<i>kör- (II)</i>	Sezmek, fark etmek, anlamak	İdrak Fiili	Açp, AH, BK, Çaş, Dan, Edg, KB, KP, MS, Muk, Ong, Üçi
<i>kör- (III)</i>	Tabi olmak, itaat etmek	İrade fiili	BK, Hua, KT
<i>körme-</i>	Görmemek	Algı Fiili	Açb, BK, Edg, Irk, KB, KT, MS, Suc
<i>körmeklig suwsa-</i>	Görmeye susamak, görmek istemek	İrade fiili	MS
<i>körügse-</i>	Görmek istemek	İrade fiili	Açb
<i>közi açıl-</i>	Gözü açılmak, anlamak, kavramak	İdrak Fiili	KB
<i>kulak tut-</i>	Kulak vermek, dinlemek	Algı Fiili	KB
<i>kut bul-</i>	Mutluluk bulmak	Duygu Fiili	KB
<i>kut kel-</i>	Mutluluk gelmek	Duygu Fiili	KB
<i>kut kur ba-</i>	Mutluluk kuşağını bağlamak	Duygu Fiili	KB
<i>kut küni toğ-</i>	Mutluluk güneşi doğmak	Duygu Fiili	KB
<i>küse-</i>	Arzulamak, istemek	İrade fiili	Açb, AH, KB, Kör, MS, Üçi
<i>küseme-</i>	Arzulamamak, istememek	İrade fiili	MS
<i>küwen-</i>	Güvenmek	İdrak Fiili	KB, MS
<i>küwenme-</i>	Güvenmemek	İdrak Fiili	KB
<i>meñi tap-</i>	Mutlu olmak, mutluluk bulmak	Duygu Fiili	Açp
<i>meñile-</i>	Mutlu olmak, sevinmek	Duygu Fiili	Çaş, Irk, MS
<i>meñilig bol-</i>	Mutlu olmak, memnun olmak	Duygu Fiili	Dan, Edg, KB
<i>muşad-</i>	Bunalmak, sıkıntılı olmak	Duygu Fiili	KB
<i>muşad- adın-</i>	Hayret etmek, şaşırarak	Duygu Fiili	MS
<i>muşad- tañla-</i>	Hayret etmek, şaşırarak	Duygu Fiili	Açp
<i>muşul bol-</i>	Şaşkın olmak	Duygu Fiili	Açp
<i>odun-</i>	Uyanmak, aydınlanmak, anlamak	İdrak Fiili	Edg

Tablo 18: (Devamı)

Mental Fiil	Anlamı	Türü	Kullanıldığı Metin
<i>osugsa-</i>	Benzerlik kurmak istemek, aynı tarzda düşünmek istemek, örneksemek	İrade fiili	Üçü
<i>ö-</i>	Düşünmek	İdrak Fiili	BK, Caş, KB, KÇ, KT, MS
<i>ö- sakın-</i>	Düşünmek, idrak etmek	İdrak Fiili	MS
<i>ödme-</i>	Düşünmemek	İdrak Fiili	İrk
<i>ög köñül bulga-</i>	Akıl fikir karışmak	İdrak Fiili	Kör
<i>ögi köñli tüğül-</i>	Aklı gönlü düğümlemek, akılı takılmak	İdrak Fiili	KB
<i>ögi köñli yetlüme-</i>	Anlayamamak	İdrak Fiili	KB
<i>ögi yet-</i>	Aklını başına toplamak, kavramak	İdrak Fiili	KB
<i>ögi yetme-</i>	Aklı yetmemek, kavrayamamak	İdrak Fiili	KB
<i>ögir-</i>	Sevinmek	Duygu Fiili	Açp, İrk
<i>ögir- sebin-</i>	Sevinmek, mutlu olmak	Duygu Fiili	BK, İrk, MS
<i>ögke al-</i>	Akılda tutmak	İdrak Fiili	KB
<i>öğlen-</i>	Aklı başına gelmek, akılı olgunlaşmak	İdrak Fiili	KB
<i>öğren-</i>	Öğrenmek	İdrak Fiili	KB, MS
<i>öğrenme-</i>	Öğrenmemek	İdrak Fiili	KB
<i>öğrünç sevinç bol-</i>	Sevinmek, mutlu olmak	Duygu Fiili	Dan
<i>öğrünç sevinç tug-</i>	Sevinmek, mutlu olmak	Duygu Fiili	Açp
<i>öğrünçlüğ ermeki bol-</i>	Neşeli olmak	Duygu Fiili	MS
<i>öğrünçülüğ kıl-</i>	Mutlu kılmak	Duygu Fiili	Kör
<i>öğrünçülüğ köñüllüğ bol-</i>	Gönlü neşeli olmak	Duygu Fiili	KP
<i>ögsüz bol-</i>	Düşüncesiz, şuursuz, bilinçsiz olmak	İdrak Fiili	Hua

Tablo 18: (Devamı)

Mental Fiil	Anlamı	Türü	Kullanıldığı Metin
<i>ögsüz könjülsüz bol-</i>	Düşüncesiz olmak	İdrak Fiili	Hua
<i>ögün- sevin-</i>	Sevinmek	Duygu Fiili	Çoy
<i>ögür- sevin-</i>	Sevinmek	Duygu Fiili	Edg
<i>ökün-</i>	Pişman olmak	Duygu Fiili	AH, BK, Hua, Kör, KT, MS
<i>ökünç bol-</i>	Pişman olmak	Duygu Fiili	KB
<i>ökünç bolma-</i>	Pişman olmamak	Duygu Fiili	KB
<i>ökünç bul-</i>	Pişman olmak	Duygu Fiili	KB
<i>ökünç kel-</i>	Pişmanlık duymak, özüne pişmanlık gelmek	Duygu Fiili	AH
<i>ökünç kıl-</i>	Pişman olmak	Duygu Fiili	KB
<i>ökünçlüg bol-</i>	Pişman olmak	Duygu Fiili	KB
<i>ökünçtin ülüş al-</i>	Pişmanlıktan hisse almak	Duygu Fiili	AH
<i>ökünme-</i>	Pişman olmamak	Duygu Fiili	AH, KB
<i>öme-</i>	Düşünmemek	İdrak Fiili	BK, Caş, KT
<i>örge-</i>	Öğrenmek	İdrak Fiili	KB
<i>övke kel-</i>	Öfkelenmek	Duygu Fiili	KB
<i>övke özdin yırat-</i>	Öfkeyi kendinden uzaklaştırmak, sakinleşmek	Duygu Fiili	KB
<i>övkele-</i>	Öfkelenmek, sinirlenmek, kızmak	Duygu Fiili	KB
<i>övkeleme-bulganma-</i>	Öfkelenmemek	Duygu Fiili	MS
<i>övkelig bol-</i>	Öfkeli olmak, öfkelenmek, öfkesi kabarmak	Duygu Fiili	Dan, KB
<i>öyü tur-</i>	Düşünmek	İdrak Fiili	KB
<i>özke al-</i>	Benimsemek	İrade fiili	KB
<i>rahat tur-</i>	Rahatlamak, müsterih olmak	Duygu Fiili	KB
<i>sabır kıl-</i>	Sabretmek	İrade fiili	KB
<i>sak tur-</i>	Dikkatli olmak	İdrak Fiili	KB

Tablo 18: (Devamı)

Mental Fiil	Anlamı	Türü	Kullanıldığı Metin
<i>sakin-</i>	Düşünmek	İdrak Fiili	Açp, AH, BK, Caş, Dan, Edg, Hua, Irk, KB, Kör, KP, KT, MS, Muk, Ong, Şin, Tar, TY, Üçi
<i>sakin- böğün-</i>	Derinlemesine düşünmek	İdrak Fiili	Üçi
<i>sakinç kıılma-</i>	Endişe etmemek	Duygu Fiili	KB
<i>sakinç sakın-</i>	Düşünmek	İdrak Fiili	Edg, MS, Muk
<i>sakinçliğ</i> <i>busuşluğ bol-</i>	Endişeli ve dertli olmak	Duygu Fiili	MS
<i>sakinma-</i>	Düşünmemek	İdrak Fiili	BK, KB, KT, MS
<i>san- (I)</i>	Düşünmek	İdrak Fiili	AH
<i>san- (II)</i>	Bilmek, sanmak, varsaymak, zannetmek	İdrak Fiili	Caş, KB, MS
<i>san- sak-</i>	Düşünüp taşınmak	İdrak Fiili	AH
<i>ser-</i>	Katlanmak, sabretmek	İrade fiili	Caş, Dan
<i>seril-</i>	Katlanmak, tahammül etmek	İrade fiili	KB
<i>serin-</i>	Katlanmak, sabretmek	İrade fiili	KB
<i>sev-</i>	Sevmek	Duygu Fiili	Açp, Edg, KB, Kör, MS
<i>sev- amra-</i>	Sevmek	Duygu Fiili	MS
<i>sev- tapla-</i>	Sevmek	Duygu Fiili	MS
<i>sevin-</i>	Sevinmek	Duygu Fiili	AH, Dan, Edg, KB, Kör, Muk
<i>sevinç bol-</i>	Sevinmek	Duygu Fiili	Dan, KB
<i>sevinç bul-</i>	Sevinmek	Duygu Fiili	KB
<i>sevinçin tolu tut-</i>	Sevincini dolu tutmak, sevincini sürdürmek	Duygu Fiili	KB
<i>sevinçke tuş-</i>	Sevince düşmek	Duygu Fiili	KB
<i>sevinçliğ bol-</i>	Sevinmek.	Duygu Fiili	KB
<i>sevinme-</i>	Sevinmemek	Duygu Fiili	KB
<i>sevme-</i>	Sevmemek	Duygu Fiili	Edg, KB
<i>sevme- amrama-</i>	Sevmemek	Duygu Fiili	MS

Tablo 18: (Devamı)

Mental Fiil	Anlamı	Türü	Kullanıldığı Metin
<i>sezin-</i>	Şüphelenmek	Duygu Fiili	Açp
<i>sıgma- yakma-</i>	Uygun bulmamak, onaylamamak	İrade fiili	Kör
<i>sıma-</i>	Kırmamak, onaylamak	İrade fiili	BK, KT
<i>simri- boşgun-</i>	Özümseyip öğrenmek	İdrak Fiili	MS
<i>sizik kıl-</i>	Şüphelenmek	Duygu Fiili	Üçi
<i>sizik kılma-</i>	Şüphelenmemek	Duygu Fiili	KP
<i>sizik tutma-</i>	Şüphelenmemek.	Duygu Fiili	KB
<i>sizin-</i>	Şüphelenmek	Duygu Fiili	Üçi
<i>sizingeli bol-</i>	Şüphelenmek	Duygu Fiili	Uçi
<i>sizingülük bol-</i>	Şüphelenmek	Duygu Fiili	KB
<i>sizinme-</i>	Şüphelenmemek	Duygu Fiili	KB
<i>söz tut-</i>	Aklında tutmak, unutmamak	İdrak Fiili	KB
<i>suklan-</i>	Can atmak, çok istemek, arzulamak	İrade fiili	KB, MS
<i>süzül-</i>	İnanmak	İdrak Fiili	Edg
<i>şaş-</i>	Şaşmak	Duygu Fiili	Şin
<i>tanuma-</i>	Tanımamak	İdrak Fiili	KB
<i>tañ erme-</i>	Şaşırmamak, hayret etmemek	Duygu Fiili	KB
<i>tañırka-</i>	Şaşırmak	Duygu Fiili	KB
<i>tañla-</i>	Şaşmak, hayran kalmak	Duygu Fiili	Edg, KB
<i>tap kıl-</i>	Uygun görmek, yeterli bulmak, razı olmak	İrade fiili	KB
<i>tapla-</i>	Uygun görmek, onaylamak	İrade fiili	Açb, Edg, KB, Kör, MS, Myb, Üçi
<i>taplama-</i>	Uygun görmemek, onaylamamak	İrade fiili	BK, Edg, Hua, KB, MS, Üçi
<i>tapsula-</i>	Çekememek, kıskanmak	Duygu Fiili	KB
<i>teñle-</i>	Kıyas yapmak, muhakeme etmek	İrade fiili	KB
<i>teps-</i>	Çekememek, kıskanmak	Duygu Fiili	KB
<i>tepseme-</i>	Kıskanmamak	Duygu Fiili	KB
<i>tıñla- (I)</i>	Dinlemek	Algı Fiili	Irk, KB, KP, MS
<i>tıñla- (II)</i>	Anlamak	İdrak Fiili	BK, Dan, KT
<i>tıtma-</i>	Unutmamak, akıldan çıkarmamak	İdrak Fiili	Edg
<i>tile-</i>	Dilemek, arzu etmek	İrade fiili	Açb, AH, Edg, Irk, KB, Kör, KP, Muk,

Tablo 18: (Devamı)

Mental Fiil	Anlamı	Türü	Kullanıldığı Metin
<i>tileme-</i>	Dilememek, arzu etmemek	İrade fiili	KB
<i>tuy- oyar-</i>	Hissetmek, kavramak, anlamak	İdrak Fiili	Açp
<i>uçuz tut-</i>	Hafife almak, itibarını düşürmek	İrade fiili	KB
<i>uçuz tutma-</i>	Hafife almamak, itibar göstermek	İrade fiili	KB
<i>uçuzla-</i>	Hafife almak, itibarını düşürmek	İrade fiili	KB
<i>uğra-</i>	Niyetlenmek, planlamak	İrade fiili	Caş, Kör-, Muk, Üçi
<i>uk- (I)</i>	Düşünmek	İdrak Fiili	AH
<i>uk- (II)</i>	Anlamak, bilmek, tasavvur etmek	İdrak Fiili	Açp, AH, Edg, KB, MS, Üçi
<i>uk- bil-</i>	Bilmek	İdrak Fiili	MS
<i>uka bar-</i>	Düşünmek	İdrak Fiili	AH
<i>ukma-</i>	Anlamamak, bilmemek, düşünmemek	İdrak Fiili	AH, Hua, KB, MS
<i>ukuma-</i>	Anlayamamak	İdrak Fiili	KB
<i>ukuş yetür-</i>	Düşünmek	İdrak Fiili	KB
<i>um-</i>	Ummak, ümit etmek	İrade fiili	AH, KB
<i>umunç kes-</i>	Ümit kesmek	İrade fiili	KB
<i>umunç kesme-</i>	Ümit kesmemek	İrade fiili	KB
<i>umunç yor(i)-</i>	Ümit etmek	İrade fiili	KB
<i>umuğ tut-</i>	Umut beslemek	İrade fiili	MS
<i>umun-</i>	Ummak, ümit etmek	İrade fiili	KB
<i>umunç tut-</i>	Ummak, ümit etmek	İrade fiili	KB
<i>umunç tutma-</i>	Ummamak, ümit bağlamamak	İrade fiili	KB
<i>unama-</i>	Doğru bulmamak, uygun görmemek, onaylamamak	İrade fiili	Dan, Edg, Irk, KB, KP, MS, TY
<i>unut-</i>	Unutmak	İdrak Fiili	KB
<i>unutma-</i>	Unutmamak	İdrak Fiili	KB, KP, MS
<i>untu id-</i>	Unutmak	İdrak Fiili	Hua
<i>uyad-</i>	Utanmak	Duygu Fiili	KB
<i>üşgür-</i>	Hatırlamak	İdrak Fiili	KB
<i>vudd birle tol-</i>	(Gönül) sevgiyle dolmak	Duygu Fiili	AH
<i>yad kııl-</i>	Hatırlamak, anmak	İdrak Fiili	AH
<i>yarağ kör-</i>	Uygun görmek, yararlı olduğuna kanaat getirmek	İrade fiili	KB

Tablo 18: (Devamı)

Mental Fiil	Anlamı	Türü	Kullanıldığı Metin
<i>yarama-</i>	Yaramamak, uygun gelmemek	İrade fiili	KB
<i>yaraŋu bol-</i>	Mutluluk duymak	Duygu Fiili	KB
<i>yet-</i>	Kavramak	İdrak Fiili	KB
<i>yirinçig bol-</i>	İğrenç olmak, tiksinti vermek	Duygu Fiili	KB
<i>yirinçülüg bol-</i>	Kötü olmak, iğrenç olmak	Duygu Fiili	MS
<i>yiringü-</i>	İğrenmek, tiksirmek	Duygu Fiili	MS
<i>yüleşürgeli bolma-</i>	Mukayese edilememek	İrade fiili	MS

YARARLANILAN KAYNAKLAR

a. Taranan Kaynaklar

Barutçu Özönder, F. Sema (1998), **Üç İtigsizler**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Demirci, Ümit Özgür (2014), **Eski Uygurca Dört Çatik**, Kesit Yayınları, İstanbul.

Ediv Ahmed Yükneki (2006), **Atebetü'l-Hakayık**, (Haz. Reşid Rahmeti Arat), 3. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ergin, Muharrem (2007), **Orhun Abideleri**, 19. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

Gulcalı, Zemiire (2013), **Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Orkun, Hüseyin Namık (1994), **Eski Türk Yazıtları**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ölmez, Mehmet (2015), **Orhon - Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük**, 3. Baskı, Bilgesu Yayıncılık, Ankara.

Özbay, Betül (2014), **Haustuanift – Manihaist Uygurların Tövbe Duası**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Şen, Serkan (2017b), **Körüm Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı**, 1. Baskı, Kesit Yayınları, İstanbul.

Tekin, Şinasi (1976), **Uygurca Metinler II. Maytrisimit**, Sevinç Matbaası, Ankara.

————— (1993), **Uygurca Metinler I. Kuanşi İm Pusar**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Tekin, Talat (2010), **Orhun Yazıtları**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

————— (2013), **Irak Bitig**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Tulum, Mehmet Mahur ve Azılı, Kenan (2015), **Eski Uygurca Edgü Ögli Tigin Anyıg Ögli Tigin**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul.

Yusuf Has Hacip (2006), **Kutadgu Bilig**, (Çev. Reşid Rahmeti Arat), 1. Baskı, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.

b. Diğer Kaynaklar

Adalı, Oya (1979), **Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- Adler, Alfred (2017), **İnsan Tabiatını Tanıma**, (Çev. Ayda Yörükân), 14. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Akar, Ali (2010), “Lehçe Oluşma Şartları ve Evreleri Bakımından Eski Türkiye Türkçesi”, **Türklük Bilimi Araştırmaları**, 18, 25-29.
- Akarsu, Bedi (1975), **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Aksan, Doğan (1976), **Sözcük Türkleri II. Bölüm (Bağlaç, Ünlem, Eylem)**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Allen-Burley, Madelyn (1995), **Listening The Forgotten Skill**, 2. Baskı, John Wiley & Sons, USA.
- And, Metin (1974), **Oyun ve Bügü – Türk Kültüründe Oyun Kavramı**, 1. Baskı, Baha Matbaası, İstanbul.
- Apaydın, H. Yunus (2000), “İrade”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde**, 22, (384-387), Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.
- Arnold, Magda B. (1960), **Emotions and Personality**, Columbia University Press, New York.
- Arsal, Sadri Maksudi (1947), **Türk Tarihi ve Hukuk**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Atalayer, Faruk (1994), “Yaratıcı Görme”, **Anadolu Üniversitesi Anadolu Sanat Dergisi**, 2, 1-17.
- Atkinson, Rita L. ve diğerleri (1999), **Psikolojiye Giriş**, (Çev. Yavuz Alogan), 12. Baskı, Arkadaş Yayınları, Ankara.
- Ayan, Ekrem ve Türkdil, Yakup (2014), “Anlam Bilimi Açısından Kazak Türkçesinde Görme Duyu Fiilleri”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 7(35), 26-41.
- (2015), “Kazak Türkçesinde Dokunma Duyu Fiilleri ve Anlam Zenginliği” **Turkish Studies**, 10(4), 95-114.
- Aydemir, Adem (2017), “Divanü Lûgati’t-Türk’te ‘Kötü’ Anlamındaki Sözcükler Üzerine”, **Route Educational and Social Science Journal**, 4(2), 43-56.
- Ayverdi, İlhan (2011), **Kubbealtı Lugati Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, 2. Baskı, Bilnet Matbaacılık, İstanbul.
- Balcı, Şükrü (2006), **Negatif Siyasal Reklamlarda İkna Edici Mesaj Stratejisi Olarak Korku Çekiciliği Kullanımı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi – Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı Reklamcılık ve Tanıtım Bilim Dalı.
- Banguoğlu, Tahsin (2007), **Türkçenin Grameri**, 8. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- Barutçu Özönder, F. Sema (2011), “Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi”, **Türk Gramerinin Bildirileri Kitabı I-II**, (168-176), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Batur, Zekerya (2012), “Divânü Lûgati’t-Türk’te Anlama ve Anlatma Becerilerine İlişkin Örnekler”, **Turkish Studies**, 7(2), 219-231.
- Baymur, Feriha (1990), **Genel Psikoloji**, 9. Baskı, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- Bayraktar, Sibel (2017), “Bulgarca Sözlüğünde Yer Alan Türkçe Mental Fiiller Üzerine”, Rasim Özyürek ve diğerleri (Ed.), **XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildiriler Kitabı**, (458-466), Meteksan Matbaacılık ve Teknik Sanayi Ticaret A.Ş., Ankara.
- Besli, Nurdan (2015), “Kutadgu Bilig’de Kör- Fiilinin Çok Anlamlılığı Üzerine.” **Turkish Studies**, 10, 159-178.
- Biber, Douglas ve diğerleri (2003), **Longman Student Grammar of Spoken and Written English**, Pearson Education Limited, England.
- Bilgegil, Kaya (1964), **Türkçe Dilbilgisi**, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara.
- Biner, İsmet (2014), **Başkurt Dili Grameri**, İstanbul Üniversitesi Avrasya Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- Biray, Nergis (2007), “Kazak Şivesi ve Denizli Ağzında Kök Hâlindeki Benzer İdrak Fiillerinde Anlam Farklılaşmaları”, Ayfer Özçelik (Ed.), **Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler II**, (307-314), Pamukkale Üniversitesi Yayınları, Denizli.
- Bolak Boratav, Hale ve diğerleri (2011), “Duyguları Sergileme Kuralları ve Bağlamsal Belirleyicileri: Türkiye’de Üniversite Öğrencileri ile Yapılan Bir Araştırma”, **Türk Psikoloji Dergisi**, 26(68), 90-101.
- Booth, James R. ve diğerleri (1997), “Acquisition of the Mental State Verb ‘Know’ by 2- to 5-Year-Old Children”, **Journal of Psycholinguistic Research**, 26(6), 581-603.
- Booth, James R. ve Hall, William S. (1995a), “Development of the Understanding of the Polysemous Meanings of the Mental-state Verb Know”, **Cognitive Development**, 10, 529-549.
- (1995b), **A Hierarchical Model of the Mental State Verbs**, The USA/Georgia: National Reading Research Center.
- Brentano, Franz (2009), **Psychology from an Empirical Standpoint**, (Çev. Antos C. Rancurello vd.), Routledge, London and New York.
- Caferoğlu, Ahmet (1968), **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

- Can, Meltem (2010), **Eski Uygur Türkçesinde İkillemeler**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı.
- Cevizci, Ahmet (1999), **Felsefe Sözlüğü**, 3. Baskı, Paradigma Yayınları, İstanbul.
- Clauson, Sir Gerard (1972), **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford University Press, Oxford.
- Çoşar, Asiye Mevhibe (2010), “Trabzon Ağızlarında Bir Fiil Kullanımı”, **Dil Araştırmaları**, 7, 75-85.
- Croft, William (1993), “Case Marking and The Semantics of Mental Verbs”, **Semantics and The Lexicon**, J. Pustejovsky (Ed.), 55-72, Boston, London.
- Cüceloğlu, Doğan (1991), **İnsan ve Davranışı**, 3. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Çağırıcı, Mustafa ve Hökelekli, Hayati (2000) “İrade”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde**, 22, (380-384), Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.
- Çetin, Engin (2012), “Uygurcada *tut-* Fiiliyle Kurulan Birleşik Sözler” **Dil Araştırmaları**, 11, 81-104.
- Çetinkaya, Bayram (2006a), **Türkiye Türkçesinde Mutluluk ve Üzüntü Göstergeleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Bilim Dalı.
- (2006b), “Ad Aktarması Yapısındaki Öfke Göstergeleri” **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 8(2), 23-40.
- (2017a), “Söz Varlığımızda Bedene Dayalı Duygu Adlandırmaları”, **TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi**, 5(9), 165-184.
- (2017b), “Kutadgu Bilig’de Kavramsal Metaforlar”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 19(2), 377-399.
- Darwin, Charles (2009), **The Expressions of the Emotions in Man and Animals**, (Ed. Francis Darwin), Cambridge University Press, New York.
- Demir, Nurettin ve Yılmaz, Emine (2006), **Türk Dili El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Ankara.
- Demir, Tufan (2006), **Türkçe Dilbilgisi**, Kurmay Kitabevi, Ankara.
- Demirci, Ümit Özgür (2016), **Eski Türkçede Filler**, 1. Baskı, Umuttepe Yayınları, Kocaeli.
- Descartes, René (2002), **Felsefenin İlkeleri**, (Çev. Mesut Akın), 9. Baskı, Say Yayınları, Ankara.
- Dizdaroğlu, Hikmet (1993), **Türkçede Filler**, 1. Baskı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

- Dolati Darabadi, Mina (2018), “Nehcü’l Feradis’te Mental Fiiller”, **Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 3(1), 85-113.
- Ediskun, Haydar (1993), **Türk Dilbilgisi – Sesbilgisi-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Eker, Süer (2009), **Çağdaş Türk Dili**, 5. Baskı, Grafiker Yayınları, Ankara.
- Ekman P. ve diğerleri (1982), “What Emotion Categories or Dimensions Can Observers Judge From Facial Behavior?”, P. Ekman (Ed.), **Emotion in the Human Face**, (39-55), Cambridge University Press, New York.
- Emrullah, Alî bin ve Hâdimî, Muhammed (2014), **İslâm Ahlâkı**, 115. Baskı, Hakikat Kitabevi, İstanbul.
- Eraslan, Kemal (2012), **Eski Uygur Türkçesi Grameri**, 1. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Erbacı, Hale Gülser (2007), **Augustinus’ta İrade Özgürlüğü Problemi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı.
- Erbay, Fatih (2007), “Türkçede ‘Tap-’ Fiilinin Anlam Özellikleri”, **Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi**, 18, 29-41.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2012), **Türk Lehçeleri Grameri**, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.
- (2014), **Kutadgu Bilig Grameri Fiil**, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, Ahmet Bican ve Akkoyunlu, Ziya (2015), **Kâşgarlı Mahmud – Dîvânu Lugâti’t-Türk – Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin**, 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, Ahmet Bican ve diğerleri (Ed.) (1991), **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I**, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Erdal, Marcel (2017), “Eski Uygurca’nın Fiil Varlığı”, 139-146.
- Erdem, Melek (2004), “Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin İsteme göre Anlam Değişmeleri”, **V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri I. Cilt**, (939-949), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ergin, Muharrem (2006), **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Yayınları, İstanbul.
- Erk Emeksiz, Zeynep (2017), “Eski Türkçede Çok Anlamlılık ve Bağlam: İşitme Alanı Algı Eylemleri”, Bahtiyar Makaroğlu vd. (Haz.), **30. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri**, (345-351), Dilbilim Derneği Yayınları, Ankara.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı (1980), **Mârifetnâme**, (Çev. M. Faruk Meyan), 1. Baskı. Kuşak Ofset, İstanbul.

- Fakirullahoğlu, Muhammed Ali İsmail (2016), “Kırgız Türkçesinde +sIn-/+sUn- İsimden Fiil Yapma Ekiyle Türetilen Duygu Fiilleri Üzerine Bir İnceleme”, **TURAN-SAM: TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi**, 8(30), 219-225.
- Frijda, N. H. (1987), “Comments on Oatley and Johnson-Laird’s ‘Towards a Cognitive Theory of Emotions’”, **Cognition & Emotion**, 1, 51-58.
- Gabain, Annamarine Von, (2007), **Eski Türkçenin Grameri**, (Çev. Mehmet Akalın), 5. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gedizli, Mehmet (2013a), “Türkiye Türkçesindeki Kök Fiillerin Yapı ve Anlam Özellikleri”, **International Journal of Human Sciences**, 10(2), 567-582.
- (2013b), “Türkiye Türkçesindeki Türemiş Fiillerin Yapı ve Anlam Özellikleri”, **Akademik Bakış Dergisi**, 39, 1-16.
- Gencan, Tahir Nejat (1979), **Dilbilgisi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Goatly, Andrew (1997), **The Languages of Methapors**, London and New York.
- Gödelek, Kamuran (2015), **Zihin Felsefesi**, 3. Baskı, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Gökçe, Faruk (2015), “Kutadgu Bilig’de kör-(görmek): Çok Anlamlılık, Metafor ve Gramerleşme.” **Türk Bilig**, 29, 59-76.
- Gökdağ, Bilgehan Atsız (2012), “Bir Yemin Olarak Evlilik Törenleri ve Evlenmeyle İlgili Pratikleri İfade Ederken Kullanılan Kelimelere Dair: Beşik Kertmek, Söz Kesmek, Nikâh Kıymak”, **Karadeniz Araştırmaları**, 33, 109-116.
- Gömeç, Saadettin (2015), **Uygur Türkleri Tarihi**, 5. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara.
- Gray, J. A. (1982), **The Neuropsychology of Anxiety**, Oxford University Press, Oxford.
- Gunnarsdóttir, Ása Bryndís (2013), **Conceptual Metaphors in Perception Verbs: A Comparative Analysis in English and Icelandic**, Universty of Iceland - School of Humanities Department of English.
- Güçlü, Abdülbaki ve diğerleri (2008), **Felsefe Sözlüğü**, 3. Baskı, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Gülensoy, Tuncer (2005), **Türkçe El Kitabı**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- (2007a), **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I (A-N)**, 1. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- (2007b), **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü II (O-Z)**, 1. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Günay, Nesrin (2015), “Türk Dilinde Eş Anlamlılık ve ‘Gönül, Yürek, Kalp’ Kelimeleri”, **Türk Bilig**, 29, 121-146.

- Güner, Galip (2016), “Karahanlı Türkçesinde Deyimleşmiş Birleşik Fiiller”, **Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi**, 2(2), 81-130.
- Güriz, Adnan ve Ersöz, Gülfem (1967), “İrade Hürriyeti”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 24(1), 635-673.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1991), **Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Halliday, M.A.K. (1990), **An Introduction to Functional Grammar**, Foreign Language Teaching and Research Press, London.
- (2004), **An Introduction to Functional Grammar**, Foreign Language Teaching and Research Press, London
- Hatipoğlu, Hüseyin (2006), **Bâkullânî ve İbn Rüşd’de İrade – Fiil İlişkisi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı.
- Hengirmen, Mehmet (1998), **Türkçe Temel Dilbilgisi**, Nurol Matbaacılık, Ankara.
- Hirik, Erkan (2017), “Türkiye Türkçesi Duyu Fiillerinde Anlam ve Kelime Sıklığı İlişkisi” **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 41, 53-74.
- (2018), **Türkiye Türkçesinde Mental Fiiller**, 1. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Hirik, Erkan ve Çolak, Tuğba (2017), “Türkçe Mental Fiillerde Çok Katmanlılık”, Hikmet Koraş (Ed.), **IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı Cilt I**, (261-268), Bizim Büro Matbaacılık, Ankara.
- Hökelekli, Hayati (1994), “Duyu”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde**, 10, (8-12), Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.
- (2000), “İdrak”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde**, 21, (477-478), Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.
- Ibarretxe-Antunano, B.I. (1999), **Polysemy and Metaphor in Perception Verbs: A Cross-Linguistic Study**, Unpublished Doctoral Thesis, Universty of Edinburgh - Philosophy.
- Izard, C. E. (1971), **The Face of Emotion**, Appleton-Century-Crofts, New York.
- İbe Akcan, Pınar (2004), “Türkçe Ruh Durumu Eylemleri İçin Bir Sınıflama Önerisi”, **Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi**, 1(1), 35-45.
- (2005), “Türkçede Ruh Durumu Eylemlerinin Biçim ve Yapı Görünümleri”, İclal Ergenç ve diğerleri (Haz.), **Dilbilim İncelemeleri**, (328-339), 1. Baskı, Doğan Yayıncılık, Ankara.

- _____ (2010), **Konu Roller: Türkçe Eylem Veritabanı Temelinde Bir Anlambilimsel Konu Roller Modeli Önerisi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü Dilbilim Anabilim Dalı.
- İbn Sina (2013a), **En-Necât – Felsefenin Temel Konuları**, (Çev. Kübra Şenel), 1. Baskı, Kabalıcı Yayıncılık, İstanbul.
- _____ (2013b), **Dânişnâme-i Alâi – Alâi Hikmet Kitabı**, (Çev. Murat, Demirkol; Ed. Gürbüz, Deniz), 1. Baskı, Türkçe Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul.
- Jackendoff, Ray S. (1990), **Semantic Structures**, MIT Press, Cambridge.
- James, William (1884), “What is an Emotion?”, **Mind**, 9 (34), 188-205.
- Jung, Carl Gustav (2006), **Analitik Psikoloji**, (Çev. Ender Gürol), 2. Baskı, Payel Yayınevi, İstanbul.
- Kafesoğlu, İbrahim (1980), **Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Kalkan, Nigar (2016), “Başkurt Türkçesinde Mental Fiiller”, **Actual Problems of Turkic Studies**, 177-186.
- Kamchybekova, Kyial (2010), **Kırgız Türkçesinde Duyu Fiilleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi - Sosyal Bilimler Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı.
- _____ (2011a), “Duyu Fiillerinin Anlamsal Özellikleri Üzerine”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 8(2), 22-35.
- _____ (2011b), “Kırgız Türkçesinde Duyu Fiilleri”, **ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, 2(3), 87-102
- _____ (2013a), “Kırgız Türkçesinde Tat Alma Duyu Fiilleri (Sözcüksel Anlam Bilimi Açısından Bir Deneme)”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, 35, 9-22.
- _____ (2013b), “Kırgız Türkçesinde İşitme Duyu Fiilleri” **Uluslararası Dil ve Edebiyat Kongresi**, 21.
- _____ (2014), “Kırgız Türkçesinde Kara- Duyu Fiili (Sözcüksel Anlam Bilimi Açısından Bir Deneme)”, Mustafa Çetin ve Ali Rıza Özuygun (Ed.), **II. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi Bildiri Kitabı**, Sabah Print, Sarajevo, 518-542.
- _____ (2017), “Kırgız Türkçesinde Kara- Duyu Fiili Anlamsal Özellikleri ve Kavram Alanı Üzerine” **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, 43, 9-24.
- Kartallıoğlu, Yavuz ve Yıldırım, Hüseyin (2012), “Azerbaycan Türkçesi”, Ahmet Bican Ercilasun (Ed.), **Türk Lehçeleri Grameri**, 2. Baskı içinde (171-230), Akçağ Yayınları, Ankara.

- Kazımov, Qəzənfər (2010), **Müasir Azərbaycan Dili – Morfologiya**, Bakı.
- Kıraç, Gökçe (2007), **Spinoza ve Leibniz’de İrade Problemi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı.
- Kirişçiöğlü, M. Fatih (2012), “Saha Türkçesi”, Ahmet Bican Erçilasun (Ed.), **Türk Lehçeleri Grameri**, 2. Baskı içinde (1229-1284), Akçağ Yayınları, Ankara.
- Koç, Nurettin (1996), **Yeni Dilbilgisi**, İnkılap Yayınları, İstanbul.
- Koçak, Ali (2016), **Duygular ve Din Duygusu**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi - Sosyal Bilimler Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı.
- Koptagel-İlal, Günsel (1991), **Tıpsal Psikoloji Tıpta Davranış Bilimleri**, Güneş Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Korkmaz, Zeynep (2009), **Türkiye Türkçesi Şekil Bilgisi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Köknel, Özcan ve Özüğurlu, Kurban (1983), **Tıpta Ruhbilim**, Taş Matbaası, İstanbul.
- Kuliyev, G. K. (1998), **Semantika Glagola v Tyukskih Yazıkah**, ELM, Bakı.
- Levin, Beth (1993), **English Verb Classes and Alternations**, University of Chicago Press, Chicago.
- Lock, Graham (2005), **Functional English Grammar**, Cambridge University Press, England.
- Locke, John (2013), **İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme**, (Çev. Vehbi Hacıkadiroğlu), 1. Baskı, Kabalıcı Yayıncılık, İstanbul.
- McDougall, W. (1926), **An Introduction to Social Psychology**, Luce, Boston.
- Montgomery, Derek (2002), “Mental Verbs and Semantic Development”, **Journal of Cognition and Development**, 3(4), 357-384.
- Morgan, Clifford T. (1991), **Psikolojiye Giriş**, (Ed. Sirel Karakaş), 9. Baskı, Meteksan Ltd. Şti., Ankara.
- Morley, G. David (2000), **Syntax in Functional Grammar**, Continuum Wellington House, London.
- Mowrer, O. Hobart (1960), **Learning Theory And Behavior**, Wiley, New York.
- Oatley, K ve Johnson-Laird, P. N. (1987), “Towards a Cognitive Theory of Emotions”, **Cognition & Emotion**, 1, 29-50.
- Onan, Bilginer (2014), **Anlama Sürecinde Türkçenin Yapısal İşlevleri**, 2. Baskı, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.

- (2016), “Türkçenin Ana Dili Olarak Öğretiminde Beyin temelli Yaklaşım”, **Zeitschrift Für Die Welt Der Türken / Journal of World of Turks**, 8(1), 109-133.
- Ortony, Andrew ve Turner, Terence J. (1990), “What’s Basic About Basic Emotions?” **Psychological Review**, 97(3), 315-331.
- Öğretici, Salih (2015), **Semantik Açından Tefsirlerde İrade Kavramı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı.
- Özçelik, Sadettin (2016), “Tarihî Metin Okumalarında Kelimeyi Bölme ve Kelimeleri Birleştirme Sorunları: Süheyl ü Nevbahâr’dan Örnekler”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, 5(4), 1593-1602.
- Özeren, Mehmet ve Alan, İrfan (2018), “Kırgız Türkçesinde Mental Fiiller” **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 61, 203-224.
- Özkalp, Enver (2004), **Davranış Bilimlerine Giriş**, 3. Baskı, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Özkan Kurt, Fatma (2015), “The Reflections of Mental Processes in Language: Verbs of Perceptions”, **The European Conference on Language Learning**, Brighton-United Kingdom, 203-212.
- Özkan, Mustafa ve diğerleri (2001), **Yüksek Öğretimde Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım**, 1. Baskı, Filiz Kitabevi: İstanbul.
- Özkan, Nevzat (1996), **Gagauz Türkçesi Grameri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özşahin, Murat (2017), “Türkçe ve Komşu Dillerde Ortak Bir Mecazlaşma Örneği”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, 6(2), 708-718.
- Paçacıoğlu, Burhan (1987), **Türk Dili Dersleri**, Yükseköğretim Kurulu Matbaası, Ankara.
- Panksepp, J. (1982), “Towards a General Psychobiological Theory of Emotions”, **The Behavioral and Brain Sciences**, 5, 407-467.
- Papafragou, Anna ve diğerleri (2007), “When We Think About Thinking: The Acquisition of Belief Verbs”, **Cognition**, 105, 125-165.
- Plutchik, Robert (1980), “A General Psychoevolutionary Theory of Emotion”, R. Plutchik ve H. Kellerman (Ed.), **Emotion: Theory, Research and Experience: Vol.1 Theories of Emotion**, içinde, (3-31), Academic Press, New York.
- (2001), “The Nature of Emotions” **American Scientist**, 89(4), 344-350.

- Sarıyev, Berdi ve Güder, Nurcan (1998), **Türkmenenin Grameri – II Morfolojiya: Şekil Bilgisi**, Türk Dünyası Gençlerinin Mahtumkulu Yayın Birliği, Ankara.
- Seçkin, Kuban (2014), “Mental Fiiller Bağlamında Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı”, Hatice Şahin ve İbrahim Karahancı (Ed.), **VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri II. Cilt**, 921-929, Star Ajans, Bursa.
- Sertkaya, Osman Fikri (2012), “Erzurumlu Emrah ile Yunus Emre’nin İsimlerinin Kökeni Nedir? veya Süryani Kökenli Mar ‘Öğretmen, Üstad’ Kelimesi Göktürkçede Geçer mi?”, **Türk Dili**, 2(726), 442-446.
- Sev, Gülsel (2017), “Yakın Anlamlı Fiillerden Bakmak-Görmek”, **Prof. Dr. Talât Tekin Hatıra Kitabı Cilt 2**, 1. Baskı içinde (991-1028), Çantay Yayınları, İstanbul.
- Seyhan, Nagihan (2013), **Aristoteles’te ve Fârâbî’de Özgür İrade**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı.
- Shatz, Marlyn ve diğerleri (1983), “The Acquisition of Mental Verbs: A Systematic Investigation of the First Reference to Mental State”, **Cognition**, 14, 301-321.
- Smith, E. Edward ve Kosslyn, M. Stephen (2014), **Bilişsel Psikoloji – Zihin ve Beyin**, (Çev. Muzaffer Şahin), 10. Baskı, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Soydan, Serpil (2018), “Tarama Sözlüğünün İlk İki Cildindeki Duygu Fiilleri Üzerine Bir Değerlendirme”, **Turkish Studies**, 13(5), 471-493.
- Spinoza, Benedictus (2011), **Etika**, (Çev. Hilmi Ziya Ülken), 4. Baskı, Dost Kitabevi, Ankara.
- Stell, Miranda (Ed.) (2000), **Oxford Wordpower Dictionary for Learners of English**, Oxford University Press, London.
- Sweetser, Eve (1990), **From Etymology To Pragmatics Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure**, 1rd Edition, Cambridge University Press, England.
- Şahin, Savaş (2012a), **Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri Anabilim Dalı.
- (2012b), “Mental Fiil Kavramı ve Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, 1(4), 45-62.
- (2012c), “Türkmen Türkçesinde Tasvir Fiilleri ve Tasvir Fiillerinde Kullanılan Yardımcı Fiiller”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 3(1), 177-190.
- (2013), “Eski Türkçede Duygu Fiilleri”, Mustafa Arslan (Ed.), **Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Bildiri Kitabı I**, (341-349), Sabah Print, Sarajevo.

- (2015), “Metaphorical Approach to Mental Verbs in Turkmen Turkish”, **ConCALL**, Vol. 1, 114-122.
- Şen, Serkan (2002), **Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun On Dokuz Mayıs Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.
- (2017a), **Eski Türkçenin Deyim Varlığı**, 1. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Şirin, Hatice (2016), **Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi**, 1. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, Talat (1990), “On The Etymology of Uighur ‘adgan-/adkan-/atkan-’”, **Central Asiatic Journal**, 34(3-4), 300-308.
- Tietze, Andreas (2002), **Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Birinci Cilt A-E**, 1. Baskı, Simurg Yayıncılık, İstanbul.
- Tokyürek, Hacer (2013), “Eski Uygur Türkçesinde ‘Köñül’ Sözü”, **Bilig**, 66, 247-272.
- Tolkun, Selahittin (2014), “Orta-Güney Türk Lehçelerinde Kullanılan Aq Qılmak ve Aq Olmaq / Bolmaq ile Türkiye Türkçesindeki Ah Etmek, Ah Almak, Eh Etmek Deyimleri Üzerine”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 210, 85-96.
- Tomkins, S. (1984), “Affect Theory”, K. R. Scherer ve P. Ekman (Ed.) **Approaches to Emotion**, 1rd Edition içinde (3-31), Academic Press, New York.
- Tuna, Osman Nedim (1950), “Türkçede Tekrarlar 2”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 4(1-2), 35-82.
- Türk Dil Kurumu (2011), **Türkçe Sözlük**, 11. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türk, Vahit (2006), “Türkçede Ö-, Ög, Ögür, Ögren-, Öğret- Kelimeleri” **Türkiyat Araştırmaları**, 4, 5-15.
- (2017), “Türkçede İnanmak Fiili ve Ailesi”, Ali İhsan Öbek ve diğerleri (Ed.), **Vefatının 20. Yılı Münasebetiyle Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu Hatıra Kitabı**, 1. Baskı içinde (224-235), Türk Edebiyat Vakfı, İstanbul.
- Türkdil, Yakup (2013), **Anlam Bilimi Açısından Kazak Türkçesinde Duyu Fiilleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı.
- Vardar, Berke (2002), **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, Multilingual Yayınları, İstanbul.
- Vendler, Zeno (1957), “Verbs and Times”, **The Philosophical Review**, 66(2), 143-160.

- Vester, Frederic (1991), **Düşünmek, Öğrenmek Unutmak**, 1. Baskı, Arıtan Yayınevi, İstanbul.
- Viberg, Ake (1984), "The Verbs of Perception: A Typological Study", B. Butterworth, B. Comrie and O. Dahl (Ed.), **Explanations for Language Universals**, Volume 1 *içinde* (123-162), de Gruyter, Berlin.
- (2001), "Verbs of Perception", Martin Haspelmath and Ekkehard König (Ed.), **Language Typology and Language Universals**, Volume 2 *içinde* (1294-1309), de Gruyter, Berlin.
- (2015), "Sensation, Perception and Cognition – Swedish in a typological-contrastive perspective" **Functions of Language**, 22(1), 96-131.
- Wanodyatama, Nike Puspita ve diğerleri (2013), "Verbs of Cognition in Mental Process in the English Clauses: A Functional Grammar Approach" **The International Journal of Social Sciences**, Vol 12, p.76-85.
- Watson, J. B. (1930), **Behaviorism**, University of Chicago Press, Chicago.
- Weiner, B ve Graham, S. (1984), "An Attributional Approach to Emotion Development", C.E. Izard ve diğerleri (Ed.), **Emotions, Cognition and Behavior**, (167-191), Cambridge University Press, New York
- Wierzbicka, Anna (1999), **Emotions Across Language and Cultures: Diversity and Universals**, First Published, Cambridge University Press, United Kingdom.
- Yaylagül, Özen (2005), "Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 2(1), 17-51.
- (2010), "Türkiye Türkçesindeki Duygu Fiilleri", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 7(4), 100-111.
- Yıldız, Hüseyin (2016), **Eski Uygurcada Mental Fiiller**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü
- (2017a), "Türk Dilinde Fiillerin Semantik Sınıflandırılması Problemi", **Journal of Turkish Language and Literature**, 3(1), 337-362.
- (2017b), "Eski Uygurcada Göz Fiilleri", **Journal of Old Turkic Studies**, 1(1), 145-213.
- Zahavi, Dan, (2014), "Yönelimsellik ve Bilinç", (Çev. Çağlar Koç), **Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi**, 22, 167-182.
- Zakiyev, M. Z. (1993), **Tatarskaya Grammatika Tom-II Morfologiya**, Tatarskoe Knijnoe, İzdatelstvo, Kazan.

ÖZ GEÇMİŞ

Kuban SEÇKİN, 22.11.1988 tarihinde İstanbul ili Kadıköy ilçesinde doğdu. 2002 yılında Gölcük Barbaros İlköğretim Okulunu; 2006 yılında İhsaniye Anadolu Lisesini; 2010 yılında Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı bölümünü bitirdi. Aynı yıl Nevşehir Hacıbektaş Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim dalında yüksek lisansa başladı. *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı'nın Gramer İncelemesi (Giriş - İnceleme - Metin - Notlar - Sözlük - Dizin)* adlı tezi ile 2012 yılında yüksek lisansını tamamladı. Bir yıl kadar Milli Eğitim Bakanlığında sözleşmeli Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni olarak Gölcük Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesinde görev yaptıktan sonra 2013 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında doktora programına başladı.

SEÇKİN, evli olup İngilizce bilmektedir.